YESSENOV UNIVERSITY

ISSN 1684-9299
Подписной индекс 76061

Yessenov Science Journal

№1 (44) 2023

Yessenov Science Journal

Ғылыми журнал 2002 жылдың маусым айынан бастап шығарылады.
Жылына 2 рет шығады
Жекеменшік –
«Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті» КЕАҚ

Редакция мекен-жайы:
Қазақстан Республикасы, 130000, Ақтау қ., 32 шағын аудан, Есенов университеті, бас ғимарат.
Тел./факс: +7(7292)788-788(259)
Сайт: www.ysj.yu.edu.kz

Журнал Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде қайта тіркеуден өткен куәлік №17181-Ж 21.06.2018ж.
ISSN 1684-9299
Тираж 300 дана
Есенов университетінің редакциялық-баспа бөлімінде басылып шықты

Редакция кеңесі
Бас редактор: Ахметов Б.Б., т.ғ.к., профессор, академик
Бас редактордың орынбасары:
Нұрмағанбет Е.Т., PhD, профессор
Жауапты хатшы: ДжанисеноваА.М.
Чоудхури Д., PhD, Ұлыбритания
Судаков А.К., т.ғ.д., профессор, "Днепровская политехника" ҰТУ, Днепр қ., Украина
Боран-Кешишьян А.Л., т.ғ.к., доцент, Новороссийск қ., Ресей
Mohamed Othman, PhD, Путра Университеті, Малайзия
Янковский Г., профессор, Познань қ., Польша
Ратов Б.Т., т.ғ.д., профессор, Каспий қоғамдық университеті,
Шибикеева А.М., PhD, ҚазҰАУ
Серикбаева А.К, т.ғ.к., профессор, Есенов университеті
Саймағанбетова Г.А., э.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Есенов университеті
Сырлыбекқызы С., PhD, профессор, Есенов университеті
Таймуратова Л., ф-м.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Есенов университеті
Ахметова Д., PhD, профессор, Есенов университеті
Каражанова М.К, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Есенов университеті

Yessenov Science Journal

Научный журнал издается с июня 2002 года. Периодичность 2 номера в год

Собственник –
НАО «Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова»

Адрес редакции:
Республика Казахстан, 130000,
г. Актау, 32 мкрн., здание университета Есенова.
Тел./факс: +7(7292)788-788(259)

Сайт: www.ysj.yu.edu.kz

Журнал перерегистрирован в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан Свидетельсьво №17181-Ж 21.06.2018 г.
ISSN 1684-9299
Тираж 300 экз.
Отпечатано в редакционно-издательском отделе Университета Есенова

Редакционный совет:
Главный редактор: Ахметов Б.Б., к.т.н., профессор, академик
Заместитель главного редактора:
Нұрмаганбет Е.Т., PhD, профессор
Ответственный секретарь:
ДжанисеноваА.М.
Чоудхури Д., PhD, Великобритания
Судаков А.К., д.т.н., профессор, НТУ университет «Днепровская политехника», г.Днепр, Украина
Боран-Кешишьян А.Л., к.т.н., доцент, г. Новороссийск, Россия
Mohamed Othman, PhD, Университет Путра, Малайзия
Янковский Г., профессор, г.Познань, Польша
Ратов Б.Т., д.т.н., профессор, Каспийский общественный университет
Шибикеева А.М., PhD, КазНАУ
Серикбаева А.К. к.т.н., профессор, Университет Есенова
Саймағанбетова Г.А., к.э.н., профессор, Университет Есенова
Сырлыбекқызы С., PhD, профессор
Таймуратова А., к.ф-м.н, ассоциированный профессор, Университет Есенова
Ахметова Д., PhD, профессор, Университет Есенова
Каражанова М.К, к.т.н., ассоциированный профессор, Университет Есенова
Егенисова А., к.п.н., профессор, Университет Есенова

Yessenov Science Journal

Scientific Journal published
Since June 2002.
Periodicity: 2 times a year

Proprietary-
NP JSC «Sh.Yessenov Caspian University
Of technologies and engineering »

Editiorial address: Republic of
Kazakhstan,
130003, Republic of Kazakhstan,
Mangystau region
☎Aktau city, 32 microdistrict

Web-site: www.ysj.yu.edu.kz

Journal is re-registered in the Ministry of

Culture and Information

Republic of Kazakhstan

Certificate №17181-Ж dated 21.06.2018

ISSN 1684-9299

Circulation: 300 copies

Printed in Yessenov University

Editorial Board:
Chief Editor: Ahmetov B.B., candidate of Engineering Sciences, professor, academician
Deputy Cheief Editor: Nurmaganbet E.T., PhD, professor
Executive Secretary: Dzhanisenova A.M.
Chowdhury D., PhD, Great Britain
Sudakov A.K,, Doctor of Technical Sciences, Professor,
NTU University "Dnipro Polytechnic", Dnipro, Ukraine
Boran-Keshishyan A.L., candidate of Engineering Sciences, Novorosiisk, Russia
Mohamed Othman, PhD, Putra University, Malaysia
Jankowski G., prof., Poznan, Poland
Ratov B.T., Doctor of Technical Sciences, professor, Caspian Public University
Shibikeeva A.M., PhD, KazNAU
Serikbayeva A.K, candidate of Engineering Sciences, professor, Yesenov University
Saimaganbetova G.A., candidate of Economic Sciences, associate professor, Yesenov University
Syrlybekkyzy S., PhD, professor, Yesenov University
Таймуратова А., candidate of Physico-Mathematical Sciences, associate professor, Yesenov University
Akhmetova D., PhD, professor, Yesenov University
Karazhanova, M. K, candidate of Engineering Sciences , associate professor, Yesenov University
Yegenissova A., candidate of Pedagogic Sciences, professor, Yesenov University

Yessenov Science Journal
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ГУМАНИТАРНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 159.923.35:378 (043.3)
ҒТАХР 15.21.45
DOI 10.56525//BHDO6750

ПРОКРАСТИНАЦИЯ ЖӘНЕ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТ БАЙЛАНЫСЫНЫҢ САНДЫҚ ЗЕРТТЕУІ

***АХМЕТОВА Д.Б.**
Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail: a.jamilya.b@gmail.com
БЕГИМОВА М.М.
Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail: malikabegimova@gmail.com
***Автор-корреспондент:** a.jamilya.b@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада прокрастинация құбылысы мен студенттердің эмоционалды интеллект деңгейі арасындағы байланысты сандық зерттеу нәтижелері қарастырылған. Эмоционалдық интеллект өзінің және басқалардың эмоцияларын тану, түсіну және оларды басқару қабілеті ретінде анықталады. Заманауи психология және басқа да салаларда эмоционалды интеллект ең қажетті құзыреттіліктер тізіміне енді. Ал, прокрастинация ұғымына келетін болсақ, ол қазіргі адамның жеке, әлеуметтік, өмірлік және кәсіби салаларында өзін-өзі анықтау процесін ынталандыратын фактор болып есептеледі. Ағылшын тілінен аударғанда «прокрастинация» сөзі «кейінге қалдыру» деген мағынаны білдіреді. Шетелдік бірнеше зерттеулерге сәйкес, бұл құбылыс эмоционалды, мінез-құлық және мотивациялық компоненттерді қамтиды. Сонымен қатар, кейінге қалдыру адам бойындағы алаңдаушылық пен стресс деңгейін арттырады, өйткені адам мәнді тапсырмаларды орындаудың орнына стрессті төмендететін қажетсіз іс-әрекеттерге жол береді. Жағымсыз сезім пайда болып, - көңілсіздік туады, өйткені көптеген қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкін еместігіне адмның көзі жетеді. Сонымен қатар, мұндай тұлғалардың бойында перфекционизм туындай бастайды. Қазіргі таңда заманауи студенттер арасында академиялық прокрастинацияның жоғары деңгейге көтерілді. Ақапараттың көбейуі, техникалық гаджеттер саны артуы, әлеуметтік желілердің көп уақыт алуы сияқты факторлардың әсерінен уақытты дұрыс қолдану көптеген білім алушылар үшін қиындады. Эмоционалды интеллект адамның өз эмоцианалды күйі мен эмоцияларын дұрыс түсінудің арқасында, стресстің алдын алуға және тұлғалық тиімділікке бет бұруға мүмкіндік береді. Өйткені өзінідік сана, өз-өзін басқару және ынталандыру сияқты тұлғалық қасиеттер негізінде эмоционалды интеллект жатады.

Зерттеудің нәтижесінде перфекционизм эмоцияларды түсінуге және басқаруға мүмкіндік беретінін, сонымен қатар басқа адамдармен сапалы қарым-қатынас орнатуға көмектесетіні анықталды.

Түйінді сөздер: эмоционалды интеллект, прокрастинация, кейінге қалдыру, жеке қасиеттер, мотивация, өзін-өзі ұйымдастыру.

Кіріспе. Қазіргі заманауи қарқынында күнделікті өмір мен оқудың көптапсырмалылығынан зардап шегетін студенттер прокрастинация (кейінге қалдыру) құбылысына өте бейім. Көбінесе бұл құбылыс қалауы болмағандықтан туындайды, яғни адам бір тапсырманы мінсіз немесе тіпті орындағысы келмейді, сондықтан ол сол тапсырманы кейінге қалдырады немесе мүлдем жасамайды. Прокрастинация – бұл адамның мінез-құлқына теріс әсер ететін, яғни тиімділікке әкелмейтін және адамның психологиялық денсаулығына қауіп төндіретін жеке қасиет және бұл әсіресе студенттер үшін өте маңызды.

Соңғы жылдары эмоционалды интеллект ұғымы ғылыми психологияда үлкен даңққа ие болды. Бүгінгі таңда әлемде жүздеген оқулықтар жарық көрді, жыл сайын адам қызметінің әртүрлі салаларында эмоционалды интеллекттің әсерін зерттеу бойынша көптеген зерттеулер жүргізілуде.

Эмоционалды интеллект консорциумы әртүрлі салалардағы практиктиктердің күшті қозғалысы ретінде жұмыс жасайды [1]. Бұл қоғамдастыққа ғалымдар мен практиктер, ғылыми зерттеулердің, басылымдардың және практикалық әдістердің авторлары, эмоционалды интеллектті зерттеуге, өлшеуге және дамытуға арналған тренингтер бағдарламаларын ұйымдастырады.

Жалпы алғанда, эмоционалдық интеллект (ЭИ) өзінің және басқалардың эмоцияларын тану, түсіну және оларды басқару қабілеті ретінде анықталады. Эмоциялық интеллект ұғымы Э.Торндайк (1920), Дж.Гилфорд (1967) және Г.Эйзенктің (1995) әлеуметтік интеллект концепциясынан бастау алады [2-4]. Эмоциялық интеллект дамуының басталуы Г.Гарднердің (1983) бірнеше интеллект теориясымен де байланысты [5]. Гарднер өз теориясында тұлғаішілік және тұлғааралық интеллект ұғымдарын ажыратады. Тұлғаішілік интеллектті ол «өзінің эмоционалдық өміріне, аффекттері мен өз эмоцияларына қол жеткізу: сезімдерді лезде ажырату, оларды атау, символдық кодтарға аудару және өз мінез-құлқын түсіну және басқару құралы ретінде пайдалану қабілеті» деп сипаттайды. [5, с.59]. Робертс, Зайднер, Мэттьюс және Люсиннің мақаласында [6] психологияда эмоционалды интеллекттің екі түрлі моделін анықтайды: аралас модельдер және қабілет модельдері. Аралас модельдерге когнитивті, жеке және мотивациялық қасиеттер кіреді, оларды өздігінен есеп беру арқылы өлшеуге болады. Басқа модельге сәйкес, эмоционалды интеллект – бұл эмоциялардағы ақпаратты өңдеуге көмектесетін белгілі бір қабілеттердің жиынтығы: эмоциялардың мағынасын, олардың бір-бірімен байланысын анықтау, эмоционалды ақпаратты ойлау мен шешім қабылдаудың негізі ретінде пайдалану [7,8].

Қазіргі уақытта ЭИ зерттеу үшін ең танымал үш тәсіл бар:

- Дж.Мейер мен П.Саловейдің қабілеттерінің моделі ретінде [7,9];
- Эмоционалды-әлеуметтік интеллект (ЭӘИ) Р. Бар-Он [10];
- ЭИ эмоционалды құзыреттілік моделі ретінде [11,12].

Жоғарыда аталған үш модель қазіргі уақытта ең маңызды және үлкен болып табылады. ЭИ-дегі көптеген жеке зерттеулер мен бағыттар осы ағымдардың біріне негізделген.

"Прокрастинация" термині, түбірі латынның "cras" сөзінен шыққан - ертең, алға жылжу дегенді білдіретін "pro" префиксін байланыстырады. Ағылшын тілінен аударғанда «прокрастинация» сөзі «кейінге қалдыру» дегенді білдіреді. Зерттеулер көрсеткендей, бұл құбылыс эмоционалды, мінез-құлық және мотивациялық компоненттерді қамтиды.

Прокрастинация - қазіргі адамның жеке, әлеуметтік, өмірлік және кәсіби салаларында өзін-өзі анықтау процесін ынталандыратын фактор. Сонымен қатар, кейінге қалдыру адам бойындағы алаңдаушылық пен стресс деңгейін арттырады. Адам мәнді тапсырмаларды

орындаудың орнына ерекше мәні жоқ іс-әрекеттермен айналысады. Нәтижесінде жағымсыз сезім пайда болады - көңілсіздік, өйткені көптеген қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкін еместігі [13].

Прокрастинацияның субъективті эмоционалды тәжірибесі көбінесе теріс деп бағаланады, өйткені кейінге қалдыру процесінде адам өз істерін уақтылы аяқтамаудан зардап шегеді, алаңдаушылық, кінә, жағдайдың оң аяқталатынына сенімсіздік артады. Бұл құбылыс адамның әр қызмет саласына әсер етеді: білім беру (емтиханға дайындықты кейінге қалдыру), еңбек (жұмысты уақытында тапсыра алмау), әлеуметтік (маңызды кездесулер мен шақыруларды кейінге қалдыру), тұрмыстық (жоспарлы үй жөндеуді кейінге қалдыру) [14].

К.Лэй (К.Лэй, 1986) прокрастинацияны "жеке тұлғаның өзіне жағымсыз салдарға қарамастан жоспарланған іс-әрекеттерді ерікті түрде қисынсыз кейінге қалдыру" деп анықтады. Негізінен, адам психикасы кейінге қалдыруды кейбір жағымсыз оқиғалардан туындаған стресспен күресу құралы ретінде пайдаланады. Алайда онымен бірге кейінге қалдырудың өзі одан да артық стрессті тудыруға алып келеді [15,16].

Қазіргі кезде студенттер арасында академиялық прокрастинацияның жоғары деңгейін байқауға болады, студенттердің көпшілігі тапсырмаларды мерзімдердің соңғы күнінде тапсырады, қоңырауға бір минут қалғанда келіп бастайды, емтиханға бір күн қалғанда дайындалады. Прокрастинация деңгейіне (әсіресе академиялық) келесі факторлар әсер етуі мүмкін: перфекционизм, мотивацияның жеткіліксіздігі және мазасыздық деңгейі.

Эмоционалды интеллект адамның эмоцияларды тану және басқа адамның эмоциясын түсіну қабілеті ретінде анықталады. Д. В. Люсиннің айтуы бойынша, эмоционалды интеллект – бұл "өзінің және басқалардың эмоцияларын түсінуге және басқаруға "әкелетін қабілеттер жиынтығы. Люсин адамдағы эмоционалды интеллектті өлшеудің екі аспектісін анықтайды.

1. Фокус: тұлғааралық эмоционалды интеллект - эмоциялардың сыртқы көріністеріне негізделген басқа адамның эмоционалды жағдайын түсіну және басқару қабілеті. Тұлғаішілік эмоционалды интеллект – бұл өз эмоцияларын түсіну және бақылау қабілеті.

2. Қабілет: эмоцияларды түсіну – эмоцияны тану және анықтау, сондай-ақ осы эмоциялардың пайда болу себебін түсіну қабілеті. Эмоцияны басқару – ішкі және сыртқы эмоциялардың ауырлық дәрежесін басқару мүмкіндігі.

Эмоцияларды білдіру және басқару қабілеті нақты міндеттерді шешуде негіз болып табылады. Эмоционалды интеллект – бұл адамның әлеуметтік мінез-құлқына әсер етуге мүмкіндік беретін құрылым және осылайша кейінге қалдыруды жеңуге көмектеседі [17, 18].

Берілген мақала авторлары эмоционалды интеллект деңгейі жоғары студенттер кейінге қалдырудың тиімсіз екенін түсінеді, сондықтан олар тапсырмаларды алдын ала орындай бастайды деп болжайды. Прокрастинация мен эмоционалды интеллект деңгейі арасындағы байланысы маңызды болып көрінеді.

Бұл зерттеудің мақсаты – ЖОО-ның студенттеріндегі эмоционалды интеллекттің көрінісі мен прокрастинация арасындағы байланыс деңгейін анықтау.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеуге Ш.Есенов атындағы Каспий инжиниринг және технологиялар университетінің 2-3 курс студенттері қатысты. Барлығы 49 студент қатысты, олардың 41-і әйел (84%) және 8 ер адам (16%), олардың жасы 17-22 жас (орташа жасы 19 жас) құрайды.

Келесі гипотезалар ұсынылды:

1) эмоционалды интеллекттің жоғары деңгейі студенттердің прокрастинацияның төмен деңгейін анықтайды;

2) эмоционалды интеллекттің төмен деңгейі прокрастинацияның жоғары деңгейін анықтайды;

3) эмоционалды интеллект деңгейі прокрастинацияның көрініс деңгейіне әсер етпейді.

Зерттеу келесі әдістердің көмегімен жүргізілді:

1) "В. Д. Люсиннің эмоционалды интеллектісі" сауалнамасы (ЭмИн);

2) "Прокрастинацияның көрініс дәрежесі" сауалнамасы (М. А. Кисилева);

3) Деректерді математикалық өңдеу әдістері (SPSS statistics 26.0) және зерттелетін көрсеткіштер арасындағы айырмашылықтардың дұрыстығын бағалау әдістері (Пирсонның дәрежелік корреляция коэффициенті).

Зерттеу нәтижелері. 1-диаграммада көрсетілгендей, «Прокрастинацияның көрініс дәрежесі» сауалнамасы бойынша көрсеткіштер (М.А. Кисилева): студенттердің 71,5% (35) жалпы прокрастинация деңгейі жоғары, орташа деңгей 26,5% (13) және студенттің тек 2% (1) жалпы прокрастинацияның көрсеткіші төмен. Студенттердің 59% (29) орташа мотивациялық жеткіліксіздік, 24% - да жоғары (12) және 16% - да төмен деңгей (8) көрсетті. Зерттеуге қатысушылардың шамамен 73,5% (36) перфекционизмнің орташа деңгейін, жоғары – 20,5% (10), төмен – 6% (3) көрсетті. Мазасыздықтың орташа деңгейі зерттеушілердің жартысынан көбінде байқалады – 55% (27), жоғары – 26,5% (13), төмен – 18,5% (9).

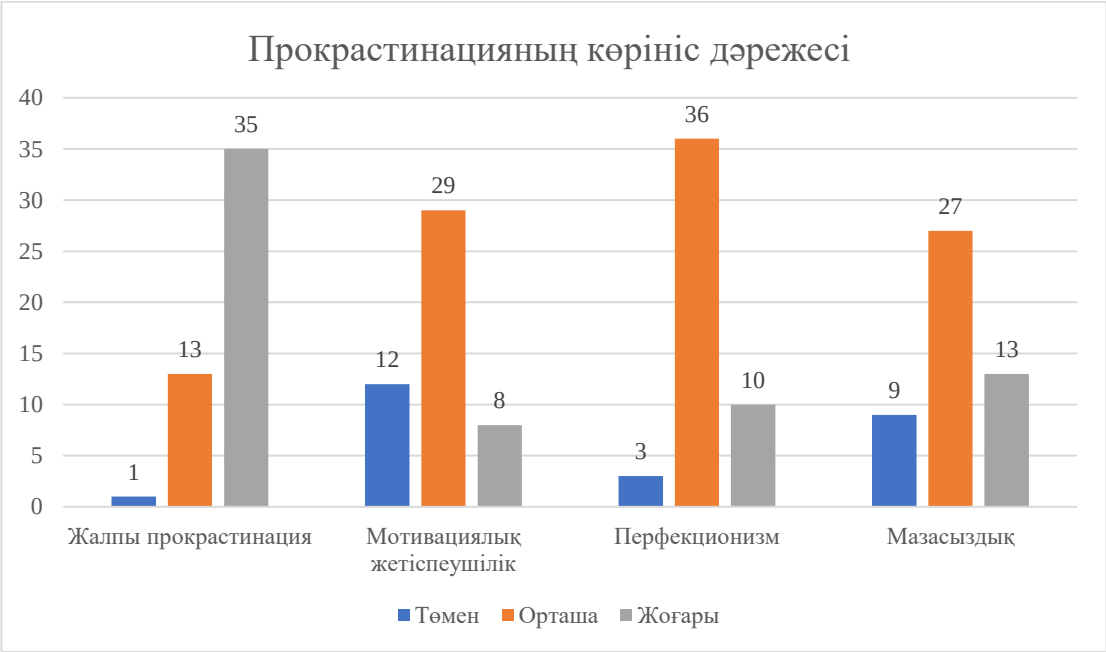

Диаграмма 1 - «Прокрастинацияның көрініс дәрежесі» бойынша көрсеткіштер (М.А.Кисилева)

2-диаграммада көрсетілгендей «Эмоционалды интеллект сауалнамасы» бойынша көрсеткіштер (В.Д.Люсин): көптеген студенттер орташа мәнді тұлғааралық ЭИ, тұлғаішілік ЭИ, эмоцияларды түсіну сияқты көрсеткіштерде көрсетеді және жалпы алғанда ЭИ орташа деңгейіне ие. Қатысушылардың 50% - дан астамы тұлғааралық және тұлғаішілік эмоционалды интеллект, эмоцияны түсіну және эмоционалды интеллекттің жалпы деңгейі бойынша өте төмен және төмен мәндерді көрсетті.

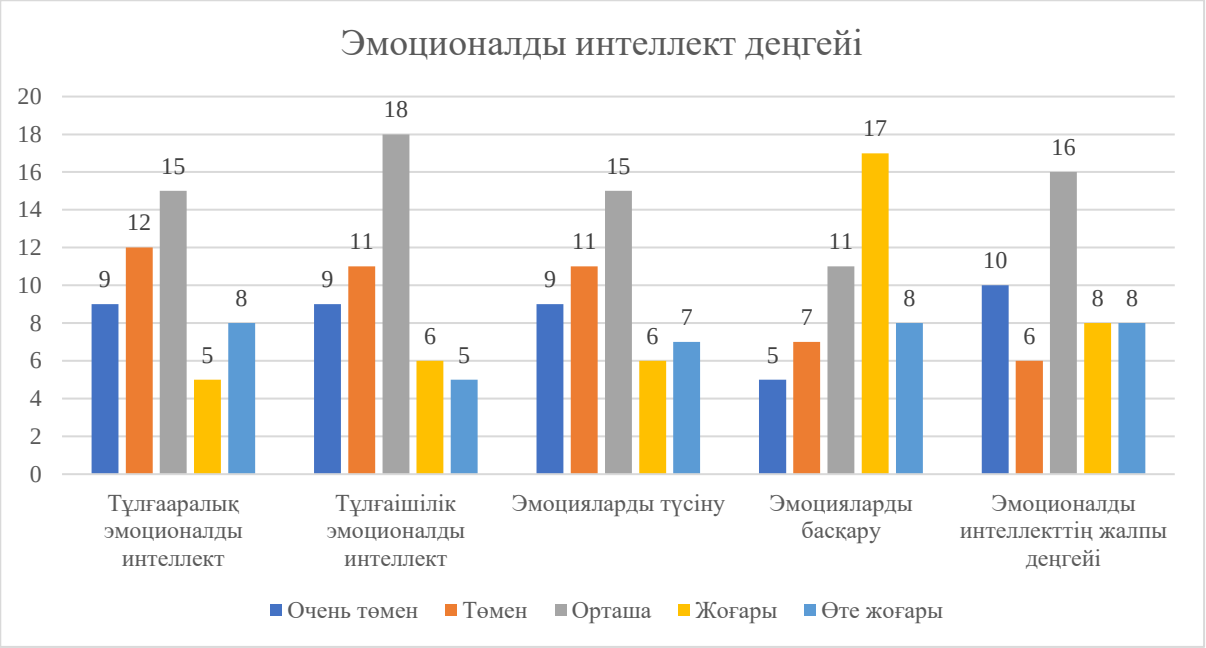

Диаграмма 2 - «Эмоционалды интеллект сауалнамасы» бойынша көрсеткіштер (В.Д.Люсин)

Кесте 1 - Пирсонның рангтік корреляция коэффициентінің көрсеткіштері

		Жалпы прокрастинация	Мотивациялық жетіспеушілік	Перфекционизм	Мазасыздық
Тұлғааралық эмоционалды интеллект	R-Пирсона	.200	.206	.447**	-.083
Тұлғаішілік эмоционалды интеллект	R-Пирсона	.186	.164	.373**	-.017
Эмоцияларды түсіну	R-Пирсона	.160	.155	.414**	-.100
Эмоцияларды басқару	R-Пирсона	.230	.214	.465**	-.034
Эмоционалды интеллекттің жалпы деңгейі	R-Пирсона	.214	.212	.426**	-.038

**Корреляция 0,01 деңгейінде маңызды (екі жақты)

Кесте 1. Пирсонның дәрежелік корреляция коэффициентінің «Прокрастинацияның көрініс дәрежесі» сауалнамасы (М.А. Кисилев) мен «Эмоционалды интеллект сауалнамасы» (В. Д. Люсин) нәтижелері арасындағы корреляциялық талдау нәтижелерін көрсетеді. 1-кестеден көріп отырғанымыздай, "Пирсонның дәрежелік корреляция коэффициентінің көрсеткіштері", корреляцияның ең жоғары деңгейі (0.465, p=0.01) арасында анықталды перфекционизм және эмоцияларды басқару қабілеті. Бұл дегеніміз, бәрін мұқият жоспарлауға, жетілдіруге және аяқтауға бейім адамдар өздерінің эмоцияларымен қалай күресуге болатындығын біледі.

Перфекционизм мен тұлғааралық эмоционалды интеллект арасындағы корреляцияның жоғары деңгейі де анықталды (0.447, p=0.01). Осы нәтижелерге сүйене отырып, студент перфекционизмге неғұрлым бейім болса, соғұрлым ол басқалармен сапалы қарым-қатынас орнату қабілетін көрсетеді деп айтуға болады.

Сонымен қатар, "жалпы эмоционалды интеллект деңгейі" (0.426, p=0.01), "эмоцияларды түсіну" және "перфекционизм" шкаласы (0.414, p=0.01) шкалалары арасында айқын корреляциялық байланыс табылды. Осы мәліметтерге сәйкес, перфекционистік қасиеттері бар студенттер эмоцияларды жақсы түсінетіні анық. Перфекционизм зейінді қалыптастырады, сондықтан олар эмоцияларды байқап қана қоймай, оларды түсініп, басқара алады, бұл өз кезегінде эмоционалды интеллект сияқты дағдылардың негізгі компоненттері болып табылады. Демек, адам неғұрлым мұқият болса, соғұрлым эмоционалды интеллект дағдысы дамиды.

Корреляциялық байланыстың ең төменгі деңгейі перфекционизм мен тұлғаішілік интеллект арасында анықталды (0.373, p=0.01). Осы нәтижеге сүйене отырып, қоршаған ортаны ғана емес, сонымен қатар оның қасиеттерін үнемі жақсартуға, жақсартуға бейім адам ішкі сезімдер мен сезімдерді реттеуде қиындықтарға ие деп болжауға болады. Бұл сыртқы талаптар мен жағдайларға үйренген перфекционистердің уақыт өте келе ішкі сыншыны қалыптастыратындығымен түсіндіріледі, бұл жетістіктердің ең жоғары деңгейлерін белгілейді. Олар кейде өздеріне қатты талапшыл, сондықтан олар өздерінің ішкі сыншыларынан зардап шегеді.

Қорытынды. Жұмыста эмоционалды интеллект пен прокрастинация құбылысы мәселесі бойынша шетелдік және ресейлік жұмыстарға қысқаша талдау жасалды.

Прокрастинация құбылысы мен эмоционалды интеллекттің көрініс деңгейі арасындағы байланысты сандық зерттеу нәтижесінде студенттер эмоционалды интеллект пен перфекционизм сияқты жеке қасиеттер арасындағы нақты байланысты анықтады.

Эмпирикалық зерттеудің нәтижелері перфекционизм эмоцияларды түсінуге және басқаруға мүмкіндік беретінін, сонымен қатар басқа адамдармен сапалы қарым-қатынас орнатуға көмектесетінін анықтады.

Эмоционалды интеллект деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым жеке тұлға прокрастинацияға аз бейім болады. Эмоцияларды түсіну және басқару, сіздің эмоционалды күйіңізді білу маңызды немесе басталған істерді кейінге қалдырмауға ықпал етеді.

Болашақта студенттерде ғана емес, сонымен қатар әртүрлі саладағы қызметкерлерде де белсенділік пен эмоционалды интеллект компоненттерін қалыптастыру мәселелерін сандық және сапалық зерттеу маңызды. Мұндай зерттеулер жұмыс барысында кәсіби тиімділікке және күйіп қалудың алдын алуға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. htttp// www. eiconstortium.org

[2]. Thorndike, E.L. Intelligence and its use. Harper's Magazine, 1920.- №140.- P. 227-235.

[3]. Guilford, J. P. The nature of human intelligence. - New York: McGraw-Hill,1967.- 182 p.

[4]. Айзенк Г.Ю. Понятие и определение интеллекта // Вопросы Психологии. -1995. -№ 1. - С.111-131.

[5]. Гарднер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта. - М: Вильямс, 2007. — 512 с.

[6]. Робертс Р.Д., Мэттьюс Дж., Зайднер М., Люсин Д.В. Эмоциональный интеллект: проблемы теории, измерения и применения на практике// Психология Журнал ВШЭ. - 2004.-Том 1, №4.- С. 3-27.

[7]. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R., Sitarenios G. Emotional intelligence as a standard intelligence // Emotion. - 2001. –Vol.1. -P. 232-242.

[8]. Mayer J., Salovey P. What is emotional intelligence? // In P. Salovey and D. Sluyter (Eds.), Emotional development and emotional intelligence: Implications for educators. -New-York: Basic books, 1997. – P.163-174.

[9]. Bar-On R. Emotional Intelligence Inventory (EQ-i): Technical Manual. - Toronto, Canada: Multy-Health System, 1997. – P.43-64.

[10]. Goleman, D. Emotional Intelligence: Why it can matter more than IQ? - New York: Bantam Books, 1995.- 387 p.

[11]. Brackett M. A., Reyes M. R., Rivers S. E., Elbertson N. E., Salovey P. Classroom Emotional Climate, Teacher Affiliation, and Student Conduct// Journal of Classroom Interactions. – 2011. - №46. – P. 27-46.

[12]. Goleman, D. Working with Emotonal Intelligence. - New York: Bantam Books,1997.- 420 p.

[13]. Oxford English Dictionary, second edition, edited by John Simpson and Edmund Weiner, Clarendon Press, 1989

[14]. Steel, P. Arousal, avoidant and decisional procrastinators: Do they exist? // Personality and Individual Differences. Calgary, Alberta, Canada, 2010

[15]. Lay C.H. At last, my research article on procrastination / /Journal of Research in Personality, 1986.-vol.20.

[16]. Stainton, M., Lay, C.H., Flett, G.L. Trait Procrastinators and Behavior/Trait-Specific Cognitions // Journal of Social Behavior and Personality, 2000

[17]. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова.-М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. -С. 29–36.

[18]. Қобланов Ж.Т., Қарымсақова Б.Ә. сезімдер аспектісінің корреляциясы және философия және психология бар эмоциялар / Yessenov science journal no3 (41)-2021 /// Yessenov science journal 2021, vol.41 (3)

REFERENCES

[1]. htttp// www. eiconstortium.org

[2]. Thorndike, E.L. Intelligence and its use. Harper's Magazine, 1920.- №140.- P. 227-235.

[3]. Guilford, J. P. The nature of human intelligence. - New York: McGraw-Hill,1967.- 182 p.

[4]. Ajzenk G.Ju. Ponjatie i opredelenie intellekta // Voprosy Psihologii. -1995. -№ 1. - S.111-131.

[5]. Gardner G. Struktura razuma: teorija mnozhestvennogo intellekta. - M: Vil'jams, 2007. — 512 s.

[6]. Roberts R.D., Mjett'jus Dzh., Zajdner M., Ljusin D.V. Jemocional'nyj intellekt: problemy teorii, izmerenija i primenenija na praktike// Psihologija Zhurnal VShJe .-2004.-Tom 1, №4.- S. 3-27.

[7]. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R., Sitarenios G. Emotional intelligence as a standard intelligence // Emotion.- 2001. –Vol.1. -P. 232-242.

[8]. Mayer J., Salovey P. What is emotional intelligence?//In P. Salovey and D. Sluyter (Eds.), Emotional development and emotional intelligence: Implications for educators. -New-York: Basic books, 1997. – P.163-174.

[9]. Bar-On R. Emotional Intelligence Inventory (EQ-i): Technical Manual.- Toronto, Canada: Multy-Health System, 1997. – P.43-64.

[10]. Goleman, D. Emotional Intelligence: Why it can matter more than IQ?. -New York: Bantam Books, 1995.- 387 p.

[11]. Brackett M. A., Reyes M. R., Rivers S. E., Elbertson N. E., Salovey P. Classroom Emotional Climate, Teacher Affiliation, and Student Conduct// Journal of Classroom Interactions. – 2011. - №46. – P. 27-46.

[12]. Goleman, D.Working with Emotonal Intelligence.-New York: Bantam Books,1997.-420 p.

[13]. Oxford English Dictionary, second edition, edited by John Simpson and Edmund Weiner, Clarendon Press, 1989

[14]. Steel, P. Arousal, avoidant and decisional procrastinators: Do they exist? // Personality and Individual Differences. Calgary, Alberta, Canada, 2010

[15]. Lay C.H. At last, my research article on procrastination / /Journal of Research in Personality, 1986.-vol.20.

[16]. Stainton, M., Lay, C.H., Flett, G.L. Trait Procrastinators and Behavior/Trait-Specific Cognitions // Journal of Social Behavior and Personality, 2000

[17]. Ljusin D.V. Sovremennye predstavlenija ob jemocional'nom intellekte // Social'nyj intellekt: Teorija, izmerenie, issledovanija / pod red. D. V. Ljusina, D. V. Ushakova.-M.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2004. -S. 29–36.

[18]. Koblanov Zh.T., Karymsaқova B.A. Sezimder aspektisinin korreljacijasy zhane filosofija zhane psihologija bar jemocijalar / Yessenov science journal no3 (41)-2021 /// Yessenov science journal 2021, vol.41 (3)

Ахметова Джамиля Бахытжановна
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
г. Актау, Казахстан
Бегимова Малика Маратовна
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
г. Актау, Казахстан

КОЛИЧЕСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СВЯЗИ МЕЖДУ ПРОКРАСТИНАЦИЕЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ

Аннотация. В статье представлены результаты количественного исследования взаимосвязи феномена прокрастинации и уровня эмоционального интеллекта студентов. Эмоциональный интеллект определяется как способность распознавать, понимать и управлять своими эмоциями и эмоциями других людей. В современной психологии и других областях эмоциональный интеллект вошел в список самых необходимых компетенций. Что касается понятия прокрастинация, то ее считают фактором, стимулирующим процесс самоопределения в личной, социальной, жизненной и профессиональной сферах современного человека. В переводе с английского слово «прокрастинация» означает «откладывание». По данным ряда зарубежных исследований, это явление включает в себя эмоциональный, поведенческий и мотивационный компоненты. Кроме того, прокрастинация повышает уровень беспокойства и стресса у человека, поскольку он занимается ненужными действиями по снижению стресса вместо выполнения значимых задач. Возникают неприятные ощущения, - возникает фрустрация, потому что человек осознает, что удовлетворить многие потребности невозможно. Кроме того, у таких личностей начинает возникать перфекционизм. В настоящее время академическая прокрастинация достигла высокого уровня среди современных студентов. Из-за таких факторов, как увеличение объема информации, увеличение количества технических гаджетов, социальные сети отнимают много времени, правильное использование времени стало для многих учащихся затруднительным. Эмоциональный интеллект, благодаря правильному пониманию собственного эмоционального состояния и эмоций, позволяет предотвратить стресс и обратиться к личной эффективности. Потому что эмоциональный интеллект основан на таких чертах личности, как самосознание, самоконтроль и мотивация.

В результате исследования было установлено, что перфекционизм позволяет понимать эмоции и управлять ими, а также помогает наладить качественные отношения с другими людьми.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, прокрастинация, черты личности, мотивация, самоорганизация.

Ahmetova Jamilya
Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan
Begimova Malika
Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

A QUANTITATIVE STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PROCRASTINATION AND EMOTIONAL INTELLIGENCE

Abstract. The article presents the results of a quantitative study of the relationship between the phenomenon of procrastination and the level of emotional intelligence of students. Emotional intelligence is defined as the ability to recognize, understand and manage one's own and others' emotions. In modern psychology and other fields, emotional intelligence has entered the list of most needed competencies. As for the concept of procrastination, it is considered as factor that stimulates the process of self-determination in the personal, social, everyday life and professional spheres of a modern person. Translated from the English, the word "procrastination" means "postponing". According to several foreign studies, this phenomenon includes emotional, behavioral and motivational components. In addition, procrastination increases the level of anxiety and stress in a person, as the result person engages in unnecessary stress-reducing activities instead of completing meaningful tasks. Unpleasant feelings and frustration arises, because the person realizes that it is impossible to satisfy many needs, in addition, perfectionism begins to arise in such individuals. Nowadays, academic procrastination has reached a high level among modern students. Due to factors such as the increase in information, the increase in the number of technical gadgets, social networks take up a lot of time, the correct use of time has become difficult for many students. Emotional intelligence, due to the correct understanding of one's own emotional state and emotions, allows to prevent stress and turn to personal effectiveness. Emotional intelligence is based on personality traits such as self-awareness, self-control and motivation.

As a result of the study, it was found that perfectionism allows you to understand and manage emotions, and also helps to establish quality relationships with other people.

Keywords: emotional intelligence, procrastination, personality traits, motivation, self-organization.

ӘОЖ 82-7
ХҒТАР 17.07.41
DOI 10.56525//ZGTU5293

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ ТЫРНАҚАЛДЫ ТУЫНДЫЛАРЫ

ҚАБЫЛОВ Ә.Д.
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail: adilet.kabylov@yu.edu.kz

Аңдатпа. Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақстанның халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың әдеби-шығармашылық мұрасы қазір жан-жақты зерттелуде. Оның шығармашылығына деген ғылыми қызығушылық суреткердің көзі тірісінде басталып, көптеген ғылыми зерттеулер жазылып, диссертациялар қорғалды. Сол жақсы үрдіс бүгінде заңды жалғастығын тауып, әбіштану деп аталатын кең арналы ғылыми салаға ұласуда. Жазушының әдеби мұрасының әр қырынан, түрлі ғылыми парадигма мен теориялық-көркемдік талдау тұрғысынан зерделене беретіні сөзсіз. Тұлғатану мен әдеби шығармашылықты зерттеуде дереккөздердің молдығы мен мейлінше толымдылығы маңызды. Бұл орайда, жазушының алғаш қолға қалам алып, газет беттеріне жариялана бастаған өлеңдері мен мақалаларының да өзіндік орны бар. Жақында Ә.Кекілбаев атындағы Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейі қызметкерлері жазушының 1953-1958 жылдары жергілікті мерзімді баспасөз құралдарында жарық көрген тырнақалды туындыларының жиынтығын құрайтын библиографиялық көрсеткіш дайындап шығарды. Бұл еңбек екі бөлімнен тұрады: алғашқы бөлімде жазушының мақалалары мен өлеңдерінің библиографиялық көрсеткіші түзіліп, екінші бөліміне олардың мәтіні берілген. Сөйтіп, жалпы саны 42 (34 мақала, 8 өлең) туынды жинақталыпты. Көрсеткіштің басында берілген музей директоры С.Құдайбергеннің алғысөзі де жұмыстың мақсаты мен құрылымын ашып тұр. Жазушының тырнақалды мақалалары мен бұрынғы жинақтарына енбеген алғашқы өлеңдерінің тізімімен қатар мәтіндерінің берілуі еңбектің жинақтаушылық сипатын көрсетеді. Бұл библиографиялық көрсеткіш болуымен қатар, жазушының тырнақалды туындыларын қамтитын шағын жинақ деуге болады. Ол болашақ Ә.Кекілбаев шығармашылығын зерттеушілер үшін де қажетті құрал бола алады. Мұндай мәліметтер мен деректер үздіксіз жинақталып, толықтырыла бермек. Бұл мақалада жазушының мектепте оқып жүрген кезінде жазған алғашқы өлеңдері мен мақалалары қарастырылып, олардың мазмұндық-идеялық бағдары мен көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасалады. Жас талапкердің әдебиетке, әсіресе поэзияға деген талпынысы мен көркемдік ізденістерін танытатын мұндай дүниелерді ғылыми тұрғыдан зерделеу – қаламгердің ақындық қалыптасу бастаулары мен шығармашылық эволюциясын танытары анық. Жас автордың дүниеге көзқарасы, қоршаған орта, ел мен жер тағдырына алаңдаушылығы қандай қадамдардан басталғаны теориялық тұрғыдан пайымдалып, ғылыми баға беріледі.

Түйінді сөздер: поэзия, өлең, мақала, тақырып, мазмұн, идея, шығарма құрылымы, сюжет, композиция, ақын, көркемдік.

Кіріспе. Әрбір таланттың шығармашылыққа келу тарихы болады. Әдебиет секілді образды көркем ойлау мен жазу шеберлігіне негізделген өнер иесі болу үшін ондай қабілет, әдетте, адамның жас кезінен қалыптаса бастайды. «Бола бала жасынан» демекші, өзінің бейіміне қарай, жас кезінен қабілетін шыңдап жетілген адамның болашақ мамандығына ерте араласып, жақсы жетістіктерге жету ықтималдығы жоғары. Кейбір көрнекті жазушылардың

ілкіде басқа мамандық алып, бірақ кейін жазушылыққа оралуы да осы бойындағы таланттың ырық бермей, өз орнын табуына байланысты десек те болады. Ал ойындағы қабілетін ерте байқап, талантын ерте шыңдаған адамның табысқа да ерте жетіп, талантын ерте мойындата алары ақиқат.

Ә.Кекілбаевтың әдебиетке жастайынан үйір болғаны туралы жазушының өз естеліктерінде де, замандастарының еңбектерінде де айтылады. Оның мектепте жүрген кезінен бастап өлең жаза бастағаны, аудандық газет бетінде өлеңдері мен мақалалары жарияланып тұрғаны белгілі. Кейін облыстық және республикалық басылымдарға жол ашылады. Оның облыстық газетке жариялана бастауы туралы белгілі әдебиеттанушы ғалым Қ.Жүсіп былай деп жазады: «Әбіш өлеңдері «Социалистік құрылыс» газетінде 1955 жылдан жариялана бастады. Бұл кездерде Атыраудың бас ақындары Фариза Оңғарсынова, Меңдекеш Сатыбалдиев, Марат Ысқақов, Рахмет Иманғалиев және т.б. өлеңдері газеттің «Әдебиет бетінде» үнемі жарық көретін. Аталмыш газет 1956 жылы жас ақындар өлеңдерінен құрастырылған «Алғашқы адым» атты кітапшаны облыс баспаханасынан басып шығарды. Онда облыс халқына қаламгер ретінде танылып қалған Жұмаш Нақбаевтың, Шәкенғали Дәуеновтің, Төлеубай Ысқақовтың, Жәрдем Тоғашевтың, Марат Ысқақовтың өлеңдерімен қатар, әлі мектеп қабырғасында жүрген Меңдекеш Сатыбалдиевтің «Колхаз қызы», «Фариза Оңғарсынованың «Шекарадан хат», «Жастық жыры», Әбіш Кекілбаевтың «Колхоз көрінісі» деген өлеңдері оқырмандарды сүйсінткен болатын», – дей келе, сол өннің мына шумағын келтіреді:

Кеше ғана осы жер еді дала,
Сол далаға орнапты жаңа қала.
Көше бойлай тізілген сұлу үйлер
Тұрғандай мерекелі колоннаға» [1, б. 6].

Ал 1957 жылы халық ақыны С.Жаңғабыловпен бірге Қазан төңкерісінің 40 жылдығына орай ұйымдастырылған ақындар айтысына қатысып, жүлделі орынға ие болғанда Ә.Кекілбаев небәрі 18 жаста болатын. Сегізінші сынып оқып жүргенде оның бір жазушының әдебиеттегі жиендік жасағаны туралы мақаласы республикалық «Лениншіл» жас» газетінде жарияланып, зиялы қауым арасында үлкен резононс тудырады. Ол туралы жазушының өзі былай деп еске алады: «Сегізінші класта оқып жүргенде бір қазақ жазушысы мен бір орыс жазушысының екі кітабын қатар оқып қалыппын; сөйтсем екеуі бір-бірінің көшірмесі екен. Тоғазыншы класта оқитын Сәбит Абдуллин дейтін әдебиетқұмар бала екеуміз әлгі ұрлықты айтып мақала жаздық, Ол әдеби қауымды біраз дүрліктіріпті. [2].

Әбіштің алғашқы жазған мақаласы ретінде оның бесінші класта аудандық газетке шыққан «Екпінді егін екпей ме?» деген мақаласы айтылып келді. Колхоздағы кемшіліктер сыналған бұл мақала колхоз басқармасында талқыланып, мақалада көрсетілген кемшіліктер түгел мойындалып, оны жоюдың шаралары қабылданады. «Содан дәндедім бе, аудандық газетті місе тұтпай, орысша-қазақша қысқа хабарламалар жазып, облыстық газеттің бермейтінді шығардым, – деп еске алады жазушы [2].

Ә.Кекілбаев атындағы Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейінің қызметкерлері құрастырған библиографиялық жинақтың алғысөзінде жоба авторы С.Құдайберген былай деп жазады: «Осы уақытқа дейін жазушының тырнақалды туындысы ретінде мектеп қабырғасында жүріп жазған «Екпінді еңбек етпей ме?» деген сын мақаласы аталып келді. Оны сұхбаттарында өзі де растады. Шындығында, мақала «Егіске әзірлік баяу» деп аталады. «Сталин жолы» газетінің 1954 жылғы 22 сәуірдегі санында жарық көрген. Қолымыздағы газет тігіндісіне қарағанда, алғашқы мақаласы – 1953 жылғы 1 ақпан күні жарық көрген «Ауыл еңбекшілеріне кино көрсету жақсарса екен». Жазушының алғашқы жарық көрген еңбегі ретінде «Егіске әзірлік баяу мақаласын көрсетуіне, мақаланың ұжымшардың басқарма кеңесінде талқыланып, оған балаң автордың өзінің шақырылуы әсер етсе керек», – деген дәлелін келтіреді [3, б. 3-4].

Материалдары мен зерттеу әдістері. Зерттеу материалының теориялық негізіне жазушының мектеп қабырғасында жүрген кезінде жазып, аудандық газеттерге жариялаған мақала, өлеңдері алынды. Солардың негізінде жазушының тырнақалды туындыларының тақырыптық-идеялық, көркемдік ерекшеліктері талданып, әдеби-теориялық тұрғыдан зерделенеді. Зерттеу барысында ақын поэзиясының көркемдік ерекшеліктерін танытатын, ақынның қалыптасу кезеңіндегі шеберлігінің сырын түсінуге септесетін әдеби талдау, тарихи-функционалдық, психологиялық, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері қолданылады.

Тарихи-функционалдық әдіс жазушының жастық шағындағы тарихи-әлеуметтік кезеңнің ерекшелігіне орай өлеңдері мен мақала-хабарларының идеялық сипатын, тақырыптық ауқымын, ондағы заман ахуалының сырын пайымдауға мүмкіндік береді. Психологиялық әдіс автор мен лирикалық кейіпкердің ішкі әлеміне барлау жасап, олардың жан дүниесін таныта алады. Герменевтикалық әдіс бойынша қаламгер поэзиясының идеялық-тақырыптық мазмұнын ұғына түсеміз. Сол арқылы автор ой-танымының мәнін ұғынып, шығарма өзегіндегі ой арналарын тани түсеміз. Ал салыстырмалы-тарихи әдіс Ә.Кекілбаевтың өз замандас қаламгерлермен үндестігін аңғаруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері. Белгілі қаламгер Ә.Кекілбаев әдебиетке өлең арқылы келді. Оның 1962 жылы баспадан шыққан «Алтын шуақ» деп аталатын тұңғыш кітабы да – өлең кітабы болатын [4,16]. Онда ақынның шамамен 1958-1962 жылдары, яғни студенттік кезінде жазылған таңдаулы өлеңдері қамтылған. Ал оған дейін жазылған шығармалары болды ма деген сұрақ туады. Бұл сұрақ біреулерді қызықтырып келгенмен, соларды мерзімді баспасөз бетінен (негізі аудандық газеттің) іздеп-тауып, алғаш жинақ қылып шығарған жоғарыда атап кеткен музей қызметкерлері екенін айтуымыз керек. Ол жинақта жалпы саны 42 (34 мақала, 8 өлең) туынды жинақталыпты. Бұдан да басқа, сол кездегі Гурев облыстық және республикалық газеттерде жарияланған туындыларын да түгендеп шығу – болашақтың міндеті. Алайда, әзірше қолда бар туындыларға қарай отырып, болашақ үлкен таланттың алғашқы қадамдарына талдау жасауға болады деп ойлаймыз.

Бұл жылдары оның жазғандарының (газетке жариялағандары) дені шағын мақалалар мен хабарламалар. Онда сол кездегі ауыл өміріндегі, колхоз шаруашылығындағы зәру мәселелер, шешімін күткен шаруалар, еңбекші халықтың тұрмысын жақсартуға кедергі болып отырған жайттар – бір сөзбен айтқанда, ауылдың күнделікті проблемалары көтерілген.

Мысалы, «Ауыл еңбекшілеріне кино көрсету жақсарса екен», «Физкультура-спорт ісін кең өрістетейік», «Халыққа дәрігерлік қызмет ету ісі жақсартылсын», «Мал шаруашылығын өсіріп, өркендетудегі кемшіліктер батыл түзетілсін», «Кино көрсетілсе екен» секілді ұранды-бұйрықты түрдегі мақалаларында, тақырыптың өзі айтып тұрғандай, ауылдың мәдениет, спорт, дәрігерлік көмек, мал шаруашылығы салаларындағы кемшіліктер көрсетіліп, оларды түзету жолдары айтылады. «Оқу үйі қашан жөнделеді?», «Кино көрсетілсе екен», «Оқу үйі жұмыс жасамайды», «Монша жұмысы нашар» мақалаларында да осындай кемшіліктерге шаруашылық басшылары мен ауыл тұрғындарының назарын аудартады.

Ал «Колхоз қабырға газеті», «Алғашқы сабақ», «Комсомол қатары өсуде», «Өлке тану», «Оқушылар конференциясы», «Оқушы-жастар көмегі», «Озат бригада», «Үйірмелер жұмыс жасай бастады», «Жас өнерпаздар концерті», «Көрмеге қызу әзірленуде», «Сертке сай еңбек», «Мектеп оқушыларының спорт жарыстары», «Қол еңбегіне үйренуде», «МТС-ке экскурсия», «Мамандық таңдау кеші», «Кітап қоры молаюда», «Комсомолецтер мен жастар мал азығын дайындау күресінде» сияқты хабарламаларда колхозда болып жатқан жаңалықтарға қысқаша шолу жасалады. «Семья – баланы тәрбиелеудегі басты тұлға» атты мақаласында отбасындағы тәрбие мәселесін көтеріп: «Саналы тәртіп, өзіне тапсырылған істі ұқыптылықпен орындау, өзінің көздеген мақсатына жету үшін күресу, өз халқын сүю, шыншыл болу – совет адамдарының бойына сіңген негізгі қасиеті. Міне, осы ардақты қасиеттерді жас ұрпақтардың бойына сіңіруде семьяның, семьядағы тәрбиенің атқаратын ролі зор», – деп жазады әрі сол үдеден шыға алмай отырған ауылдағы кейбір отбасыларды

сынап өтеді [5]. Соғыстан кейінгі кезеңде, ауыл шаруашылығын қалпына келтіріп, еңбекші халықтың әл-ауқаты мен тұрмысын жақсарту міндеті қойылған шақта мектеп оқушысының белсенділік танытып, осындай мәселелердің бәріне үн қосып отыруы – бошашақ қаламгер әрі қайраткердің халықшылдық, елшілдік болмысының ерте бастан қалыптаса бастағанын көрсетсе керек. Ә.Кекілбаевтың аға-досы Л.Сәдуақасов: «Әбіштің қоғамдық белсенділігі оның тума талантына байланысты болса керек. Газет жұмысына ерте араласты, хабарлары, жаңалықтары, сын мақалалары аудандық «Сталин жолы» («Жаңа өмір»), облыстық «Социалистік құрылыс» («Атырау»), республикалық «Лениншіл жас» («Жас алаш») газеттерінде жиі жарияланып тұрды», – деп жазады [6, б. 61].

Әбіштің мектептің соңғы сыныбында оқып жүргендегі және жоғары оқу орнына түсер қарсаңында жазған «Тағы да тұрмыс мәселесін сөз етсек» және «Маңғыстау» деген сөз қайдан шыққан!» мақалаларының орны бөлек. Біріншісінде ауылдағы нақты көріністерді сипаттай отырып, ауыл адамдарының әлі де мәдениетке мән бермей келе жатқан салақтығын, тұрмыс мәдениетінің төмендігін сынап, үйді ұстау, тазалық, киіну, жаңалыққа үйірімсіздік, кітапты қадірлемеу секілді кемшіліктерді ашып айтады. «Мәдениет ат мініп, түйе жетектеп келетін мейман емес. Оны әркім іздене, еңбектене жүріп меңгереді. Өз үйінің босағасынан бастап шаңырағына дейін мәдениетті ұстай білуге мүмкіндік мол. Қиыны, көбімізде тұрмысқа деген құнт қана жоқ. Біздіңше, тұрмыс мәдениеттілігіне жабыла жұмылатын уақыт жетті», – деп түйіндейді [7]. Ал университетке қабылданғаннан кейін жариялаған екінші мақала «Маңғыстау» топонимінің этнимологиясын пайымдауға арналған. Мұнда осы атауға байланысты бірнеше ғалымдардың (М.Қашғари, Ибн-әл-Асир, Якут, Гродеков, Ғ.Мұсабаев) болжамдарын келтіре отырып, Маңғыстау атауын түркмендердің «қой қыстауы» деген сөзінен шыққан деген жорамалын дәлелдейді [8]. Міне, сөйтіп болашақ жазушының мектеп қабырғасында жазған мақалалары әуеліде шағын мақала, хабарламалардан басталса, келе-келе сараптамашылық, проблемалық, ғылыми бағытта қауысып, қаламгерлік-ғылыми қарымын кеңейте түскенін көреміз.

Ә.Кекілбаевтың мектеп қабырғасында жүргенде жазған өлеңдері де түрлы тақырыптарға арналған. Барлық жас талапқа тән тіршілік тыныстары мен көңіл әуендері сыршыл өлең болып төгіледі. Тырнақалды өлеңдерінен де мақалаларындағыдай, ауыл өмірінің түрлі жақтарын пайымдаған сыншылдық сарында да көреміз. Мысалы, фельетон ыңғайында жазылған «Кітапханада», «Клубта» деген өлеңдерін ауылдағы кітапхана мен клубтың жайын сипаттаған сатиралық репортажға жатқызуға болады. Автор мәдениет орындарындағы оралымсыздық пен салақтықты сынайды. Кітапхана мен клубтың жайын нақты көз алдымызға келтіре суреттейді:

Кіре қап ек, тұрып қалдық, таң қалып,
Біле алмай не істеуге тамсанып.
–Шаңға батқан мынау неткен баспана,
–Кітапхана мынау ма, әлде басқа ма?
Деп едік біз арасынан мол шаңның
Меңгеруші даусы шықты жасқана:
– Төрлетіңіз, осы кітапханамыз,
Нанбасаңыз, кітаптарға қараңыз.
Мүліктерді тозаң басып кеткен соң
Анда-санда қағып-сілкіп аламыз... [9, б. 28].

Өткен ғасырдың 50-70 жылдары – қазақ сатирасының қайтадан өрістеп, жаңа биікке көтерілген тұсы болды. А.Тоқмағамбетов секілді сатириктер қоғамдағы кемшіліктерді, әсіресе социалистік қоғамды дамытуға кедергі боп отырған жалқаулық, масылдық, тоғышарлық секілді міндерді сатира тілімен аяусыз түйреп отырды. Бұл бағытта әсіресе фельетон жанры өзінің ұшқырлығы мен тиімділігін көрсетті. Жоғарыдағы Әбіштің өлеңі де сондай сыншылдық-әшкереушілік мақсаттан туған жас талаптың талпынысын көрсетеді. Өлеңде кемшілікті айтып қана қоймай, оның жаман салдарын да нұсқап көрсетіп кетеді:

...Амалсыздан ермек болып тентек су,
Ауылда енді естіледі айғай-шу.
Осы болды көргеніміз бір кеште,
Бұл жөнінде кімге айтамыз біз өкпе? [9, б. 29].

Ақынның «Масыл жеңгей» өлеңі де – жұмыс істемей, күйеуінің тапқанына ішіп-жеп түске дейін ұйықтап, сосын қыдырып өсек таситын жеңгейлерге арналған ащы сықақ:

Суықта жылы жерді жағалайды,
Ыссыда көлеңкені паналайды.
Ауыр асты, жеңілдің үсті болып,
Кей жерде беделді де сағалайды.

Іс дегенде жеңешем жерінеді,
Сыртқа аттап та шығуға ерінеді.
Аузынан жалын атып, аһы-үһі,
Көрпеге тереңірек көміледі.

...Салады арсыл-гүрсіл көп ойбайға,
Түс бола отырады қою шайға.
Қол баста киінеді, шығып сыртқа
Пыш-пыштап «хабар» тасып бар маңайға... [10].

А.Тоқмағамбетовтің жеңгейлерге арнаған өлеңдерінің сарынын еске түсіретін мұндай өлеңдер автордың сын-сықаққа да жақын, кемшілікті сынауға шебер сатириктік қаламының желі бар жеткіншек болғанын көрсетеді.

Саяси-патриоттық тақырыптағы «Отаныма», «Партия-әке» өлеңдерінде лирикалық кейіпкердің отан мен партия алдындағы адалдығын айтып, оның сенімін ақтауға деген перзенттік борышын терең түсінгендігін көреміз. Отанына:

...Есейдім, енді айырдым оң-солымды,
Арманға мен де ұсындым оң қолымды.
Қиын-қыстау кедергі кездеспеді,
Сілтедің адастырмас кең жолыңды, –

деп алғаусыз көңілден алғыс сезімін білдірсе, «Партия-әке» өлеңінде әкесінен жастай жетім қалып, тұрмыс қиыншылығын көріп өскен баланың партия тарапынан әкесінің орнын сезінген қалтқысыз көңілін танимыз:

...Өлді әке. Енді кімді «әкелермін»,
Еркелеп енді кімге «әке» дермін?
Қорғасын – еркелікті жұлып кетті,
Маңдайымнан сипар кім, мәпелер кім?

Сен болмасаң тереңге құлап та едім,
Қапаландым, қол создың, қуат бердің.
Жұбаттың, еркелеттің, ұлым дедің,
Жүзіңнен бақыт көрдім, шуақ көрдім... [11].

«Өнердегі бояу – белгілі бір құбылыс заңдылығын ашу. Өлеңдегі бояу – өмірдегі құбылыстан тылсым ой тауып айту, философия түю. Ол жоқ жерде образдылық – бояулар жиынтығы ғана» [12, б. 499] «Анама» өлеңінде өмірдегі ең асыл жанның мәпелеген алақаны мен мейірімді жүзін сағынған жастың ана алдындағы борышын өзіндік өрнекпен бейнелеуге трысады. Бір өзі үшін бар өмірін арнаған аяулы жанның өмірдегі орнына кіршіксіз махаббатпен ой жіберіп:

...Ойлайтын жаның ылғи бала қамын,
Сағынтты мені қамқор алақаның.
Күте бер жоғалтпай тек тынышыңды,

Оралар қыран болып балапаның» –
деп түйіндейді [13].

Ақынның «Сыр», «Сағыныш», «Жайлау қызына» өлеңдерінде жастық шақ әсерлері, алғашқы махаббат сезімі секілді балалық пәк көңілмен, алғаусыз таза сезіммен жырланады.

Гүлденген шағым, дер шағым,
Өмірге талап, өкпем жоқ.
Әр күнім жайда құшағын,
Шаттығы тасып, көктем боп, –

немесе:

...Алыста жаудыраған қалды көзің,
Сен жоқсың маңайымда, жалғыз өзім.
Тамсандым, тамсантты ғой шырын ернің,
Аңсадым, аңсатты ғой бал мінезің [14], –

деген жолдарда жас жүректің ең бір қимасына деген аңсар мен сағыныш, адалдық пен іңкәрлік сезімдері өріліп отырады. Жастықтың жазғы бағында ержетіп келе жатқан, алда үлкен арман-мұрат қол бұлғап, өмір көшіне асыққан жанның мұндай тілек-аңсары кім-кімге де түсінікті. Сондықтан жаңа жолға аттанғанда кешегі кездегі алғашқы әсерді ұмытпай, барған сайын ынтықтыра түскен ғашықтықтың ғаламатын да ақын өлең өріміне сыйдырып, ынтыға жырлайды:

Бірге қап балалық пен қуыршағың,
Шаш бопты-ау сала бұрым тұлымшағың.
Кешегі ентіктірген екеумізді –
Бала күн бұлдырағын бүгін сағым.

Бүгінде кешегі емес, басқа ажарың,
Барады маған ұнап қас-қабағың.
Бір жігіт күдіктеніп қала ма деп,
Жүзіңе көп қарауға жасқанамын [15].

Ақын сөздің мағыналық өрнегі, шырын-мәйегін, қоғамдық мәнін, өмірлік мазмұнын, көркемдік бояуын, әуендік келісімі сияқты сипаттардың селбесуін есепке алады. Өлең сөздің өрттей ыстық жалыны осыншалықты қасиеттердің бірлесуінен пайда болса, оның көркемдік мазмұны интонация, дыбыс, ырғақ, пауза т.б. арқылы жүзеге асады. [16, б. 5] «Сағыныш» өлеңі ақынның бір топ жастармен бірге делегация құрамында жастар фестиваліне бара жатқан сапарында жазылған сияқты. Атыраудың керім табиғатын, жаз күнінің жанға рахат сыйлар көрінісін өнер мерекесіне жол тартқан жастардың көңіл күйімен сабақтастыра жырлайды. Бұл өлеңде осынау бақытты жастық шақтың қызығын алдағы жауапкершілікпен, болашақтың бағдарымен сабақтастыра қарау бар. Бейбітшілік тілегі, соғысқа қарсылық, алдағы күнге деген арман-үміт – барлығы бір арнаға тоғысып, жастықтың жасампаз гимніндей естіледі.

Ал «Көш» өлеңінде жазғы ауылдың әдемі көрінісін жандандыра суреттей отырып, асыл сезім құшағындағы қыз бен жігіттің қимастықпен қоштасар сәтіндегі ішкі әлем бұлқыныстарын еске түсіреді. Малшы ауылдың мамыражай тірлігі, ауыл адамдардың іс-әрекеті, айлы түнде малды бірге күзетіскен қыз бен жігіттің аужайы, көкпар ойынының әсері, оқуға аттанып бара жатқан жылқышы жігітін қимай жанары жасаураған қыздың күйі өзара келісті өрнекпен жымдаса жырланған.

Қорытынды. Көрнекті жазушы Әбіш Кекілбаев – барлық саналы ғұмырын әдеби қаламгерлік пен мемлекеттік қайраткерлікке арнаған тұлға. Ол қаламгер ретінде қазақ әдебиетінің барлық салаларында өнімді еңбек етіп, поэзия, проза, драматургия, көркем аударма мен публицистикада көптеген шығармалар жазды. Ол әсіресе, прозаик ретінде дүние жүзі әдебиетіне танымал болды. Біз бұл мақалада жазушының әдебиеттегі алғашқы

қадамдарын пайымдау мақсатында мектеп қабырғасында жүрген кезінде жазған мақалалары мен өлеңдерін қарастырдық.

Жас кезінен өзін әдебиетке бағыттаған жастың ерте есейіп, сөз өнерінің құдіреті мен қоғамдық мәнін пайымдағанын, сол бағытта талаптанып, белсенділік танытқанын сол жылдары жазған өлеңдері мен мақалаларынан байқауға болады. Аудандық, облыстық газеттерде жарияланған мақалалары мен өлеңдерінде оның өз заманының, әсіресе туған ауылы мен өлкесінің проблемалары толғантқанын, ауыл өмірін жақсарту мен мектеп оқушыларының белсенділігін арттыру, ауыл мәдениетін көтеру жолындағы ойлары мен көзқарасын, ұсыныстарын оның жазған мақалалары мен хабарламаларынан көруге болады.

Жазушының алғашқы тырнақалды өлеңдері де өзіндік ой-өрнегінен, парасат-пайымынан, көркемдік ойлау жүйесінен көрініп отырады. Жал талап көз алдында өтіп жатқан құбылыстардың ешқайсысынан қалыс қалмайды, қоғамдық проблемаларға бейтарап қарамайды, өмір-тұрмыс пен мәдениетті жақсарту жолындағы өз ойлары мен пікірлерін ашық айтады, оларды қара сөзбен де, өлең өрнегімен де кестелей білген.

Әсіресе, ақынның тырнақалды өлеңдерінен оның көркемдік ойлау машығы, образбен жұмыс істеу дағдысы, көркемдік ізденістері айқын көрінеді. Өлеңдерінде туған жер, ана, табиғат құбылыстары, жастық сезім, ел тұрмысы т.б. тақырыптарды еркін меңгеріп, көкейіндегі ойын кестелі өлеңге орап әсерлі жеткізе білген. Поэзия – адам жүрегінің сәулесі ғана емес, имандылық пен ізгіліктің, азаматтық пен адамгершіліктің күретамыры, ұлттық болмыс-бітімнің айнадан көрінген дидары, [17, б. 121] – дегендей, ақын өлең сөздің болмысы мен қадірін сол кездің өзінде түсіне білгені айқын.

Қаламгердің кейін жарық көрген «Алтын шуақ» және «Ғапыл дүние» жинақтарына енбеген, аудандық газеттерге ғана шыққан осы өлеңдері арқылы болашақ жазушының қаламгерлік қадамының сәтті басталғанын, әдебиетке құштарлық пен шығармашылыққа адалдық таныта отырып, іркіліссіз ізденіс арқылы үлкен жазушылық тұғырға көтерілгенін білеміз.

Бала кезің ұлағат, дана кезің,
Тырнап ашқан сен едің сана көзін.
Кәрі дала сан ғасыр толғатқанда,
Тек Маңғыстау туа алған Дарабозым! [18, б. 242] –

деп С.Нұржан ақын жырлағандай, бала кезінен әдебиетке талаптанып, халқының ұлы жазушысы ретінде әдебиеттің олимпіне көтерілген қаламгердің балауса жырлары мен мақалалары да туындыгердің жазушылық лабораториясының бір қыры ретінде қарастыруға тұрарлық дүниелер.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Жүсіп Қ. Шың мен шыңырау / Қ.Жүсіп. – Алматы: Арыс, 2000. – 134 б.

[2]. Кекілбаев Ә. Сұхбат / Ә.Кекілбаев // Тұмар. – 1999. – №3. – Б. 42-47.

[3]. Әбіш Кекілбайұлының тырнақалды туындылары: Ғылыми-библиографиялық анықтамалық. Ақтау: 2022. – 40 б.

[4]. Әбіш Кекілбаев. Шығармалары. Энциклопедия. I том. Алматы: Арыс, 2018. – 800 б.

[5]. Кекілбаев А. Семья – баланы тәрбиелеудегі басты тұлға / А.Кекілбаев. // Сталин жолы. – 1953. – №90. – Б. 2.

[6]. Әбіш Кекілбаев. Өмірі мен ортасы. Энциклопедия. II том. Алматы. Арыс: 2020. – 768 б.

[7]. Кекілбаев А. Тағы да тұрмыс мәселесін сөз етсек / А.Кекілбаев. // Сталин жолы. – 1957. №59. – Б.3.

[8]. Кекілбаев А. «Маңғыстау» деген сөз қайдан шыққан! / А.Кекілбаев. // Еңбек туы. – 1958. – №80. – Б. 4.

[9]. Кекілбав Ә. Енді қайда барамыз? / Ә.Кекілбаев. // Сталин жолы. – 1956. – №78. – Б. 3.

[10]. Кекілбаев Ә. Масыл жеңгей / Ә.Кекілбаев. // Сталин жолы. – 1957. – №8. – Б. 4.

[11]. Кекілбаев Ә. Отаныма. Партия-әке / Ә.Кекілбаев. // Сталин жолы. – 1957. – №33. – Б. 3.

[12]. Ергөбек Қ. Өлеңсөз. Қазақ өлеңі хақында. / Қ.Ергөбек. Алматы: Ел-шежіре, 2012. – 576 б.

[13]. Кекілбаев Ә. Анама / Ә.Кекілбаев. // Еңбек туы. – 1958. – № 43. – Б. 2.

[14]. Кекілбаев Ә. Сағыныш / Ә.Кекілбаев. // Еңбек туы. – 1958. – №43. – Б. 3.

[15]. Кекілбаев Ә. Жайлау қызына / Ә.Кекілбаев. // Социалистік құрылыс. №188. 21 қыркүйек, 1958. Б. 3.

[16]. Негимов С. Шығармалары. I том: Зерттеулер. / С.Негимов. Астана: Фолиант, 2015. – 424 б.

[17]. Кеңшілікұлы А. Тұрақсыз әлемнің суреткері: Әдеби сын, эсселер. / А.Кеңшілікұлы. Астана: Фолиант, 2018. – 240 б.

[18]. Нұржан С. Таң қауызын жарғанда. III том. / С.Нұржан. Алматы: Үш қиян, 2002. – 352 б.

REFERENCES

[1]. Zhusip K. (2000) Shyң men shyңyrau. [Peak and valley]. Almaty. Arys, 2000. [in Kazakh].

[2]. Kekilbaev A. (1999). Suhbat [Interview]. Tumar - Talisman. №3, 1999. [in Kazakh].

[3]. Abish Kekilbajulynyң tyrnaқaldy tuyndylary. Gylymi-bibliografijalyk anyқtamalyk. [The first works of Abish Kekilbayuly: Scientific and bibliographic reference book]. Aқtau, 2022. [in Kazakh].

[4]. Abish Kekilbaev. Shyғarmalary. Jenciklopedija. [Abish Kekilbaev. Works. Encyclopedia]. I tom. Almaty. Arys, 2018. [in Kazakh].

[5]. Kekilbaev A. Sem'ja – balany tarbieleudegi basty tulga [Family is the main person in raising a child]. Stalin zholy - Stalin Road. №90. 15 zheltoқsan, 1953. [in Kazakh].

[6]. Abish Kekilbaev. Omiri men ortasy. Jenciklopedija. [Abish Kekilbaev. Life and environment. Encyclopedia]. II tom. Almaty. Arys, 2020. [in Kazakh].

[7]. Kekilbaev A. Tagy da turmys maselesin soz etsek [Let's talk about the issue of life again]. // Stalin zholy - Stalin Road. №59. 25 shilde, 1957. [in Kazakh].

[8]. Kekilbaev A. «Mangystau» degen soz қajdan shykkan! [Where does the word "Mangystau" come from?]. Enbek tuy - Labor flag. №80. 12 tamyz, 1958. [in Kazakh].

[9]. Kekilbav A. Endi қajda baramyz? [Where are we going now?]. Stalin zholy - Stalin Road. №78. 10 қazan, 1956. [in Kazakh].

[10]. Kekilbaev A. Masyl zhengej [My sister-in-law]. Stalin zholy - Stalin Road. №8. 5 aқpan, 1957. [in Kazakh].

[11]. Kekilbaev A. Otanyma. Partija-әke [To my homeland. The party is the father]. Stalin zholy - Stalin Road. №33. 24 sauir, 1957. [in Kazakh].

[12]. Ergөbek Қ. (2012). Oleңsoz. Қazaқ oleңi haқynda. [Poem. About the Kazakh poem]. Almaty. El-shezhire, 2012. [in Kazakh].

[13]. Kekilbaev A. Anama [To my mother]. Eңbek tuy - Labor flag. № 43. 12 mamyr, 1958. [in Kazakh].

[14]. Kekilbaev A. Sagynysh [Longing] Eңbek tuy - Labor flag. 12 mamyr, 1958. [in Kazakh].

[15]. Kekilbaev A. Zhajlau қyzyna [To the daughter of Zhailau]. Socialistik қurylys - Socialist construction. №188. 21 қyrkүjek, 1958. [in Kazakh].

[16]. Negimov S. (2015). Shygarmalary. I tom. Zertteuler. [Works. Volume I. Studies]. Astana. Foliant, 2015. [in Kazakh].

[17]. Keңshilikұly A. (2018). Turaksyz alemnің suretkeri. Adebi syn, jesseler. [Artist of the Unstable World: Literary Criticism, Essays.]. Astana. Foliant, 2018. [in Kazakh].

[18]. Nurzhan S. (2002). Tan қauyzyn zharganda. III tom. [When the dawn breaks. Volume III]. Almaty, Ush қijan, 2002. [in Kazakh].

Кабылов Адилет Дыбысович

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова

г. Актау, Казахстан

РАННИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ АБИША КЕКИЛБАЕВА

Аннотация. В настоящее время подробно изучается литературно-творческое наследие видного государственного и общественного деятеля, народного писателя Казахстана Абиша Кекилбаева. Научный интерес к его творчеству начался еще при жизни художника, было написано много научных исследований и защищены диссертаций. Сегодня этот процесс нашел продолжается в обширной научной области под названием абишоведение. Несомненно, что литературное наследие писателя и впредь будет изучаться с разных сторон, с точки зрения различных научных парадигм и теоретико-художественного анализа. В изучении личности и литературного творчества важно обилие и полнота источников. В этом отношении стихи и статьи, которые писатель впервые в ранние годы опубликовал в газетах, имеют свое место. В прошлом году сотрудники Мангистауского областного историко-краеведческого музея имени А.Кекилбаева подготовили библиографический указатель кратких произведений писателя, опубликованных в местной периодической печати в 1953-1958 годах. Настоящая работа состоит из двух частей: первая часть содержит библиографический указатель статей и стихотворений писателя, а вторая часть содержит их текст. Таким образом, всего было собрано 42 произведения (34 статьи, 8 стихотворений). Предисловие директора музея С. Кудайбергена, данное в начале сборника, раскрывает цель и структуру работы. Представление текстов писателя, наряду со списком его первых стихотворений, не вошедших в предыдущие сборники, показывает накопительный характер произведения. Помимо того, что это библиографический указатель, можно сказать, что это небольшой сборник, содержащая произведения писателя. Она может стать необходимым источником для будущих исследователей творчества А.Кекилбаева. Такая информация и данные будут постоянно собираться и дополняться. В данной статье рассматриваются первые стихи и статьи писателя, написанные в школьные годы, анализируются их тематико-содержательное направленность и художественные особенности. Понятно, что научное изучение таких стихотворений и статьи, свидетельствующих о стремлении к литературе и творческом поиске юного таланта, особенно к поэзии, раскрывает зачатки поэтического становления и творческой эволюции писателя. Взгляд молодого автора на окружающий мир, забота об стране и будущем края рассматриваются с теоретической точки зрения и дается научная оценка.

Ключевые слова: поэзия, стихотворение, статья, тема, содержание, идея, структура произведения, сюжет, композиция, поэт, художественность.

Kabylov Adilet

Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

EARLY WORKS OF ABISH KEKILBAYEV

Abstract. Currently, the literary and creative heritage of a prominent statesman and public figure, people's writer of Kazakhstan Abish Kekilbaev is being studied in detail. Scientific interest in his work began during the life of the artist, many scientific studies were written and dissertations were defended. Today, this process has been found to continue in a vast scientific field called Abishology. There is no doubt that the literary heritage of the writer will continue to be studied from different angles, from the point of view of various scientific paradigms and theoretical and artistic

analysis. In the study of personality and literary creativity, the abundance and completeness of sources is important. In this regard, the poems and articles that the writer published for the first time in the newspapers in his early years have their place. Last year, employees of the Mangistau Regional Museum of Local Lore named after A. Kekilbaev prepared a bibliographic index of the short works of the writer, published in the local periodical press in 1953-1958. This work consists of two parts: the first part contains a bibliographic index of the writer's articles and poems, and the second part contains their text. Thus, a total of 42 works were collected (34 articles, 8 poems). The preface of the museum director S. Kudaibergen, given at the beginning of the collection, reveals the purpose and structure of the work. The presentation of the writer's texts, along with a list of his first poems that were not included in previous collections, shows the cumulative nature of the work. In addition to being a bibliographic index, we can say that this is a small collection containing the works of the writer. It can become a necessary source for future researchers of A. Kekilbaev's creativity. Such information and data will be continuously collected and supplemented. This article discusses the first poems and articles of the writer, written in his school years, analyzes their thematic and content orientation and artistic features. It is clear that the scientific study of such poems and articles, which testify to the desire for literature and the creative search for young talent, especially poetry, reveals the beginnings of the poetic formation and creative evolution of the writer. The young author's view of the surrounding world, concern for the country and the future of the region are considered from a theoretical point of view and a scientific assessment is given.

Keywords: poetry, poem, article, theme, content, idea, structure of the work, plot, composition, poet, artistry

УДК 82.0
МРНТИ 17.09.91
DOI 10.56525//IVBB9358

ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРИКАСПИЙСКОГО РЕГИОНА В ТРУДАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

БЫЧКОВ Д.М.
Каспийский университет технологий
и инжиниринга имени Ш.Есенова
Актау, Казахстан
E-mail: 180710@mail.ru
***САМЕТОВА Ф.Т.**
Каспийский университет технологий
и инжиниринга имени Ш.Есенова
Актау, Казахстан
E-mail: fauziya.sametova@yu.edu.kz
***Автор-корреспондент**:fauziya.sametova@yu.edu.kz

Аннотация. Данная статья посвящена выявлению общих характеристик сложившегося в казахской и русской национальных литературах «сверхтекста», в пространстве которого оказались связаны пограничные территории Казахстана и России – Мангистауская и Астраханская области. Объектом исследования послужили биография и дневники Т.Г. Шевченко периода ссылки на полуостров Мангышлак и возвращения через Астрахань в Санкт-Петербург.

Авторы предприняли попытку проследить процесс самоидентификации Т.Г. Шевченко периода ссылки и астраханского этапа, основываясь прежде всего на отдельных его дневниковых записях. Сквозь призму своеобразия личности и биографии Т.Г. Шевченко, дискурс его дневниковых фрагментов периода ссылки на Мангышлак, проанализированных в аспекте синтеза биографического подхода и «когнитивной герменевтики» с опорой на толкование символического уровня и геопоэтических смыслов, вполне многогранно и содержательно просматриваются русско-казахские литературные связи в оригинальном «интертекстуальном пространстве» сопредельных регионов – Мангистауской и Астраханской областей. Проведенный анализ позволил нам выявить индивидуально-авторскую интерпретацию прикаспийского региона, с которым биографически был связан Т.Г. Шевченко. Систематизированные факты дали основание считать Т.Г. Шевченко «лакунарным актантом» в литературной истории двух регионов.

Настоящее исследование выполнено в аспекте синтеза биографического метода и «когнитивной герменевтики» с опорой на толкование символического уровня и геопоэтических смыслов. Авторами обозначены ключевые образы, параметры и основные художественные приемы формирования символической геопоэтики межрегионального «сверхтекста», актуальными для репрезентации Мангистау и Астрахани в других литературных произведениях.

***Ключевые слова**:* казахская литература, русская литература, Т.Г. Шевченко, Мангышлак, Мангистау, Астрахань, биографический метод, когнитивный подход, герменевтика, символика, пассионарная личность, геопоэтика, сверхтекст, литературные связи, концепт.

Введение. Исторически сложившиеся прочные и надежные при различных геополитических обстоятельствах социокультурные и экономические связи между такими

стратегически важными пограничными областями суверенных стран прикаспийского макрорегиона, как Мангистауская и Астраханская, обусловливают дальнейшее партнерское сотрудничество в разных сферах межгосударственной деятельности, что подтверждается фактом официального решения о признании Актау и Астрахани городами-побратимами: 28 ноября 2022 года в Оренбурге в рамках проведения XVIII Форума межрегионального сотрудничества России и Казахстана главами городских администраций был подписан меморандум об установлении побратимских отношений между муниципальным образованием «Город Астрахань» Российской Федерации и городом Актау Республики Казахстан.

Однако экономические связи, ставшие базисом для настоящего решения, на наш взгляд, отражают процесс того межкультурного диалога, который с различной интенсивностью протекает между данными регионами: между указанными муниципальными центрами к началу XXI века образовалось, выражаясь в филологических терминах методологии изучения современной геопоэтики, своеобразное «интертекстуальное пространство», стягивающее удаленные друг от друга географические точки в единое смысловое поле. Граница, пролегающая между ними, конечно, имеет прежде всего государственное предназначение в целях стратегической безопасности геополитического пространства Большого Каспия, как обозначение того фронтира, который здесь издавна сформировался, но вместе с тем в символической репрезентации географических реалий, свойственной новейшей филологии, граница имеет и топологический характер, поскольку, как учит нас царица наук математика, «граница множества А есть множество всех точек, расположенных сколь угодно близко как к точкам во множестве А, так и к точкам вне множества А». Таким образом, социокультурные локусы «Мангистау» и «Астраханская область» функционируют в соответствии с одновременным действием разнонаправленных процессов самодостаточного культурного развития – центростремительности, с одной стороны, и центробежности, с другой, образуя тем самым в русской и казахской национальных литературах некоторый уникальный (в сравнении с другими) «сверхтекст», не становившейся еще, насколько нам известно, предметом отдельного филологического исследования, что и определяет актуальность данной работы.

Материалы и методы исследования. На современном этапе изучения литературных «сверхтекстов» наибольшее признание у отечественных филологов получило определение, предложенное Н.Е. Меднис, охарактеризовавшей феномен «сверхтекста» как сложную систему интегрированных текстов, имеющих общую внетекстовую ориентацию, образующих незамкнутое единство, отмеченное смысловой и языковой цельностью. Это определение во многом восходит к концепции В.Н. Топорова, работы которого, наряду с исследованиями Ю.М. Лотмана и других учёных тартуско-московской семиотической школы, посвящённые Петербургскому тексту, положили начало изучению локальных литературных сверхтекстов (городских и региональных) [1, с. 3-4]. Систематизация многочисленных фактов межтекстовых и биографических связей в литературной истории Астраханского и Мангистауского регионов, доказывающих их интертекстуальную сопряженность, может стать целью глобального научного проекта филологов. Частью этой дальнейшей деятельности и является данная публикация.

Изучение функционирования межрегионального «сверхтекста» в определенный период его актуализации (в сравнении со стагнационными периодами, которые также определяют принципы периодизации) в его символической («геопоэтической») сущности невозможно без применения в частности академического для литературоведения биографического подхода к анализу и интерпретации жизнедеятельности наиболее знаковых представителей культурного развития межрегионального ранга, поскольку их частная судьба, связанная с реальным локусом, с одной стороны, обусловлена его своеобразием (среди множества факторов перечислим некоторые: климат, уровень жизни населения, классовые противоречия, круг общения и т.п.), а с другой стороны – биография «локунарных актантов»

(термин наш – *Д.Б. и Ф.С.*) в межрегиональном «сверхтексте» в свою очередь накладывает неизбывное на протяжении по меньшей мере десятилетий своеобразие представлений о конкретном локусе, что обусловлено механизмом драматического взаимодействия жизни и судьбы [2, с. 3], человека и окружающей его среды (по мысли основателя культурно-исторической школы в искусствознании И.А. Тэна).

Результаты исследования. По праву ключевой фигурой для межрегиональной литературной истории XIX столетия можно считать Тараса Григорьевича Шевченко (1814 – 1861), художника, поэта и прозаика, человека неординарной биографии, который обладал, на наш взгляд, качествами «пассионарной личности» (известный термин историка Л.Н. Гумилева), то есть являлся человеком «производительного» типа, способным к накоплению и преобразованию своей внутренней энергии в «жизнетворчество», был личностью, безусловно, активной, предприимчивой и рисковой. В этой связи «психическая конституция» Т.Г. Шевченко, как выражаются современные психологи, входит в глубоко личностное противоречие с внешними факторами, которые пассионарная личность преодолевает, стремясь к творчеству: известно, что годы, проведенные Т.Г. Шевченко, в ссылке на Мангышлаке не отвратили его от творческой деятельности и «преобразования» себя.

Т.Г. Шевченко, как известно, одним из первых из числа русских писателей XIX столетия поведал читательскому миру России о жизни пустынного и малоизвестного полуострова Мангышлак, «Каспийского Сахалина», как называли его в дореволюционное время [3, с. 105]. Во время ссылки в Казахстане, до пересылки на Мангышлак, он принимал активное участие в различных исследовательских экспедициях и вопреки запрету начальства, наложившего на него пристальный надзор, продолжал нелегально писать. Т.Г. Шевченко глубоко и многоаспектно познакомился с жизнью казахского народа, изучал его быт, язык, и первой его работой как художника стала картина «Пожар в степи». За это время он написал более 70 стихотворений и три поэмы («Цари», «Марина», «Сотник»). Значительными эстетическими объектами этого периода являются картины поэта «Казах на коне», «Одинокое дерево», стихотворение «Топор был за дверью у господа бога».

Психологи с достаточной основательностью уже выявили способы и личностные типы интерпретации, ее ключевые функции и основные механизмы реализации, обосновали тот факт, что традиционно относящаяся к герменевтике интерпретаторская деятельность человека, проявляющаяся не только по отношению к конкретному тексту и к «тексту» или вообще к жизни является динамической способностью сознания личности вырабатывать взгляды, мнения о своих или чужих поступках, событиях и о себе в их контексте, что обеспечивает определенность жизненной позиции личности в изменяющейся действительности [4, с. 35].

Попытаемся проследить процесс самоидентификации Т.Г. Шевченко периода ссылки и астраханского этапа, основываясь прежде всего на отдельных его дневниковых записях. Остановимся на биографической канве интерпретации личности поэта.

Весной 1850 года Т.Г. Шевченко за нарушение указа «не рисовать и не писать» был вновь арестован и переведен в Новопетровское укрепление, и над ним был установлен еще более суровый надзор. Новым местом ссылки Т.Г. Шевченко стал Форт-Новопетровский: «Живу я, можно сказать, жизнью публичною, сиречь в казармах муштруюсь ежедневно, хожу в караул и т.д., одно слово, солдат, да еще солдат какой! Просто пугало воронье», – иронизировал поэт в письме от 16 июля 1852-го года к А.И. Козачковскому. Письма поэта, составившие большой корпус в его литературном наследии, стали для него, по словам биографа И.Н. Свидина, отдушиной: «Тарас позже имел тайную возможность их писать и получать. Но им тоже можно было доверить лишь малую долю своих тяжелых раздумий, душевных мук. Разными, порой весьма замысловатыми путями уходили они к друзьям с насквозь продутого ветрами, прокаленного беспощадным солнцем пустыни полуострова. Письмо, опаляющие сердце» [5, с. 45].

В крепости Т.Г. Шевченко часто приходилось нести караульную службу у флагштока, который помещался на высокой скале мыса Курганташ перед фортом, отсюда было видно море, рыбачью станицу на берегу бухты, кибитки кочевников, и поэт имел возможность говорить с самим собой: «В неволе вырос меж чужими, / И неоплаканный своими / В неволе плачущий умру». Пребывание в Новопетровском укреплении было самым тяжелым периодом в жизни поэта: за ним был установлен строжайший надзор, за очень короткое время Т.Г. Шевченко постарел: «…это укрепление, да ведомо тебе будет, лежит на северо-восточном берегу Каспийского моря в Киргизской пустыне. Настоящая пустыня! Песок да камень: хоть бы травка, хоть бы деревце – ничего нет», – с психологической достоверностью описывал поэт степной пейзаж Прикаспия в письме к С.С. Гулаку-Артемовскому от 1 июля 1852-го года. Но несмотря ни на что самым плодотворным этапом в творчестве Т.Г. Шевченко был именно мангышлакский период. Существенно изменилась жизнь Т.Г. Шевченко только в 1853 году, когда комендантом Новопетровского укрепления был назначен И.А. Усков, значительно облегчивший, насколько это было возможно, жизнь ссыльного поэта. Поэт был освобожден от нарядов, от тяжелой солдатской муштры, получил позволение время от времени бывать за стенами укрепления, ночевать ему иногда позволялось вне казармы. В период ссылки в Новопетровском укреплении Т.Г. Шевченко создал огромное количество рисунков, стихотворений и поэм, несколько повестей.

Из Мангышлака, получив освобождение из ссылки, Т.Г. Шевченко направляется в Астрахань, связывая тем самым эти территории канвой своей биографии и творчества: «Как быстро и горячо исполняется приказание арестовать, так, напротив, вяло и холодно исполняется приказание освободить. А воля одного и того лица», – с грустью заметил в своем дневнике поэт 18 июня 1857-го года. Когда Т.Г. Шевченко еще находился в Новопетровском укреплении, русский писатель А.Ф. Писемский извещал его в письме от 6 июля 1856-го года, что видел в Астрахани «на одном вечере человек двадцать Ваших земляков, которые, читая Ваши стихотворения, плакали от восторга и произносили Ваше имя с благоговением» [6, с. 74]. В доме И.П. Клопотовского Т.Г. Шевченко устроил небольшую выставку своих рисунков и читал поэтические произведения, написанные в ссылке. Рассказы астраханских медиков о Крымской войне, возможно, отразились во второй редакции повести «Прогулка с удовольствием и не без морали», оконченной в феврале 1858 года в Нижнем Новгороде. Т.Г. Шевченко выехал из Астрахани в Нижний Новгород [6, с. 80].

Статус «локунарных актантов» межрегионального «сверхтекста» традиционно сопровождается мемориализацией их постоянного (или временного, как в случае с Т.Г. Шевченко) пребывания в реально существующих местах и одновременно в символической плоскости данных локусов. Так, в Мангистау с 1932 года существует музей поэта в городе Форт-Шевченко. На стеллажах и стендах представлены копии многих документов, касающиеся прохождения солдатской службы поэта в Новопетровской крепости.

Здание музея Т.Г. Шевченко имеет мемориальное значение: оно представляет собой летнюю резиденцию коменданта крепости. В парке, который находится недалеко от музея, садовничал ссыльный поэт, здесь произрастают посаженные им деревья. Около музея установлен и памятник украинскому Кобзарю. Посетители музея имеют уникальную возможность спуститься в землянку, где когда-то жил поэт, спасаясь от 45-градусной мангышлакской жары. Он писал своему другу: «Все мое богатство на Мангышлаке – это кровать без спинки, стол да табуретка». Сохранился и колодец, вырытый Т.Г. Шевченко в пору засухи. Сегодня колодец существует почти в неизменном виде.

В Астрахани сохранился дом, в мезонине которого Т.Г. Шевченко снимал комнату [7, с. 181], на доме установлена памятная доска, а также дом преподавателя истории и географии астраханской гимназии, выпускника Киевского университета И.П. Клопотовского, где, как уже упоминалось, была устроена домашняя выставка живописных работ, выполненная поэтом-художником в Новопетровском укреплении. Одна из школ Астрахани носит имя поэта, а в ее дворе установлен бюст Т.Г. Шевченко.

Как видно из приведенных примеров, вокруг имен ключевых фигур межрегионального «сверхтекста», как правило, существует туристско-реакреационная среда. Таким образом, в символическом измерении биографии Т.Г. Шевченко наблюдается закономерность в механизме сопряжения Мангистау и Астрахани: наряду с антитезами в контрастном восприятии анализируемых локусов (таких, как, например, «ссылка – свобода», «степной – водный» и т.п.) существенным признаком, организующим пространственную структуру межрегионального «сверхтекста», является пропозиция разомкнутости: замкнутому земному пространству (мангышлакскому) противопоставлено разомкнутое, водное (астраханское). Не случайно ключевым приемом в описании пейзажа для Т.Г. Шевченко по естественным причинам становится контраст: пустыня – море; песок – камень (см. цитату выше).

Получив неожиданное известие о скоро предстоящем переезде в Астрахань, Т.Г. Шевченко записал в дневнике: «Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни». Дневниковая запись поэта может служить дополнительным источником интерпретации психофизиологических переживаний освобожденного поэта, как личности «эмотивной» [8, с. 198]. Образность поэтического выражения эмоций передается, как видим, посредством сравнительных конструкций «как золото из огня» и «как младенец из купели», которые фиксируют в когнитивно-дискурсивном пространстве дневника идеологему трансформации самоощущения себя как закаленной в многочисленных трудностях и в определенном роде «обновленной» личности. Не случаен, конечно, в этом плане сам выбор компаративных единиц – «золото» и «младенец», а также сопряженных с ними концептов «огонь» и «купель», между которыми следует зафиксировать индивидуальные дискурсивные отношения в границах одного психологически обусловленного авторского высказывания поэта.

Допустимо предположить символическое измерение этих фундаментальных компаративных единиц в дневнике поэта. Как толкуют словари символов, «золото» в осмыслении человека традиционно связывается с представлением о достоинстве, величии, высшем проявлении, превосходстве, жизненном начале. Кроме того, как известно, этот драгоценный металл наделяется способностью концентрации энергии, при этом способной к увеличению в силу его благородной природы (как известно, золото не подвержено коррозии) [9, с. 142-143]. В связи с подобным толкованием поэтическое сравнение себя и золота в дневнике Т.Г. Шевченко вполне ситуативно достоверно, логично и содержательно, а также, заметим, несколько гиперболизировано – «золото из огня», что раскрывает, возможно, пассионарный характер поэта. Витальная концепция Т.Г. Шевченко отображается и в другом звене двучленной компаративной конструкции: поэт соотносит свою самость с образом младенца, дублируя в субъективном микроконтексте двучленной компаративной конструкции с одним объектом сравнения «психофилософские» смыслы символического начала, грядущего обновления и возрождения, фундируя их в концепте «младенец», выступающим в компаративной функции [9, с. 356-357]. Так, подводя некоторый итог, сформулируем свои наблюдения над дискурсивным сознанием поэта: Т.Г. Шевченко антропоцентрирует ключевые концепты, дублирует в некотором роде их символические смыслы, персонализирует их, закрепляет за ними идею собственной самости, афористически фундируя субъективные самоощущения по типу: мое «я» – это «золото», «я» есть «младенец».

Кроме того, как указывал Д.С. Лихачев, в сознании человека, находящегося под стражей актуализируются реликтовые принципы мышления, вполне «первобытные» по своей сути. Справедливо отмечают ученики Д.С. Лихачева, что его первая научная статья (под названием «Черты первобытного примитивизма воровской речи»), написанная, кстати, в заключении на Соловках, что придает ей большей фактографической достоверности и психологической выверенности выводов исследователя, содержит наблюдения над речевым поведением не только уголовных преступников: ее контекст намного шире, он, как сказали

бы современные лингвисты, обосновывает проблематику когнитивно-дискурсивного поведения человека в территориально замкнутом пространстве тюремного заключения или, как, например, в случае Т.Г. Шевченко, ссылки, полицейского надзора, поэтому роль указанной статьи Д.С. Лихачева для науки, а также, добавим, и настоящего исследования, кажется более значительной, поскольку вбирает в себя неоспоримые достижения активно развивающейся в первой трети XX века лингвистики и мифографии [10, с. 13], и поэтому вполне приложима к нашему анализу дневниковых импрессий Т.Г. Шевченко, находящегося на Мангышлаке. Так, в этой связи, возвращаясь к интерпретации процитированной выше дневниковой записи поэта, вспомним, что в архаических культурах ребенок выступает как маргинальный персонаж, находящийся на границе священного и обыденного времени и пространства. Отражением символической персонализации является, как сообщает Н.Н. Рогалевич, мотив заброшенности и преследования «проклятого ребенка», а с другой стороны – образ «чудесного ребенка», который совершает различные необыкновенные деяния. Маргинальность самоощущения, думается, была психологически свойственна ссыльному Т.Г. Шевченко, представление о предстоящем переходе границы (во всех обертонах смысла этого понятия – географических, возрастных, символических и т.п.) и пограничность бытия собственной самости также актуальны, на наш взгляд, для понимания контекста высказывания: концепты «золото» и «младенец», как видим, ссылаясь на словари символов, контекстуально оформляют идеологему жизненного начала. Заметим параллельно, что Ф. Ницше трактовал ребенка как символ творчества, создания нового: «в невинности и забвении он делает первый шаг» [9, с. 357]. «Сверхчеловеческое» начало могло быть актуализировано в сознании Т.Г. Шевченко в этот важный момент его биографии.

Дневниковые записи Т.Г. Шевченко, как наиболее традиционная форма репрезентации самости, как нам видится, могут иметь и иные интерпретации в контексте размышлений о психологическом состоянии пассионарной личности (например, фрейдистские, которых мы намеренно не касались): в частности, в соответствии с анализируемой в настоящей статье проблематикой вполне возможным представляется обнаружить герменевтический код еще и в характере геопоэтики сопредельных регионов. Процитируем еще раз дневниковую запись Т.Г. Шевченко: «Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни». Обратим при этом внимание на символический ракурс не концептов «золото» и «младенец», о которых мы уже достаточно сказали выше, а на грамматически связанные с ними образы «из огня» и «из купели» соответственно.

Исходя из понятного смысла дневниковой импрессии, сделанной в рубежный момент жизни ссыльного поэта, «огонь» приобретает и географически обусловленное толкование, ассоциируясь с засушливым климатом степей Прикаспия, зноем, аномальной жарой, которая, как объясняют лингвисты, вполне может явиться «дискурсивной базой для лингвистического творчества», наполняя сознание «устойчивыми социокультурными ситуациями и семиотической креативностью» [11, с. 58-60]. «Купель» в свою очередь, как мы понимаем, есть ассоциант воды и (в силу религиозной семантики данной лексемы) связанного с ней объектными отношениями обряда крещения / священного омовения. Пограничность состояния поэта, как видим, обнаруживается в символическом контрасте, который контекстуально проявляется в дневниковой записи. Вместе с тем, «огонь» в данном дискурсе «в качестве мужской, активной и невещественной стихии противопоставляется воде и земле» и символизирует явления духовного порядка [9, с. 275]. Сакрализация огня, как сообщают словари символов, обусловлена его чудесными, в понимании архаического сознания, способностями самостоятельно перемещаться с одного место на другое, отделять плоть от духа, тело от души, превращать предмет, данный в одном состоянии в иное, вещественное [9, с. 275]. Переформулировав мысль Т.Г. Шевченко, можно заключить, что поэт мыслил себя «золотом», обогащенным огненной силой, или представлял себя в иной символической ипостаси, как «младенец» после крещения.

Обратим пристальное внимание еще и на тот факт, что в анализируемой дневниковой записи поэт не подобрал бинарную пару для «чистилища», как он образно (отметим также семантический смысл эпитета «мрачное» в конкретном дискурсе автора) именует период (и, видимо, локус) своей ссылки. Очевидно, что естественное условие для последовательной фиксации собственных мыслей, наблюдений и идей, свойственной жанру дневника, – это необходимая событийность и наличие фактического материала, которые по понятным причинам не могли иметь место быть в силу неизвестности обстоятельств дальнейшей жизни поэта в Астрахани, поэтому логичная с точки зрения символики бинарная оппозиция «чистилище» – «рай» не могла быть осознана автором дневника, при этом, добавим, концепт «рай» и не реализовался в конкретной сфере, в которой ему предстояло жить в действительности, хотя, стоит думать, поэт пребывал в оптимистичном настроении, живя короткое время в Астрахани.

Биограф поэта Н.С. Травушкин, раскрывший обстоятельства жизни Т.Г. Шевченко в Астрахани (жизнь в доме прапорщика Л.А. Бурцева, посещение городской библиотеки, встречи с выпускниками Киевского университета и со знакомым врачом И.Ф. Муравским, организация выставки картин в доме И.П. Клопотовского, посещение дома семьи купца А.А. Сапожникова и многие другие события) со ссылкой на его дневник сделал следующий вывод об «эмоциональной периодизации» (термин наш – *Д.Б. и Ф.С.*) творческой биографии Т.Г. Шевченко «астраханского» этапа: «Для поэта, вырвавшегося на свободу, пребывание в Астрахани было интересным, плодотворным и освежающим. На другой день после отъезда Т.Г. Шевченко записал на пароходе в «Дневник»: «Память об этих счастливейших днях я вношу не в прозаический журнал мой – я внесу в сокровищницу моего сердца» [6, с. 81].

Заключение. Таким образом, сквозь призму своеобразия личности и биографии Т.Г. Шевченко, дискурс его дневниковых фрагментов периода ссылки в Мангышлак, проанализированных в аспекте синтеза биографического подхода и «когнитивной герменевтики» с опорой на толкование символического уровня и геопоэтических смыслов, вполне многогранно и содержательно просматриваются русско-казахские литературные связи в оригинальном «интертекстуальном пространстве» сопредельных регионов – Мангистауской и Астраханской областей. Проведенный анализ позволил нам выявить индивидуально-авторскую интерпретацию прикаспийского региона, с которым биографически был связан Т.Г. Шевченко. Систематизированные факты дали основание считать Т.Г. Шевченко «лакунарным актантом» в литературной истории двух регионов. В проведенном исследовании, как нам кажется, лишь в первом приближении к решению поставленной проблематики обозначены ключевые образы, параметры и основные художественные приемы формирования символической геопоэтики межрегионального «сверхтекста» периода 1850-х годов, которые, на наш взгляд, в некоторых вариациях являются актуальными и для иных эстетических планов репрезентации Мангистау и Астрахани в других литературных произведениях XIX – XXI вв., в их самостоятельном функционировании и смежном сосуществовании.

ЛИТЕРАТУРА

[1]. «Астраханский текст» в русской литературе: учебное пособие / сост. А. А. Боровская, Д. М. Бычков, Л. Ю. Касьянова. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2019. – 255 с.

[2]. Арабов Ю.Н. Механика судеб: опыт драматургии «действительной жизни». – М.: Издательский дом «Парад», 1997. – 240 с.

[3]. Ерымовский К.И. У скал Мангышлака / Ерымовский К.И. Легенда о лотосе. – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1969. – С. 105-129.

[4]. Славская А.Н. Личность как субъект интерпретации. – Дубна: Феникс+, 2002. – 240 с.

[5]. Свидин И.Н. Полуостров судьбы поэта. – Алма-Ата: Казахстан, 1978. – 156 с.

[6]. Травушкин Н.С. Шевченко – дорогой гость астраханцев / Травушкин Н.С. В краю тысячи рек. – Волгоград: Нижне-Волжское книжное изд-во, 1988. – С. 73-81.

[7]. Марков А.С. Здесь жил великий кобзарь / Марков А.С. Были Астраханского края. – Волгоград: Нижне-Волжское книжное изд-во, 1976. – С. 181-185.

[8]. Леонгард К. Акцентуированные личности / пер. с нем. В.М. Лощинской. – Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1997. – 544 с.

[9]. Словарь символов и знаков / Авт.-сост. Н.Н. Рогалевич. – Минск: Харвест, 2004. – 512 с.

[10]. Смирнов И.П. Свидетельства и догадки. – Urbi: Литературный альманах. – Вып. 26. – СПб.: АО Журнал «Звезда», 1999. – 128 с.

[11]. Когнитивный словарь литературно-философского дискурса / ред.-сост. Д.М. Бычков, Е.Н. Бадалова. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2014. – 268 с.

REFERENCES

[1]. «Astrahanskij tekst» v russkoj literature: uchebnoe posobie / sost. A. A. Borovskaya, D. M. Bychkov, L. YU. Kas'yanova. – Astrahan': Izdatel'skij dom «Astrahanskij universitet», 2019. – 255 s. [in Russian]

[2]. Arabov YU.N. Mekhanika sudeb: opyt dramaturgii «dejstvitel'noj zhizni». – M.: Izdatel'skij dom «Parad», 1997. – 240 s. [in Russian]

[3]. Erymovskij K.I. U skal Mangyshlaka / Erymovskij K.I. Legenda o lotose. – Elista: Kalmyckoe knizhnoe izdatel'stvo, 1969. – S. 105-129. [in Russian]

[4]. Slavskaya A.N. Lichnost' kak sub"ekt interpretacii. – Dubna: Feniks+, 2002. – 240 s. [in Russian]

[5]. Svidin I.N. Poluostrov sud'by poeta. – Alma-Ata: Kazahstan, 1978. – 156 s. [in Russian]

[6]. Travushkin N.S. SHevchenko – dorogoj gost' astrahancev / Travushkin N.S. V krayu tysyachi rek. – Volgograd: Nizhne-Volzhskoe knizhnoe izd-vo, 1988. – S. 73-81. [in Russian]

[7]. Markov A.S. Zdes' zhil velikij kobzar' / Markov A.S. Byli Astrahanskogo kraya. – Volgograd: Nizhne-Volzhskoe knizhnoe izd-vo, 1976. – S. 181-185. [in Russian]

[8]. Leongard K. Akcentuirovannye lichnosti / per. s nem. V.M. Loshchinskoj. – Rostov n/D: Izd-vo «Feniks», 1997. – 544 s. [in Russian]

[9]. Slovar' simvolov i znakov / Avt.-sost. N.N. Rogalevich. – Minsk: Harvest, 2004. – 512 s. [in Russian]

[10]. Smirnov I.P. Svidetel'stva i dogadki. – Urbi: Literaturnyj al'manah. – Vyp. 26. – SPb.: AO ZHurnal «Zvezda», 1999. – 128 s. [in Russian]

[11]. Kognitivnyj slovar' literaturno-filosofskogo diskursa / red.-sost. D.M. Bychkov, E.N. Badalova. – Astrahan': Izdatel'skij dom «Astrahanskij universitet», 2014. – 268 s. [in Russian]

Саметова Фаузия Толеушаиховна

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

Дмитрий Михайлович Бычков

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан

ТАРАС ШЕВЧЕНКОНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КАСПИЙ МАҢЫ АЙМАҒЫНЫҢ ЖЕКЕ АВТОРЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕСІ

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ және орыс ұлттық әдебиеттерінде қалыптасқан, кеңістігінде Қазақстан мен Ресейдің шекаралық аумақтары – Маңғыстау және Астрахан облыстары байланысқан "супертекстің" жалпы сипаттамаларын анықтауға арналған. Зерттеу

нысаны Т.Г. Шевченконың Маңғышлақ түбегіне сілтеме жасау және Астрахань арқылы Санкт-Петербургке оралу кезеңінің өмірбаяны мен күнделіктері болды.

Авторлар Т.Г. Шевченконың жер аудару кезеңі мен Астрахан кезеңін, ең алдымен оның жеке күнделік жазбаларына сүйене отырып, өзін-өзі анықтау процесін бақылауға тырысты. Жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігі мен өмірбаяны арқылы Т. Г. Шевченко, символдық деңгей мен геопоэтикалық мағыналарды түсіндіруге сүйене отырып, өмірбаяндық тәсіл мен "когнитивтік герменевтика" синтезі тұрғысынан талданған Маңғышлаққа сілтеме жасау кезеңіндегі оның күнделік фрагменттерінің дискурсы көршілес аймақтардың-Маңғыстау және Астрахан облыстарының түпнұсқа "интертекстуалдық кеңістігінде" орыс – қазақ әдеби байланыстары жан-жақты және мазмұнды көрінеді. Жүргізілген талдау бізге Т. Г. Шевченко өмірбаяндық тұрғыдан байланысты болған Каспий маңы аймағының жеке-авторлық түсіндірмесін анықтауға мүмкіндік берді. Жүйеленген фактілер Т.Г. Шевченконы екі аймақтың әдеби тарихындағы "лакунарлық актант" деп санауға негіз болды.

Бұл зерттеу символдық деңгей мен геопоэтикалық мағыналарды түсіндіруге негізделген өмірбаяндық әдіс пен "когнитивті герменевтика" синтезі аспектісінде орындалды. Авторлар Маңғыстау мен Астраханьды басқа әдеби шығармаларда бейнелеу үшін өзекті болып табылатын аймақаралық "супертекстің" символдық геопоэтикасын қалыптастырудың негізгі бейнелерін, параметрлерін және негізгі көркемдік тәсілдерін белгіледі.

Түйінді сөздер: Қазақ әдебиеті, орыс әдебиеті, Т.Г. Шевченко, Маңғышлақ, Маңғыстау, Астрахань, өмірбаяндық әдіс, когнитивтік тәсіл, герменевтика, символизм, пассионарлық тұлға, геопоэтика, супермәтін, әдеби байланыстар, тұжырымдама.

Sametova Fauziya

Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

Dmitrij Bychkov

Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

INDIVIDUAL AUTHOR'S INTERPRETATION OF THE CASPIAN REGION IN THE WORKS OF TARAS SHEVCHENKO

Abstract. This article is devoted to identifying the common characteristics of the "supertext" that has developed in the Kazakh and Russian national literatures, in the space of which the border territories of Kazakhstan and Russia – the Mangistau and Astrakhan regions - were connected. The object of the study was the biography and diaries of T.G. Shevchenko from the period of exile to the Mangyshlak peninsula and return to St. Petersburg via Astrakhan.

The authors made an attempt to trace the process of Taras Shevchenko's self-identification during the exile period and the Astrakhan stage, based primarily on his individual diary entries. Through the prism of the identity of the personality and biography of T.G. Shevchenko, the discourse of his diary fragments from the period of reference to Mangyshlak, analyzed in the aspect of the synthesis of the biographical approach and "cognitive hermeneutics" based on the interpretation of the symbolic level and geopoetic meanings, Russian-Kazakh literary connections in the original "intertextual space" of the adjacent regions – Mangystau and Astrakhan regions are quite multifaceted and meaningful. The analysis allowed us to identify the individual author's interpretation of the Caspian region, with which T.G. Shevchenko was biographically associated. The systematized facts gave grounds to consider T.G. Shevchenko a "lacunary actor" in the literary history of the two regions.

The present study is carried out in the aspect of the synthesis of the biographical method and "cognitive hermeneutics" based on the interpretation of the symbolic level and geopoetic meanings. The authors have identified the key images, parameters and basic artistic techniques for the formation of symbolic geopoetics of the interregional "supertext", relevant for the representation of Mangystau and Astrakhan in other literary works.

Keywords: Kazakh literature, Russian literature, T.G. Shevchenko, Mangyshlak, Mangystau, Astrakhan, biographical method, cognitive approach, hermeneutics, symbolism, passionate personality, geopoetics, overtext, literary connections, concept.

УДК 349.9.01
МРНТИ 10.79.41
DOI 10.56525//ZCLM9540

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ: ПОНЯТИЕ И ВИДЫ

ДУИСОВА А.М.
Каспийский университет технологий
и инжиниринга им. Ш. Есенова
Актау, Казахстан
E-mail: duissova.akkanym@yu.edu.kz

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические вопросы о понятии и предупреждении преступности. Актуальные вопросы выявления, устранения и нейтрализации причин преступности. Раскрыты вопросы обнаружения и устранение ситуаций, мотивирующие и провоцирующие совершение преступлений. Описаны группы повышенного криминального риска и снижение этого риска, с целью корректировки воздействия на этих лиц, которые могут совершить преступление.

Особое внимание уделено многоуровневой системе мер предупреждения, в котором выделены три вида общее, специальное и индивидуальное. Каждая из них раскрыта с приведением примеров, процессов детерминации и причинности преступности нейтрализации негативных явлений.

В центре внимания - общепревентивное воздействие включающая в себя меры по оздоровлению и созданию достойных условий формирования и жизни человека. Описаны задачи проведения общепревентивных воздействий требующих существенных инвестиций в сферу социального обеспечения, в сферу образования и здравоохранения. Как описывает автор, это меры, связанные с борьбой с неравенством, с бедностью и с дискриминацией.

Тщательно рассмотрен вопрос и еще один вид предупреждения — это специальное предупреждение, направленное как воздействие на процессы детерминации и причинности преступности, которые касаются отдельных групп, объектов посягательства или конкретной личности. Это социальный процесс, содержанием которого является регулирование поведения людей, которые могут вызвать совершение преступлений.

В статье описаны конкретные задачи данной профилактики. К специальному предупреждению также может относиться не только воздействие на потенциального правонарушителя, но и виктимологическая профилактика.

Описание третьего тип превенции представлены как индивидуальное предупреждение, профилактика т.е. воздействие, направленное на личность, на ее отрицательные черты и на среду, которая формирует эту личность. Понятие профилактики включает раннюю, непосредственную и профилактику рецидива.

В статье раскрыты и вопросы прогностических методов позволяющих создавать прогнозы относительно времени и места, в которых высок риск совершения преступления.

Ключевые слова: Предупреждение преступности, профилактика, общепревентивное воздействие, специальное предупреждение, индивидуальное предупреждение, ситуационное предупреждение, виктимология, прогностические методы, латентность.

Введение. В отечественной криминологии сложилось понимание предупреждения преступности как целенаправленного воздействия государства, общества, физических и юридических лиц на процессы детерминации и причинности преступности в целях недопущения вовлечения в преступность новых лиц, совершения новых криминальных деяний, расширения криминализации общественных отношений.

Цель выявления, устранения, ослабления и нейтрализации причин преступности является магистральным направлением предупреждения преступности. Другими направлениями являются также выявление и устранение ситуаций, которые мотивируют или провоцируют совершение преступлений; выявление групп повышенного криминального риска и снижение этого риска, а также выявление и оказание сдерживающего и корректирующего воздействия на лиц, которые могут совершить преступление.

Предупреждение преступности — это многоуровневая система мер. И субъектами ее могут быть не только государственные органы, которые специализируются на этой деятельности, но также и неспециализированные субъекты, в том числе общественные организации и граждане.

По масштабу предупредительной деятельности принято выделять три вида предупреждения: общее, специальное и индивидуальное. К общему предупреждению преступности относятся меры по воздействию на процессы детерминации и причинности преступности с целью ликвидации или нейтрализации негативных явлений и процессов. Эти меры могут воздействовать как на все население, так и на отдельные группы.

Общепревентивное воздействие включает в себя меры по оздоровлению различных сфер общественной жизнедеятельности на базе создания достойных условий формирования и жизни человека. И сопровождается системой воспитательных мер. Вместе с тем эффективность общепревентивного воздействия очень сложно оценить. Меры эти требуют существенных инвестиций в сферу социального обеспечения, в сферу образования и здравоохранения. Это меры, связанные с борьбой с неравенством, с бедностью и с дискриминацией. Второй вид предупреждения — это специальное предупреждение. Оно направлено на воздействие на процессы детерминации и причинности преступности, которые касаются отдельных групп, объектов посягательства, сфер деятельности. Синонимом специального предупреждения преступности выступает термин "криминологическая профилактика". Под ней следует понимать социальный процесс, содержанием которого является регулирование поведения людей или социальных отношений в целях ликвидации различных негативных моментов, которые могут вызвать совершение преступлений.

Материалы и методы исследования. В исследовании использовались логико-юридический, сравнительно-правовой, исторический, а также специальные юридические методы толкования правовых норм предупреждения преступности в уголовном праве.

Результаты исследования. Задачей профилактики является усиление внутреннего контроля личности за своим поведением, а также расширение возможностей для принятия правомерных и сужение возможностей принятия неправомерных решений, но также и обеспечение внешнего контроля за поведением. К специальному предупреждению также может относиться не только воздействие на потенциального правонарушителя, но и виктимологическая профилактика.

По механизму воздействия такие меры могут быть воспитательными, социальной поддержки, медицинской и психолого-педагогической реабилитации, а также ограничительные меры применительно, например, к оружию. Это могут быть меры правового воздействия, например, административная ответственность, а также меры уголовной ответственности, например, за угрозу убийства или за угрозу совершить какое-то другое преступление. Также это могут быть разнообразные технические меры [1].

Третий тип превенции - это индивидуальное предупреждение или профилактика. Оно представляет собой воздействие на тех лиц, которые способны совершить преступление, а также на ту социальную среду, которая их окружает. Иными словами, такое воздействие направлено на личность, на ее отрицательные черты и на среду, которая формирует эту личность. Кроме того, она направлена на ситуативные особенности среды, которые облегчают или способствуют совершению преступления. Профилактика может быть ранней, непосредственной (на этапе преступного поведения), а также это может быть

профилактика рецидива. К методам индивидуального предупреждения преступлений можно отнести оказание лицу необходимой социальной поддержки, его воспитание, но также и его принуждение, которое применяется, естественно, на основе и в рамках закона. Например, установление соответствующих ограничений прав и свобод личности. Таким образом, превентивная деятельность должна быть направлена на воздействие на причины преступности. В круг ее субъектов могут быть включены как государственные, так и негосударственные органы, а также граждане [2,с.64].

Предупреждение преступности может быть направлено как на все население в целом, так и на отдельные группы риска или на лиц, которые могут совершить преступление. И отдельно можно выделить такое направление, как виктимологическая профилактика, которая также может быть общей, специальной и индивидуальной.

Довольно сложно сделать общественное устройство справедливым: обеспечить всем равный доступ к образованию, к здравоохранению, гарантировать, что у каждого ребенка будет возможность жить в счастливой, заботливой семье. Сложно реализовать иные социальные меры, которые направлены на общее социальное предупреждение преступности.

Да, безусловно, социальная политики является лучшей уголовной политикой, и большая часть изученных нами криминологических теорий поддерживает именно такие меры.

Итак, мы рассмотрели с вами институт превентивных принудительных мер, которые используются в отношении тех лиц, которых на основании прошлого преступного или асоциального поведения мы считаем потенциальными преступниками в будущем. Круг этих мер в законодательстве разных стран продолжает расти, но вместе с тем их применение вызывает существенную критику. Они существенно ограничивают права и свободы, но их эффективность не является доказанной.

Однако на практике гораздо большей популярностью пользуются меры совсем другие. Рассмотрим ситуационное предупреждение преступлений - одно из самых древних способов превенции. Люди всегда возводили стены, заборы, ставили замки на дверях, патрулировали улицы, для того чтобы сделать место своего обитания более безопасным.

Сегодня же можно говорить уже о целом научном направлении, которое определяется его родоначальником и активным пропонентом Кларком как совокупность мер, направленных на манипулирование окружающей средой с целью снижения в восприятии преступников потенциальных возможностей для совершения преступлений и увеличения рисков их совершения. Этот подход интересуется тем, как помешать преступнику довести задуманное до конца [3,с.43].

И для этого этот подход изобретает различные способы воздействия на ситуацию совершения преступления, исключает возможность его совершения. Для данного подхода безразлично, почему человек решил пойти по преступному пути: его интересует лишь то, как ему помешать. Одно из известных ранних исследований в области ситуационной превенции принадлежит Ньюману, который еще в 1972 году предложил такое понятие, как охраняемое пространство. За этим термином скрывается множество механизмов, направленных на то, чтобы жители, которые населяют это пространство, обладали над ним полным контролем и чувствовали себя на этой территории в безопасности. И на основе этих идей была разработана концепция предотвращения преступлений с помощью дизайна окружающей среды.

Она включает в себя процесс анализа и оценки рисков, которые связаны с преступностью. Этот процесс направлен на совершенствование дизайна, управления. И также он использует искусственно созданную окружающую среду с целью снижения преступности, а также страха перед преступностью. Это позволяет улучшить состояние здоровья людей, продолжительность и качество их жизни.

Всего ситуационное предупреждение преступлений включает в себя 25 принципов. Они направлены на решение пяти задач. Во-первых, это защита объектов и предметов посягательств. Также это увеличение рисков совершения преступления. В-третьих, это снижение выгоды от совершения преступления. В-четвертых, это создание среды, которая не провоцирует людей на совершение преступлений. И наконец, в-пятых, это снижение возможностей для индивида переложить вину за свое преступление на обстоятельства. Камеры видеонаблюдения, функции распознавания лиц, рамки с металлодетекторами, частные охранники у входа в магазин, уличное освещение, сигнализация и даже банальные таблички «Осторожно, злая собака!» - это все элементы ситуационного предупреждения преступлений. Ситуационные методы внесли очень существенный значительный вклад в общемировое снижение уровня преступности. Есть исследования, которые подтверждают эффективность и камер, и уличного освещения [4,с.162].

Но несмотря на серьезные успехи ситуационного предупреждения преступлений в ряде случаев превентивные усилия приводили к противоположному эффекту - вместо снижения преступной активности наблюдалось ее увеличение примерно в четверти случаев. Если установить видеокамеру, конечно, люди побоятся совершать преступления прямо под ней.

Но они могут адаптироваться к новым условиям и найти новые возможности для совершения преступлений. Например, создание антивирусных программ провоцирует преступников на разработку новых вирусов, которые способны обойти существующую защиту. Однако превентивные программы могут оказывать более существенный эффект, чем изначально предполагалось.

Установка камеры на одной парковке снижает число угонов автомобилей также и с соседней парковки. Спутниковые сигнализации, установленные на дорогих автомобилях, снижают число угнанных машин даже в том случае, если на них не стоят эти сигнализации.

Но есть и более серьезная критика ситуационного предупреждения преступлений. Она связана с идеей о том, что такие технологии приводят к чрезмерному контролю над жизнью каждого индивида. Они предполагают возможность тотальной слежки всех за всеми. Такой контроль не только может приводить к нарушению прав и свобод человека, в частности, такого права, как неприкосновенность частной жизни, но также ведет к снижению качества жизни, порождая психологический дискомфорт от ощущения вот этой постоянной слежки. Другая популярная превентивная стратегия — это прогностическая полицейская деятельность. Она позволяет не только ретроспективно понять, в каких географических зонах концентрируется преступность, но и предсказать, где, когда и кем будут совершены новые преступления.

Она основана на применении современных аналитических, а в особенности количественных технологий для определения перспективных целей для полицейского вмешательства. Но прогнозы могут использоваться не только для предупреждения преступлений, но также и для их пресечения и реакций после их совершения. Причем прогнозы составляются на основе очень мощных технологий, которые используют большие данные. Для составления прогнозов используются данные о прошлых преступлениях, об их времени и месте, об арестах, о числе вызовов экстренных служб, сообщениях о совершении преступлений. Также эти данные комбинируют с данными об адресах известных правонарушителей, тех, кто был освобожден условно-досрочно. В ряде случаев можно их комбинировать и с другими данными, например, данными о ДТП, а также данными об особенностях окружающей среды. На основе этих данных с помощью компьютерных алгоритмов выявляются те зоны, где совершение преступлений статистически наиболее вероятно.

Прогнозы или напрямую передаются сотрудникам полиции, которые патрулируют кварталы, либо же они используются начальниками подразделений для планирования деятельности.

Заключение. Исходя из практики проведения прогностических методов предупреждения преступности, на сегодняшний день еще остается высоким риск совершения преступления, а также относительно лиц, которые могут их совершить, и относительно тех, кто может стать жертвой этих преступлений. Но прогностические методы окружены рядом мифов, которые способствуют их нереалистичному восприятию.

Во-первых, компьютерная программа не знает на самом деле, что произойдет в будущем. Она лишь может предсказать риски, вероятность совершения преступления.

И делает она это на основе данных о прошлом, которые могут быть совершенно не точны, что скажется, естественно, и на точности предсказаний.

Во-вторых, несмотря на существенный уровень автоматизации, машины пока не могут заменить людей. Именно человек должен определить, какие данные необходимы, должен задать алгоритмы поиска, интерпретировать полученные данные и принять решение о каких-либо действиях.

В-третьих, то оборудование, которое используется, необязательно должно быть сверхмощным и дорогим. Зачастую для создания прогнозов достаточно очень простых программ. Также не следует забывать, что прогнозы необязательно автоматически приводят к существенному снижению уровня преступности.

Таким образом, ряд исследований показал, что использование определенной прогностической модели позволяет предугадать в полтора-два раза больше преступлений, чем традиционные аналитические методы, включая такие методы, как картографирование горячих точек.

Полицейское патрулирование, которое основывается на таких данных, приводит к снижению количества преступлений примерно на 7,5 %.

Итак, мы рассмотрели вопросы о нескольких популярных типах предупреждения преступности: это ситуационное предупреждение преступлений и прогностическая полицейская деятельность. В целом ситуативные подходы признаны экономически обоснованными и эффективными, и они достигают существенного эффекта снижения преступности здесь и сейчас, устраняя угрозы безопасности и создавая пространство, в котором граждане чувствуют себя более спокойно.

ЛИТЕРАТУРА

[1]. Уголовный кодекс РК..Правовая база "Адилет", 2022.Электронная версия.www.adilet.kz

[2]. Жемпиисов Н.Ш.Криминология. Общая часть. Алматы: Лантар Трейд, 2019. - 227.Уч. пособие.

[3]. Ибраев А.З Криминология. Костанай КСТУ, 2016 – 87 с.Учебно-методическое пособие.www.rmebrk.kz

[4]. Алауханов Е.О., З.С. Зарипов.Профилактика преступлений. - Алматы: NURPRESS, 2013. - 376 с.

REFERENCES

[1]. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Legal framework "Adilet", 2022.Electronic version.www.adilet.kz

[2]. Zhempiisov N.S. Criminology. The general part. Almaty: Lantar Trade, 2019. - 227. Textbook.

[3]. Ibraev A.Z. Criminology. Kostanay KSTU, 2016 – 87 p. Educational and methodical manual.www.rmebrk.kz

[4]. Alaukhanov E.O., Z.S. Zaripov.Crime prevention. Almaty: NURPRESS, 2013.- 376 p.

Дүйісова Аққаным Миңдығалиқызы

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан

ҚЫЛМЫСТЫҢ АЛДЫН АЛУ: ТҮСІНІГІ МЕН ТҮРЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қылмыс ұғымы мен алдын-алу туралы теориялық сұрақтар қарастырылады. Қылмыстың себептерін анықтау, жою және бейтараптандырудың өзекті мәселелері. Қылмыс жасауға түрткі болатын және арандататын жағдайларды анықтау және жою мәселелері ашылды. Қылмыс жасауы мүмкін адамдарға әсерін түзету мақсатында қылмыстық тәуекелдің жоғарылауы және осы тәуекелдің төмендеуі сипатталған.

Жалпы, арнайы және жеке үш түрге бөлінген көп деңгейлі ескерту жүйесіне ерекше назар аударылады. Олардың әрқайсысы теріс құбылыстарды бейтараптандырудың қылмысты анықтау және себептілік процестеріне мысалдар келтіре отырып ашылады.

Адамның қалыптасуы мен өміріне лайықты жағдай жасау және сауықтыру шараларын қамтитын жалпы профилактикалық әсер басты назарда. Әлеуметтік қамсыздандыру, білім беру және денсаулық сақтау салаларына қомақты инвестицияларды талап ететін жалпы алдын алу әсерлерін жүргізу міндеттері сипатталған. Автор сипаттағандай, бұл теңсіздікпен, Кедейлікпен және кемсітушілікпен күресуге байланысты шаралар.

Мәселе және ескертудің тағы бір түрі мұқият қарастырылады - бұл жеке топтарға, қол сұғушылық объектілеріне немесе белгілі бір тұлғаға қатысты қылмысты анықтау және себептілік процестеріне әсер ету ретінде бағытталған арнайы ескерту. Бұл қылмыс жасауға әкелуі мүмкін түрлі жағымсыз сәттерді жою мақсатында адамдардың мінез-құлқын немесе әлеуметтік қатынастарды реттеу болып табылатын әлеуметтік процесс.

Мақалада осы алдын-алудың нақты міндеттері сипатталған. Арнайы ескертуге әлеуетті құқық бұзушыға әсер ету ғана емес, сонымен қатар Виктимологиялық профилактика да кіруі мүмкін.

Үшіншісінің сипаттамасы алдын-алу түрі ретінде ұсынылған жеке ескерту, алдын-алу яғни әсер ету жеке тұлғаға, оның жағымсыз қасиеттеріне және сол тұлғаны қалыптастыратын ортаға бағытталған. Алдын алу тұжырымдамасы рецидивтің ерте, тікелей және алдын-алуды қамтиды. Мақалада қылмыс жасау қаупі жоғары уақыт пен орынға қатысты болжам жасауға мүмкіндік беретін болжамды әдістердің мәселелері де ашылады. Бірақ болжамдар әрдайым нақты бола бермейді, өйткені компьютерлік бағдарлама болашақта не болатынын білмейді, машиналар әлі адамдарды алмастыра алмайды және болжамдар автоматты түрде қылмыс деңгейінің айтарлықтай төмендеуіне әкелмейді, бұл автордың пікірі.

Түйінді сөздер. Қылмыстың алдын алу, алдын алу, жалпы профилактикалық әсер ету, арнайы ескерту, жеке ескерту, ситуациялық ескерту, виктимология, болжамдық әдістер, кідіріс.

Duissova Akkanym Mindygalievna

Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Esenov, Aktau, Kazakhstan

CRIME PREVENTION: CONCEPT AND TYPES

Abstract. The article deals with theoretical questions about the concept and prevention of crime. Topical issues of identifying, eliminating and neutralizing the causes of crime. The issues of detection and elimination of situations that motivate and provoke the commission of crimes are disclosed. The groups of increased criminal risk and reduction of this risk are described in order to adjust the impact on these persons who may commit a crime.

Special attention is paid to the multilevel system of preventive measures, which identifies three types of general, special and individual. Each of them is disclosed with examples, processes of determination and causality of criminality and neutralization of negative phenomena.

The focus is on the general preventive impact, which includes measures to improve health and create decent conditions for the formation and life of a person. The tasks of carrying out general preventive actions requiring significant investments in the sphere of social security, education and healthcare are described. As the author describes, these are measures related to the fight against inequality, poverty and discrimination.

The issue has been carefully considered and another type of warning is a special warning aimed at influencing the processes of determination and causality of crime, which relate to individual groups, objects of encroachment or a specific person. This is a social process, the content of which is the regulation of people's behavior or social relations in order to eliminate various negative aspects that can cause the commission of crimes.

The article describes the specific tasks of this prevention. Special prevention may also include not only the impact on a potential offender, but also victimological prevention.

The description of the third type of prevention is presented as an individual warning, prevention, i.e. the impact directed at the personality, its negative traits and the environment that forms this personality. The concept of prevention includes early, immediate and relapse prevention.

The article also reveals the issues of predictive methods that allow you to make predictions about the time and place in which the risk of committing a crime is high. But forecasts are not always real, since a computer program does not really know what will happen in the future, machines cannot yet replace people and forecasts do not necessarily automatically lead to a significant decrease in the crime rate, this is the author's opinion.

Keywords: Crime prevention, prevention, general preventive impact, special warning, individual warning, situational warning, victimology, prognostic methods, latency.

ӘОЖ 159.96 (043.3)
МРНТИ 12.41.51
DOI: 10.56525//WENK2355

ЕРЕКШЕ БАЛАЛАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

АРАШОВА Н.К.
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail:nabat.arashova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Педагогикалық тәжірибені жаңарту мүмкіндіктері қалыптасып келе жатқан тұлғаның даралығын жүзеге асыруда маңызды роль атқарады. Өзіндік сана – адамның жеке тұлға ретінде сезінуі мектепке дейінгі жаста қалыптаса бастайды. Психикалық дамуы тежелген (ЗПРР) балаларда бұл процесс баяу және ерекше түрде жүреді. Сондықтан өзіндік сананы дамытуға қолайлы психологиялық-педагогикалық жағдай жасауға дер кезінде көңіл бөлу қажет. Интеллектуалдық дамуы тежелген балаларға практикалық көмек көрсету деңгейінде тұлғалық-бағдарлы диагностика мен түзетудің тәсілдері, нақты әдістері жеткілікті түрде әзірленбегендіктен оны шешу қиын. Мектеп жасына дейінгі психикалық дамуы тежелген балалардың өзін-өзі танудың негізгі элементтерінің пайда болуы зерттелмеген. Аутизмнің туындау мәселесінің негізі мен аутист балалардың психикалық дамуының ерекшелігін теориялық тұрғыда анықтау, аутизм диагнозы қойылған балалардың қарым-қатынас жасауындағы қиындықтардың болу себебін зерттеу және қарастыру болып табылады. Психикалық дамуы тежелген мектеп жасына дейінгі балалардың өзіндік сана мәселесіне теориялық талдау жасалады, өзіндік санасын қалыптастыру бойынша жұмысты қалай жүргізуге болады және осы процеске қатысатын мамандардың қызметтері, анықталған мәселелердің өзектілігі, тәжірибенің талаптары және кешенді түзету-дамыту жұмыстарының жүйесін жасап, өзін-өзі тану ерекшеліктерін, физикалық даму белсенділігін үй жағдайында балаларды дамытудың жолдары қарастырылады.

Түйінді сөздер: Психика; интеллект; аутизм; коррекция; шизофрения; логопедия; психология; ПМПК; музыкатерапия; эрготерапия; невропотология т.б.

Кіріспе. Бүгінде елімізде ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқыту, бейімдеу, қандай да бір кемсітушілікке жол бермей қоғамда өзін жайлы сезінуге жағдай жасау мемлекет алдында тұрған аса маңызды мәселелердің бірі. Оларға өз деңгейінде білім беруден бөлек, қоғамға, өзге балалармен араласуға үйрету – бірінші кезектегі мәселе. Ерекше білім беруге қажеттілігі бар тұлғалар (балалар) (ЕБҚ) - даму ерекшеліктеріне, мінез-құлық және эмоциялық проблемаларына (әлеуметтік, психологиялық, экономикалық, лингвистикалық) байланысты тиісті деңгейде білім алуда тұрақты немесе уақытша қиындықтары бар тұлғалар (балалар).

Еліміздегі ерекше білімді қажет ететіндер статистикасы. Бүгінгі таңда ерекше білім беруді қажет ететін балалардың саны 161 мыңнан асады. Өкінішке қарай, бұл санаттағы балалардың саны жыл сайын 3 пайызға өсіп отыр.

- Психикалық дамуы тежелген балалардың саны 50 мыңнан асады;
- Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың саны 47 мыңнан асады;
- нашар көретіндер – 8 004;
- нашар еститіндер – 3 857;
- ақыл-есі кем – 25 045;

- тірек-қимыл аппаратының бұзылуы – 18 841;
- аутизм спектрінің бұзылуы – 5 193;
- естімейтіндер – 2 054;
- көзі көрмейтіндер – 313.

Айта кетейік, ерекше білім беруді қажет ететін балалардың шамамен 50 пайызы ерте жаста оңалтылуы мүмкін. Мұндай санатқа кіретін балаларды оқытумен, тәрбиелеумен қамту мектепке дейінгі ұйымдардан ЖОО-ларға дейін жүргізіледі. БҒМ-нің мәліметінше, мектепке дейінгі балабақшаларда 37 970 астам бала тәрбиеленеді. Орта білім беру ұйымдарында 95 497 бала оқиды. Колледждерде 2 900 бала және ЖОО-ларда 3 520 бала оқиды [1].

Ерекше балалардың тоғыз санаты бар, соның ішінде біз тоқталатын сала аутизм диагнозы қойылған балалар. Соңғы уақыттары ерекше білім алуға қажеттілігі бар балалардың қатары көбейіп келе жатқанын байқау қиын емес. Жаңа статистикаға сүйенсек («Autism Speaks» халықаралық ұйымының) АҚШ-тың ауруларды бақылау және алдын алу орталықтарының ақпаратына жүгінсек:

2022 жылы әлемдегі әрбір 44-ші балаға осы диагноз қойылған.

2004 жылы 166 баланың – бірі,
2006 жылы 150 баланың – бірі,
2008 жылы 125 баланың – бірі,
2010 жылы 110 баланың – бірі,
2012 жылы 88 баланың – бірі,
2018 жылы 68 баланың – бірі,
2022 жылы 44 баланың – бірі,

Бұл талдаудан әлем бойынша аутизм диагнозымен ауыратын балалар санының күрт өскендігін байқаймыз. Олардың мәселесін әп-сәтте шешу мүмкін емесі белгілі. Алайда, бұл жұмыс қазірден басталмаса, кейін кеш болады .

Маңғыстау облысындағы статистикалық мәліметтерге тоқталсақ, «Арнайы білім беру және балалардың құқықтарын қорғау» бөлімінің меңгерушісі Байдуллаева Шынар Аманғалиқызының айтуы бойынша облыста психологиялық-медициналық-педагогикалық консультацияда тіркелген ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалардың саны – 8210, оның ішінде аутист саны - 535.

Аталған санаттағы балаларға 19 арнайы білім беру ұйымы қызмет көрсетеді.

- 3 арнайы балабақша,
- 4 арнайы мектеп,
- 1 оңалту орталығы,
- 6 ППТК,
- 5 ПМПК.

Білім беру ұйымдарында ерекше білім беруге қажеттілігі бар 1657 (балабақшада 289, мектепте 1350, колледже 18) бала білім алады. Облыстың барлық мектептерінің штаттық кестесіне арнайы мамандар мен педагог - ассистенттің лауазымдық бірліктері енгізілген [2].

Материалдар мен зерттеу әдістері. «Аутизм» түсінігі (грек тілінен аударғанда «auto» - өзім) адамның өз-өзіне кетуі, айналадағы болып жатқан дүниелерге назар аударма дегенді білдіреді. Бала аутизімі - қарым-қатынас және эмоционалдық қабылдау аймағындағы қиындықтардан тұратын, жүріс-тұрыстың стереотиптілігімен көрініс беретін психикалық дамудың туа біткен бұзылыстары болып табылады.

Аутизм - ми дамуының бұзылысы нәтижесінде туындайтын психикалық бұзылыстар. Қазіргі кезде аутизмның неден болатыны нақты анықтала қойған жоқ, ғалымдар әртүрлі тұжырымдарды ұстанады. Бұл аз зерттелген, түсініксіз құбылыс: әлеуметтік байланыс пен қарым-қатынастың болмауымен, бірнеше мәрте қайталанатын іс-әрекеттерден тұруымен, эмоциялық қабылдаудың бұзылысымен суреттеледі. Қазіргі кезде аутизм диагнозы қойылған балалардың жылдан-жылға көбеюі барлық елдерде көрініс беруде, сондықтан да, бұл мәселені зерттеу практикалық психология саласында ең бір өзекті мәселеге айналуда. Аутизм

диагнозының не себепті туындауы, ерте балалық шақта диагнозды дұрыс қою мәселесі және түзету-дамыту шараларын дұрыс ұйымдастыру қазіргі күнде терең зерттеуді қажет етеді.

Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негіздері ретінде аутист балалардың психикалық ерекшелігін зерттеген ғалымдардың Л. Каннер 1943, В.Е.Каган 1981, В.В.Лебединский 1985, Е.М.Мастюкова, Ульянова 1990, С.С.Морозова 1990 және т.б. еңбектері қарастырылды. Сондай-ақ, аутизмге шалдыққан балалардың сөйлеу тілінің бұзылысы мен психикалық белсенділіктің жетіспеушілігі арасындағы байланысты зерттеген ғалымдардың Н.Б.Ловрентьева, Л.С.Выготскидің және т.б. еңбектері негізге алынды. Сондай-ақ, Ұлттық ғылыми-практикалық орталықтың психологы М.Баймұхановнаның қазақ балаларының психологиялық денсаулығын қамтамасыз ету тәсілдері мен жолдарын зерттеген Н.Д.Ұнарбекованың, дамуында ауыткушылығы бар боз балаларды зерттеген С.О.Баянқұлованың, тұлға қасиеттері мен психикалық процестердің байланысын зерттеген М.Ә.Перленбетовтың еңбектері негізге алынды.

Аутист балалардың арнайы даму деңгейлеріне байланысты диагноздары болады. Бұл жандарға арнайы білім беру мекемелері мен арнайы мамандар жұмыстар жүргізеді. Яғни атап айтсақ тек педагогтармен ғана емес, арнайы логопед, психолог, дәрігер, әлеуметтік педагог, ЛФК мамандар және т.б. Әлеуметтік-тұрмыстық бейімдеу барысында әр маман баланың дамуына байланысты әр түрлі бағытқа жауап береді. Логопед баланың сөйлеу қабілетіне байланысты жұмыс жасаса, ал психологтар балалармен психологиялық дамыту жұмыстарын жүргізеді. Дефектолог баланың жалпы дамуымен, академиялық және әлеуметтік-тұрмыстық қабілеттерімен жұмыс істейді.

Баланың қалыпты ортада дамуы, ол үшін барлық қажеттіліктің жасалуы ерекше бала тәрбиелеп отырған кез-келген ата-ананың арманы. Сондықтан, ата-аналармен тығыз қарым-қатынас жасалып, үйде баланы қалай дамыту, оқыту керектігі көрсетілу керек. Себебі, балалар үнемі қайталап отырмаса, білгені мен үйренген машықтарын тез ұмытып қалады. Өзім осы баламен жұмыс барысында тәртіпке, төзімділікке, мейірімді болуға, сынаққа сынбайтын қайратты болуды үйрендім. Бұл жұмыс моральдық және физикалық қаншама энергияны қажет ететіні сөзсіз. Алайда көрінген әр жетістік сол баланың ата-анасы үшін – бақыт, тәрбиешілер үшін – жеңіс. Біздің міндет – ерекше балаларды ешкімнің көмегінсіз, өз бетінше өз қажеттіліктерін өтей алатындай деңгейге жеткізу.

Баланы дамыту өте жауапты, әрі маңызды іс. Әдетте ата-аналар баланы дамыту бала-бақшалар мен оқу-дамыту орындарының міндеті деп есептейді. Алайда баланы ерте жастан бастап үй жағдайында дамытуға толық мүмкіндік бар. Даму мүмкіндігі шектеулі балалардың дүниетанымын кеңейтуді, олардың сезіне білу тәжірибесін байыта түсуді, балалардың сөйлеу және ақыл – ойының дамуын, танып білу әрекетімен ең алғаш ата-ана айналысуы керек. Мұндағы негізгі мақсат оларды қоғамдық өмірге бейімдеу, азаматтық қасиеттерін қалыптастыру. Балаңыз сөз түсінбесе де сөйлесе біліңіз. Мысалы: балам мен саған ақ майка кигізіп жатырмын, енді көк көйлек, қара шалбар, жасыл носки деп барлық атауларды ретімен, нақты атымен айту керек. Тамақтану процесінде де осылай жеке-жеке аталу керек. Мысалы: күріш каша, картоп, сүт, кампот және т.б. Баламен не айтамын деп уайымдамай, ортақ тіл табысу керек. Көп ата-ана балаларын сөзімді сезбейді деп ойлайды. Олай емес, олар сізге сезімін айтпаса да, сіздің сезіміңізді сезе алады. Сол себепті сезіміңізді көрсетіп қана қоймай, балаңыздың көрсетуіне көмектесіңіз [3].

Баламен жұмыс жасалғанда тек бір бағытта болмау керек. Өйткені жақсы нәтиже барлық дамыту аймақтарымен жұмыс жасалғанда өнімді көрініс береді (1-кесте).

Тамақтану - бұл өмірлік маңызды процесс. Адамдардың тамақтануы организм үшін өмірлік қажеттілік болып табылады. Жақсы тамақтану, яғни дұрыс және теңдестірілген тамақтану денсаулықты сақтау, физикалық және психикалық нашарлауды болдырмау үшін қажет.

Кесте 1 - Баланың зерттелетін аймақтары

Зерттелетін аймақтар	Мінез-құлық
	Қарым-қатынас
	Қабылдау
	Таным сферасы
	Сөйлеу
	Ойын
	Жалпы моторика
	Ұсақ моторика
	Өзін-өзі күту

Әдетте психологиялық дамуы тежелген және ерекше балаларда тамақтандыруда мына ережелерді есте ұстаған жөн. Өйткені тамақтың құрамында нан өнімдері (бауырсақ, печенье, тоқаш) мен тәттілердің, газды сусындар мен қуырылған тамақтардың, сүт тағамдарының (йогурт, кефир, қаймақ, сүзбе және т.б.) болуы балалардың гипербелсенділігін арттырып, қан айналым жүйесіне, зейінін шоғырландырып есте сақтау қабілетіне кері әсер етеді. Керісінше мұндай балаларға төмендегідей тағам түрлерін ұсынған жөн:

- Ет, балық, құс өнімдері (сорпамен, әртүрлі көкөністермен);
- Жеміс-жидектер, көкөністер;
- Дәнді дақылдар (күріш, қарақұмық, жарма, фасоль және т.б.);
- Сүт өнімдері (таза табиғи үйде дайындалған болу керек);
- Нан өнімдері арнайы ұннан жасалуы керек;
- Таза су және үйде дайындалған жеміс шырыны (чай, кофе, түрлі сусындар болмайды).

Ескеретін жағдай: баланы ешқашан тойдырып тамақтандырмау керек. Балаңыздың дене дамуына басты назар аударыңыз және оның бойы мен салмағына қалыпты жағдайдан ауытқымауын бақылау қажет. Негізінде тамақтану әдеті ата-анаға тікелей байланысты [4].

Зерттеу нәтижелері. Баланы дамыту өте жауапты, әрі маңызды іс. Әдетте ата-аналар баланы дамыту бала-бақшалар мен оқу-дамыту орындарының міндеті деп есептейді. Алайда баланы ерте жастан бастап үй жағдайында дамытуға толық мүмкіндік бар. Даму мүмкіндігі шектеулі балалардың дүниетанымын кеңейтуді, олардың сезіне білу тәжірибесін байыта түсуді, балалардың сөйлеу және ақыл - ойының дамуын, танып білу әрекетімен ең алғаш ата-ана айналысуы керек. Мұндағы негізгі мақсат оларды қоғамдық өмірге бейімдеу, азаматтық қасиеттерін қалыптастыру.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың физикалық жастары мен психологиялық жасында біраз айырмашылық болады. Мүмкіндігі шектеулі балалары бар ата-аналар балаларына ауру бала ретінде қарамауы керек. Көп жағдайда ата-аналар балаларына сенбейді. Бір нәрсені бүлдіреді деп қорқады. Сондықтан ең бірінші сенім қажет. Сенімнен кейін көмек керек «мен жасай алмаймын» деп емес, «мен осынша жасай аламын» деп көмек беріңіздер.

Балаңыз сөз түсінбесе де сөйлесе біліңіз. Мысалы: балам мен саған ақ майка кигізіп жатырмын, енді көк көйлек, қара шалбар, жасыл носки деп барлық атауларды ретімен, нақты атымен айту керек. Тамақтану процесінде де осылай жеке-жеке аталу керек. Мысалы: күріш каша, картоп, сүт, кампот және т.б. Баламен не айтамын деп уайымдамай, ортақ тіл табысу керек. Көп ата-ана балаларын сөзімді сезбейді деп ойлайды. Олай емес, олар сізге сезімін айтпаса да, сіздің сезіміңізді сезе алады. Сол себепті сезіміңізді көрсетіп қана қоймай,

балаңыздың көрсетуіне көмектесіңіз. Әр адамның бойында шығармашылық қабілет болады. Сол себепті мүмкіндігі шектеулі балалардың да бойындағы қабілетін анықтау үшін барлық шығармашылық бағыттарда жұмыс істеп көруіміз керек. Үй жағдайында шығармашылық бағыттағы қолданылатын заттар немесе музыкалық құралдар балаға қол жетімді жерде болуы тиіс. Мысалы: темір қасықтар, ағаш кеселер, пластмасса табақтар және т.б. Соның барлығын бақылау арқылы баланың қандай қабілеті бар екенін анықтауға болады және де олардың спорттық қабілеттерін арттырған дұрыс. Себебі бала спортпен айналысқан жағдайда өзінің энергиясын тиімді қолдана алады. Мысалы: жүгірту, секірту, жалаңаяқ жүргізу, бір сызықтың бойымен (линия) жүргізу, допты қақпаға салу, самокат және велосипед айдау т.б.

Қазіргі кезде «ұсақ моторика» деген тіркесті жиі естиміз. Сол ұсақ моторика дегеніміз не? Оны қалай дамыту керек? Физиологиялық тұрғыдан айтқанда ол қолдың ұсақ бұлшықеттерінің қозғалысы. Сонымен қатар «қол мен көздің» тепе-теңдігін де ұмытпауымыз керек, себебі қолдың ұсақ қозғалысы көздің бақылауымен жүзеге асады, яғни

қарапайым қозғалыстың өзі баланың көп энергиясын кетіреді. Неліктен баланың ұсақ моторикасын дамытуымыз керек? Адам миының сөйлеуге және қолдың ұсақ қозғалысына жауап беретін аумағы өте жақын орналасқан, яғни ұсақ моторикаға стимул жасау арқылы біз сөйлеу әрекетінің белсенділігін арттырамыз. Ұсақ моторика баланың өсе келе киініп шешінуіне, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларының қалыптасуына, кеңістікті бағдарлауға, заттық іс-әрекетті орындауға, өзіне деген сенімдікті нығайтуға көмектеседі [5].

Ұсақ моториканы дамытудың баланың жалпы дамуында да алатын орны ерекше. В.А.Сухомлинский бала қабілетінің қайнар көзі оның саусақтарының ұшында екенін жазған. Бала қолының қозғалысы қаншалықты епті болса, соншалықты ойлауы, сөйлеуі жақсы дамиды, яғни бала қолымен көбірек жұмыс істесе, соғұрлым қимыл-әрекеті мен белсенділігі де артады. Ұсақ моториканы дамыту жұмыстарын бала туылған кезден бастау керек. Кішкентай сәбидің қолына массаж жасау арқылы біз алақандағы ми қыртыстарының жұмысын жақсарта аламыз. Массажды әрекеттер саусақ ұшынан басталып төменгі буынға қарай жалғасады. Массаж жасау кезінде жай лирикалық әуен қоюға да болады. Су-Джок терапиясының құралдарын пайдаланған дұрыс. Балалардың сөйлеу құзыреттілігін және қимыл әрекеттерін қалыптастыруға төмендегі ұсақ моторика жұмыстары үлкен көмек тигізеді:

– түйме тағу мен оны шешу, замок жүргізу;
– аяқ киім бауын байлау, липучка салу;
– арнайы рамкалардағы бау;
– мозаикалармен ойын және моншақ, ілгектерді бір жіпке тізу;
– құрғақ бассейн және пластилинмен жұмыс;
– конструкторлармен ойын (түсі, пішіні, көлемі бойынша ажырату);
– әртүрлі пішіндерді бояу (карандаш, маркер, акварелді бояу көмегімен)
– тандап алу немесе ажырату жаттығулары (мысалы: фасоль мен бұршақты, горохты араластыру).

Ұсақ моториканы дамыту барысында біз мынадай нәтижеге жетеміз:

1. Сөйлеу тілі жетіліп, қимыл қозғалыс қабілеті артады;
2. Икемділігі артып, логикалық ойлау қабілеті дамиды;
3. Танымдылық деңгейі, түсінігі көбейеді;
4. Баланың бойында сенімділік пайда болып, өмірге деген құлшынысы артады.

Бұл жаттығулар мен ойындар арқылы, біздер баламен қарым-қатынасты нығайтып, баланың өзіне деген көзқарасын өзгертіп, белсенділік пен қызығушылық, жалпы танымдылық қабілеттерін дамытамыз [6].

Қорытынды. Мемлекетіміздің әрбір азаматы – ұлттық құндылық, әрбір баласы – еліміздің ертеңі екенін ескерсек, әрбір ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылар сапалы білім алып, азамат болып қалыптасуына жағдай жасау міндетіміз болып табылады. Жалпы білім беретін ұйымдарға қосылған ерекше білім беруге қажеттіліктері бар балалар жалпы

білім беретін оқу бағдарламалары бойынша, сондай-ақ арнайы білім беру бағдарламалары бойынша ҚР МЖМБС және ПМПК (психологиялық-медициналық-педагогикалық консультация) ұсынымдарына сәйкес білім алады. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс жасауда нақты көмек көрсететін психологиялық-педагогикалық қызмет болуы тиіс. Оның міндетіне балалармен қарым-қатынас орнатуда дамытушы немесе түзету жұмысы ғана емес, сонымен қатар, бағалау қызметін сүйемелдейтін ортақ тәсілдер, оқушылармен жұмыстың бірыңғай стратегиясын дайындау бойынша педагогтармен және ата-аналармен тұрақты ынтымақтастық орнату кіреді.

Әлеуметтік-тұрмыстық бейімдеуге бағытталған жаттықтыру жұмыстары – мүмкіндігі шектеулі балаларға әлеуметтік және тұрмыстық жұмыстарға бейімдеу арқылы өмірде өздерінің деңгейлері мен ынтасына қарай болашақ қызметіне үйрету және көмектесу болып табылады. Сондай ақ балалар тұрмыстық жұмыстарды ешкімнің көмегінсіз істеуге, қоғамдық ортада өздерін емін-еркін ұстап, сіңісіп кетуге, қоғамдық ортаның талаптары мен сұраныстарына бейімделуге көмектеседі.

Қорытындылай келе, ерекше балалардың білім алуы мен тәрбиелену процестері кез – келген уақытта өзекті. Әр бала бақытты болуға лайық. Бүгінгі бүлдіршін – елдің ертеңі. Сондықтан да мүмкіндігі шектеулі балаларды аяқтан тұрғызу – ата-ананың парызы болса, екіншіден, әлеуметтік жағдай жасау – мемлекет саясатының басым бағыттарының бірі екенін ұмытпайық!

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Айтбаева А.Б. Арнайы педагогика негіздері: оқулық./ А.Б. Айтбаева. – Алматы, 2017. -108 б.

[2]. Айкынбаева Г.К. Аутизм диагнозы қойылған балалардың психологиялық сипаты: оқулық./ Г.К. Айкынбаева, Б.Б. Кашхынбай, А.А. Наурызбаева. – Алматы, 2018. -216 б.

[3]. Морозова В.В. Логопедическая работа с детми с задержкой психического развития: оқулық./ В.В. Морозова. – Москва, 2020. -108 б.

[4]. Дүйсенова Ж.Қ. Балалар психологиясы: оқулық./ Ж.Қ. Дүйсенова, Қ.Н. Нығметова. -Алматы, 2019. -119 б.

[5]. Омарова Г.Ә. Арнайы педагогика және логопедия: оқулық./ Г.Ә. Омарова, – Шымкент, 2018. -211 б.

[6]. Микляева Н.В. Логопедия методика и технологии развития речи дошкольников: оқулық./ Н.В.Микляева. – Москва, 2020. -118 б.

REFERENCES

[1]. Ajtbaeva A.B. Arnajy pedagogika negizderi: оқulyқ./ A.B. Ajtbaeva. – Almaty, 2017. -108 b.

[2]. Ajkynbaeva G.K. Autizm diagnozy kojylgan balalardyn psihologijalyk sipaty: оқulyқ./ G.K. Ajkynbaeva, B.B. Kashhynbaj, A.A. Nauryzbaeva. – Almaty, 2018. -216 b.

[3]. Morozova V.V. Logopedicheskaja rabota s detmi s zaderzhkoj psihicheskogo razvitija: оқulyқ./ V.V. Morozova. – Moskva, 2020. -108 b.

[4]. Dүjsenova Zh.Қ. Balalar psihologijasy: оқulyқ./ Zh.Қ. Dүjsenova, Қ.N. Nyғmetova. -Almaty, 2019. -119 b.

[5]. Omarova G.Ә. Arnajy pedagogika zhәne logopedija: оқulyқ./ G.Ә. Omarova, – Shymkent, 2018. -211 b.

[6]. Mikljaeva N.V. Logopedija metodika i tehnologii razvitija rechi doshkol'nikov: оқulyқ./ N.V.Mikljaeva. – Moskva, 2020. -118 b.

Арашова Набат Кожабилмесовна
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
г. Актау, Казахстан

ХАРАКТЕРИСТИКА САМОПОЗНАНИЯ ОСОБЕННЫХ ДЕТЕЙ И ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ

Аннотация. Возможности обновления педагогической практики играют важную роль в реализации индивидуальности развивающейся личности. Самосознание – ощущение человека как личности начинает формироваться в дошкольном возрасте. У детей с умственной отсталостью этот процесс протекает медленно и особенно. Поэтому необходимо своевременно уделять внимание созданию психолого-педагогической среды, подходящей для развития самосознания. На уровне оказания практической помощи детям с задержкой интеллектуального развития решить ее сложно, так как недостаточно разработаны методы и специфические приемы личностно-ориентированной диагностики и коррекции. Возникновение основных элементов самосознания детей с задержкой психического развития до школьного возраста не изучалось. Теоретически определить основу проблемы происхождения аутизма и специфику психического развития аутичных детей, изучить и рассмотреть причину коммуникативных трудностей детей с диагнозом аутизм. Производится теоретический анализ проблемы самосознания детей дошкольного возраста с задержкой психического развития, способов работы по формированию самосознания и услуг специалистов, участвующих в этом процессе, актуальности выявленных проблем, требований практики. и система комплексной коррекционно-развивающей работы, рассмотрены особенности самосознания, способы развития двигательной активности детей в домашних условиях.

Ключевые слова: Психика; интеллект; аутизм; коррекция; шизофрения; мотивация; логопедия; психология; ПМПК; ЗПРР; ЗРР; музыкотерапия; ЛФК; АФК; эрготерапия; невропатология и др.

ARASHOVA NABAT KOZHABILMESOVNA
Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

CHARACTERISTICS OF SELF-KNOWLEDGE OF SPECIAL CHILDREN AND FORMATION PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS

Abstract. The possibilities of updating pedagogical practice play an important role in the realization of the individuality of a developing personality. Self-awareness - a sense of a person as a person begins to form at preschool age. In children with mental retardation, this process is slow and especially. Therefore, it is necessary to pay timely attention to the creation of a psychological and pedagogical environment suitable for the development of self-awareness. At the level of providing practical assistance to children with intellectual retardation, it is difficult to solve it, since the methods and specific techniques of personality-oriented diagnostics and correction have not been sufficiently developed. The emergence of the basic elements of self-awareness in children with mental retardation before school age has not been studied. Theoretically determine the basis of the problem of the origin of autism and the specifics of the mental development of autistic children, study and consider the cause of communication difficulties in children diagnosed with autism. A theoretical analysis is made of the problem of self-consciousness of preschool children with mental retardation, ways of working on the formation of self-consciousness and the services of specialists involved in this process, the relevance of the identified problems, and practical requirements. and a system of complex correctional and developmental work, the features of self-awareness, ways of developing the motor activity of children at home are considered.

Keywords: Psyche; intelligence; autism; correction; schizophrenia; motivation; speech therapy; psychology; PMPK; ZPRR; ZRR; music therapy; exercise therapy; AFC; occupational therapy; neuropathology; etc.

УДК 347: 802. 0 (045)
МРНТИ 17.07.41
DOI 10.56525//PNBA3477

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОШИБОК ПРИ ПЕРЕВОДЕ ЛОЖНЫХ ДРУЗЕЙ НА ОСНОВЕ СТИЛЕЙ ТЕКСТА

Дальмуханова Ф.К.
Каспийский университет технологий
и инжиниринга имени Ш.Есенова
Актау, Казахстан
E-mail: feruza.dalmukhanova@yu.edu.kz

Аннотация. Когда два языка соприкасаются друг с другом по многим причинам, например историческим или при популярных сейчас случаях заимствования, языки обычно взаимодействуют и даже влияют друг на друга. Следовательно, это приводит к возникновению различны.х языковых проблем, а также к заимствованию различных слов с целых языковых групп в другие. Результатом стало заимствование значительного количества слов из языков с одной части мира, языками с другой. Из чего следует, лексическое сходство между двумя языками имело место в ходе всей мировой истории. Эти сходства являются корнем некоторых проблем при переводе и приводят к возникновению ошибок в работе учащихся, изучающих иностранный язык. Существуют различные группы ложных друзей переводчиков. Из-за того, что они похожи по своей форме, но не полностью совпадают по своим семантическим значениям «ложные друзья» переводчика являются значительной преградой как для письменных, так и устных переводчиков. На практике они приводят к ошибкам не только среди начинающих, но и у опытных переводчиков. В данной статье рассматриваются основные ошибки допустимые в процессе перевода ложных друзей переводчика ошибке, как среди начинающих переводчиков, письменных и устных, так среди и опытных переводчиков. Переводчики делают ошибки из-за опоры на формальное, внешнее сходство слов, что приводит к калькированию, неточностям и недоразумениям. Изучение проблемы «ложных друзей» в процессе перевода важно для избегания данных проблем, которые являются повсеместными в процессе изучения иностранного языка. Ложные друзья являются семантическими ловушками, которые может попасть любой переводчик. Их можно встретить даже в двух языках, которые совершенно не связаны, потому что говорящие не ожидают лексической и семантической корреляции между несвязанными языками. Для раскрытия данной темы изучали причины возникновения ложных друзей переводчика; провести сравнительный анализ лексических единиц в составе ложных друзей при переводе.

Ключевые слова: ложные друзья переводчика, выявление ошибок при переводе, стиль текста, лексические единицы.

Введение. Основной проблемой данной статьи является ложные друзья в процессе перевода, что приводит к переводческой ошибке, как среди начинающих переводчиков, письменных и устных, так среди и опытных переводчиков.

Целью статьи является проблема ложных друзей в процессе перевода и выявление ошибок при переводе. В статье описываются серьезная проблема, которые ложные друзья создают в основном при переводе. Одной из актуальных проблем на сегодняшний день в теории и практики перевода является проблема ложных друзей переводчика. Ложные друзья неизбежно возникают как в процессе обучения языку, так и в процессе перевода.

Ложные друзья переводчика – проблема, которая возникает в результате интерференции родного языка в процессе обучения второму языку, использования иностранного языка, в процессе перевода, так как, люди склонны переносить языковые привычки своего родного языка, потому что он прочно укоренился, на чужую языковую систему. Интерес к проблеме обусловлен желанием уменьшить количество ошибок, совершаемых в процессе перевода из-за ложных друзей переводчика, также известными как псевдоинтернационализмы.

Межязыковое влияние языков друг на друга и его последствия для преподавания и изучения неродных языков интересовали исследователей в последние десятилетия, которые сосредоточились в основном на анализе свидетельств следов первого, родного языка в фонетической, синтаксической или морфологической продукции второго языка. Существует большое количество словарей, обширная литература, посвящённая данной теме. Выделяются академические часы для изучения этой проблемы студентами.

Ложными друзьями (faux amis) переводчика являются лексическими единицами имеющие общее происхождение, которые имеются в двух языках и имеют схожую форму, но различающиеся в своём значении. Встречая такие слова при изучении учащиеся привыкают к мысли, что данные пары слов являются схожими не только по своей форме, но и по смыслу, тогда как далеко не все слова попав в язык сохраняют своё первоначальное значение.

Ложные друзья могут проявлять себя по-разному в зависимости от выбранных пар языков. Для одной языковой пары может случиться так, что ложные друзья будут играть маловажную роль, тогда как в другой языковой паре появление ложных друзей могло иметь такое сильное значение, что можно составить специальные словари ложных друзей.

Переводчики делают ошибки из-за опоры на формальное, внешнее сходство слов, что приводит к калькированию, неточностям и недоразумениям. Изучение проблемы «ложных друзей» в процессе перевода важно для избегания данных проблем, которые являются повсеместными в процессе изучения иностранного языка. Ложные друзья являются семантическими ловушками, которые может попасть любой переводчик. Их можно встретить даже в двух языках, которые совершенно не связаны, потому что говорящие не ожидают лексической и семантической корреляции между несвязанными языками.

Материалы и методы исследования. Анализ специализированной литературы и статей по данному вопросу, разбор одиночных слов, словосочетаний, идиом, фразеологизмов, контекстный анализ являются материалами и методом исследованием данного вопроса. Количество ошибок может варьироваться и от стиля текста, таких как научный, художественный, разговорный, официально-деловой и публицистический. Как показано в работе ««False friends» in translation work: An empirical study»[1] Антонианитты Топаловой, в котором она давала на перевод различных текстов для перевода с болгарского на немецкий и наоборот для своих студентов на разной стадии их обучения. Для перевода брались специализированные, журнальные, и художественные тексты, когда используются международные слова.

Наименьшее количество ошибок было совершено в научных, специализированных текстах. Международное единообразие в терминологии облегчает задачу перевода устного и письменного из-за формального и семантического соответствия, так как такие слова часто просто адаптируются под фонетические, морфологические или структурным правилам языка. Специализированные тексты по были на тему техническую, финансовую, медицинскую тему, в которых много международных слов, так как международная терминология по большому счету создана на основе древнегреческих и латинских слов. Следовательно, такие термины являются формальными и семантическими эквивалентами во многих языках, что объясняет небольшое количество ложных представлений.

Наибольшее количество ошибок было обнаружено в журналистских текстах. Несмотря на то, что, исследование велось на болгарском и немецком языке, автор

утверждает, исследование верно и для других пар языков [1]. Топалова пишет: Исследование показывает, что переводчикам стоит сосредоточиться на современных журнальных текстах, если они хотят привлечь внимание студентов к международным словам и соответствующим эквивалентам на иностранном языке. Именно в этом типе текста мы находим самый большой «международный лексикон»: журналистские тексты содержат различные неологизмы и лексические единицы из множества различных терминологических подсистем, а также слова, которые часто используются. Переводчикам стоит делать упор на анализ семантических характеристик международной лексики и сравнении с соответствующими единицами родного языка. Если уделить больше внимания тонкостям, возникающим при использовании международных слов, возможно, учащиеся не будут так легко переоценивать свои знания иностранного языка. Студенты должны получить такое понимание языка, которое предотвратит их бездумное, механическое воспроизведение при письменном и устном переводе.»

Результаты исследования. В художественных текстах гораздо меньше международных слов, и их количество зависит от автора. Ошибки из-за ложных друзей там в основном из-за стилистики. Слова в художественных текстах в основном имеют архаические, поэтические окраски. Ошибок там меньше из-за того, что у студентов больше времени так как им необходимо выдать адекватный перевод, а не только основываясь на формальных сходствах [2]. В жизни происходят ситуации, когда носители местного языка вступают в контакт с носителями английского языка из других стран по многим возможным причинам. В такие моменты обе стороны взаимодействия обычно влияют на общий международный язык общения, которым часто является английский. В результате взаимодействия между представителями разных культур на английском языке многие слова и фразы были заимствованы и использовались как на местных языках, так и на английском так как он глобальный язык, от чего он лишь совершенствовался, в него вносились не просто новые слова, но и целые новые понятия, менялась его структура, грамматика, на него в первую очередь переводилась художественная и научная литература со всех языков мира, вносились дополнительные правила связанные с наличием новых слов в языке, которые не подчинялись ранее существовавшим законам языка.

В повседневной речи происходят различные ситуации, когда ложные друзья могут помешать нам понять смысл сказанного. Возьмем, к примеру, случай с иностранным носителем, который еще не хорошо владеет другим языком и, будучи обманутым значением определенного слова на своем родном языке, ошибочно использует это слово, попадая в ловушку ложных друзей. Как только говорящий на иностранном языке использовал такое слово, слушающий может отнестись к этой ситуации по-разному.

Если он или она знает родной язык говорящего и контекст подсказывает, что используемое слово в данном контексте довольно странное или довольно редкое, слушающий может заменить его на нужное слово. Однако, если он не знает родного языка говорящего и/или слово в данном контексте не имеет смысла, и недопонимание останется. Этот случай часто встречается, когда говорящий использует частичных ложных друзей, потому что высказывание говорящего может иметь смысл в контексте.

Напротив, когда слушатель чувствует, что в тексте или же высказывании содержится что-то странное, слушающий может продумать возможные значения высказывания, говорящего в соответствии со следующими шагами:

1) очень маловероятно, что говорящий имел бы в виду то, что его или ее высказывание означает на моем языке;

2) поскольку он или она плохо владеет моим языком, вероятно, говорящий имеет в виду что-то другое;

3) возможно, он или она использует данное слово неуместно, не к месту, по странному, потому что говорящий имеет ввиду похожее слово на своем родном языке;

4) поскольку я знаю, предполагаю, что данное слово - ложный друг, собеседник, вероятно, имеет ввиду то другое;

5) я попытаюсь проверить это, попросив выступающего дать дальнейшие объяснения.

В наших реалиях, языковое образование и языковая ситуация в Казахстане связана с официальной языковой политикой страны. Казахстан является домом для сотен этнических групп в дополнение к титульной, казахской нации. Русский язык продолжает оставаться доминирующим языком межкультурного общения для граждан Казахстана, и в некоторых случаях вытесняет казахский язык в бытовой среде даже в семьях этнических казахов или же используется наравне с русским языком. Более того, желание восстановить экономические связи с остальными республиками усиливают роль русского языка как интернационального языка, хотя казахский язык продвигался как язык управления, а политика многоязычного образования отдавала приоритет казахскому языку как родному языку титульной нации, отдавая наибольшее количество часов в обучении в школе, а также для строительства национальной идентичности молодой независимой республике, так как считается, что язык является сердцем нации. Высшие учебные заведения в Казахстане предоставляют обучение казахскому, русскому и английскому языкам для лиц, для которых эти языки не являются родными, вторым языком. Для обучения русскому и английскому ученики как правило делятся на группы. Английский язык изучают уже под влиянием казахского и русского языка. Большое количество населения либо говорит на русском, либо являются билингвами. Большое количество времени население Казахстана потребляло контент (игры, фильмы, сериалы, книги) на русском языке просто потому, что их перевода на казахский не было, что только закрепляло позиции русского языка в обществе Казахстана.

Носители казахского языка благодаря влиянию русского языка и других языков заимствуют различные слова, которые они используют в своей повседневной жизни, например, использование слова message как месседж в значении «посыл», софт от английского слова software, гамбургер от английского hamburger.

При переводе с английского или русского языка на казахский язык возникает проблема с тем, что переводчик скорее всего слова на русском использует чаще, и они становятся гораздо «приоритетнее», и переводчик использует их, нежели слова на казахском языке при переводе.

Например, слово интернет, которое обозначает всемирную сеть, паутину позволяющее соединять компьютеры по всему миру для обмена информацией. Данное слово и на английском языке будет the Internet. Переводчик может перевести данное слово как просто интернет, так как люди в быту в Казахстане для обозначения одного и того же понятия, чаще используют данное слово, включая образованных людей, так что трудно обвинить их в безграмотности. Это было бы ошибкой даже если, люди знали значение слова, особенно если переводчик переводил бы какому-то представителю страны, например сотруднику министерства иностранных дел, в случаях, когда важно говорить на языке титульной нации. Так как интернет переводится на казахский как ғаламтор.

Отсутствие качественных толковых словарей на казахском, билингвальных словарей, пособий по переводу, пособий по изучению казахского языка не делает ситуацию лучше.

Так как одной целей изучения английского языка является понимание англоязычной литературы, игр, фильмов, сериалов и тому подобное, целью может быть использование английского как интернационального языка. Ложные друзья между первым языком и целевым языком, как правило, замедляют процесс общения. И стороны, вступившие в общение, могут игнорировать различия в культуре, быте и могут подумать, что значение слова на родном языке должно быть подходящим. [3]. И тогда это ведёт к неудачам в эффективном межкультурном общении.

Например, использование слова курс в английском языке отличается. Пример, неправильного использования слово «course»:

A fourth course student should have known this.

Правильное использование слова в английском языке:

A senior should have known this (AE)

Fourth-year student should have known this.

Так как слово course в английском языке означает серию уроков по определённому предмету, согласно словарю Longman, а не год обучения как в русском языке.

Для понижения ошибок от англо-русских ложных друзей в обучении можно использовать различные методы. Однако представление ложных друзей в соответствующих контекстах имеет решающее значение. Соответствующие материалы относятся к часто используемым ложным друзьям, которых легко понять, узнать и понять с первого взгляда. Фактически, формальное появление этих слов не совсем указывает на их истинное значение, особенно для людей, для которых английский язык не является родным.

Студенты, переводчики могут указывать на ошибки, комментировать их, давать правильные варианты предложений, предложить составлять словарь из ложных друзей по мере их появления на практике, давать задания, в которых нужно указать правильно ли употреблено слово, или же оно является ложным другом переводчика, они также могут начать обсуждение сходства и различия двух культур в отношении ложных друзей в рамках учебных целей урока.

Заключение. В заключении следует отметить, что перевод ложных друзей переводчика вызывает трудности связи с их обманчивостью внешней, орфографической и орфоэпической, и по содержанию, семантикой и стилистикой, коннотацией, необходимостью соблюдения норм языка, как слово используется в языке перевода, узуса языка, норм стилей речи, передачи окраса слова, учёта быта и реалии носителей языка, и практическая переводческая необходимость в генерализации, конкретизации, описания, когда читатели или слушатели скорее всего не очень хорошо осведомлены о каком-либо событии, явлении, предмете. Таким образом, в научных текстах ошибок совершается наименьшее количество, в журналистских текстах наибольшее, в художественных текстах в зависимости от автора, от частоты использования ложных друзей.

В контексте межкультурной коммуникации ошибки возникают из-за разницы в быте, культуры, исторических, экономических и других объективных факторов.

ЛИТЕРАТУРА

[1]. Antoanita Topalova «False friends» in translation work: An empirical study, Perspectives: Studies in Translatology, 2018., 4:2, DOI: 10.1080/0907676X.2018.9961288, C221

[2]. Муравьев В. Л. Ложные друзья переводчика. Пособие для учителя французского языка//изд. 2, Москва 2017, С. 4

[3]. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие//М.: ЭТС, 2018, С. 135

REFERENCES

[1]. Antoanita Topalova «False friends» in translation work: An empirical study, Perspectives: Studies in Translatology, 2018., 4:2, DOI: 10.1080/0907676X.2018.9961288, C.221

[2]. Murav'ev V. L. Lozhnye druz'ja perevodchika. Posobie dlja uchitelja francuzskogo jazyka//izd. 2, Moskva 2017, S.4

[3]. Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie. Uchebnoe posobie//M.: JeTS, 2018, S. 135

Dalmukhanova Feruza Kozibaevna
Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

ERRORS DETERMINATION TRANSLATION OF FALSE FRIENDS BASED ON TEXT STYLES

Annotation. When two languages come into contact with each other for many reasons, such as historical or popular cases of borrowing, languages usually interact and even influence each other. Consequently, this leads to the emergence of various language problems, as well as to the borrowing of various words from entire language groups into others. The result was the borrowing of a significant number of words from languages from one part of the world, languages from another. It follows that the lexical similarity between the two languages has taken place throughout the history of the world. These similarities are at the root of some translation problems and lead to errors in the work of foreign language learners. There are various groups of false friends of translators. Due to the fact that they are similar in form, but do not completely coincide in their semantic meanings, the “false friends” of the translator are a significant obstacle for both translators and interpreters. In practice, they lead to errors not only among beginners, but also among experienced translators. This article discusses the main mistakes made in the process of translating false friends of a translator mistake, both among novice translators, translators and interpreters, and among experienced translators. Translators make mistakes due to reliance on the formal, external similarity of words, which leads to tracing, inaccuracies and misunderstandings. Studying the problem of "false friends" in the process of translation is important to avoid these problems, which are ubiquitous in the process of learning a foreign language. False friends are semantic traps that any translator can fall into. They can be found even in two languages that are completely unrelated, because speakers do not expect lexical and semantic correlation between unrelated languages. To reveal this topic, we studied the causes of the appearance of false friends of the translator; conduct a comparative analysis of lexical units in the composition of false friends in translation.

Key words: translator's false friends, detection of errors in translation, text style, lexical units.

Дальмуханова Ф.К.
Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан

ҚАТЕЛЕРДІ АНЫҚТАУ ЖАЛҒАН ДОСТАРДЫ АУДАРУ МӘТІН СТИЛІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН

Аңдатпа. Екі тіл бір-бірімен тарихи немесе танымал қарыз алу жағдайлары сияқты көптеген себептермен байланыста болған кезде, тілдер әдетте өзара әрекеттеседі және тіпті бір-біріне әсер етеді.демек, бұл әртүрлі тілдік мәселелерге, сондай-ақ бүкіл тілдік топтардан да, басқалардан да әртүрлі сөздерді алуға әкеледі.Тео туралы нәтиже тілдерден, әлемнің бір бөлігінен, тілдер туралы, екіншісінен сөздердің едәуір санын алу болды.бұдан Теоның тео арасында лексикалық ұқсастығы бар екендігі шығады екі тіл біздің әлем тарихында қандай да бір жолмен орын алады.о, бұл ұқсастықтар кейбір аударма мәселелерімен байланысты және шет тілін үйренушілердің жұмысында қателіктерге әкеледі.о, әртүрлі топтар бар, соның ішінде жалған достар, соның ішінде аудармашылар.олардың пішіні тым ұқсас екендігі, олардың семантикалық мағыналары бойынша толық сәйкес келмеуі, «жалған достар» екендігі, аудармашы аудармашылар үшін де, аудармашылар үшін де айтарлықтай кедергі екендігі туралы.тәжірибе туралы, олар тым көп қателіктерге әкеледі, бірақ олардың арасында ғана емес жаңадан бастаушылар, сонымен қатар тәжірибелі аудармашылар.бұл мақалада аударма процесінде жіберілген негізгі қателіктер, жалған достар және аудармашының қателіктері, бастаушы аудармашылар арасында да, аудармашы аудармашылар мен аудармашылар арасында да, тәжірибелі аудармашылар арасында да талқыланады.формальдылыққа шамадан тыс тәуелділіктен қателіктер жіберетін аудармашылар туралы, сөздердің сыртқы ұқсастығы туралы, бұл шамадан тыс тексеруге,

дәлсіздіктер мен түсінбеушіліктерге әкеледі."жалған достарды" зерттеу мәселесі, аударма процесі, осы мәселелерден аулақ болу қаншалықты маңызды бұл шет тілін үйренудің кең таралған процесі.Жалған достар-кез-келген аудармашы кіре алатын семантикалық тұзақтар."Оларды тіпті бір-бірімен мүлдем байланыссыз екі тілде де кездестіруге болады", өйткені спикерлер бір-бірімен байланыссыз тілдер арасындағы лексикалық және семантикалық корреляцияны күтпейді.бұл тақырыпты қалай ашуға болады, жалған достар мен аудармашының пайда болу себептерін қалай зерттейміз; жалған достар мен аударманың лексикалық бірліктері мен құрамына салыстырмалы талдау жүргізу туралы.

Түйінді сөздер: аудармашының достары туралы, жалған хабарламалар туралы, аудармадағы қателерді анықтау туралы, Мәтін стилі туралы, лексикалық бірліктер туралы.

ӘОЖ 930.24
DOI 10.56525//JBTW9789

ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПОЛИКОНФЕССИОНАЛДЫ ҚОҒАМ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ: СИПАТТАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

ТОҚБАЕВА Л.Қ.
Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail: larissa1.tokbayeva@yu.edu.kz

Аңдатпа. Көп этносты Қазақ еліндегі этносаралық қатынастар тұрақты әрі демократиялық дамудың шешуші факторы, ұлттық қауіпсіздіктің объективті алғышарты және мемлекеттің сыртқы саяси қызметінің базалық негізіне айналды. Біздің еліміз өңірдегі мейлінше тұрақты дамып келе жатқан мемлекет. Қазақстан – достық ниеті бар елдерге сенімді және беделді серіктес мемлекет. Мемлекеттің басты құндылықтары адамдардың этностық шығу тегі мен діни наным-сеніміне қарамай олардың еркіндігі мен тең құқығын қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы ұлттық саясаттың іс жүзінде институционалдық деңгейге көтерілгендігін көрсетеді. Қазақстан халқы Ассамблеясы әлеуметтік институт ретінде этносаралық қатынастарды үйлестірудің тиімді тетіктерін қалыптастырып, оның сапалық түрғыда жаңа негізін қалап отыр. Бұл жаңашылдықтың мәні этносаралық және дінаралық келісімді нығайту ісінде мемлекеттік саясат пен қоғамдық бірлестіктер арасында өзара серіктестік қарым-қатынастың орнығуында еді. Бұл қазіргі өркениет тарихындағы ерекше құбылыс болып табылады. Сонымен, Қазақстан халқы Ассамблеясы – қоғамдық келісім мен азаматтық қоғамның толеранттылығын нығайтудағы мемлекет саясаты мен қоғамдық ұйымдардың синтезі. Этносаралық қатынастар саласын реттеудің қоғамдық-саяси институты ретіндегі ҚХА-ның қалыптасуы мен дамуының 20 жылдық кезеңінің негізгі белестері ұлттық бірліктің басты құндылығы – Қазақстан халқының толеранттылығын зерделеу өте тың мәселе және жұмыстың өзектілігін анықтайды. Шетелдік және отандық тарихшылардың, саясаттанушылардың этносаяси процестерге арналған зерттеулері, тұжырымдары мен ғылыми пікірлері қалады. Мақалада тарихи, саяси оқиғалар мен этносаралық қатынастар объективтік шындық тұрғысынан қарастырылып, елдік мүдде талаптарына сай сараланады. Зерттеу жұмысында жүйелілік-құрылымдық теорияның қағидалары, нақты талдау, тарихи деректік материалдар мен құжаттардан жинақтау, салыстыру, жүйелеу, логикалық, статистикалық талдау әдістері қолданылады. Сонымен қатар, мақалада тарихи, саяси оқиғалар мен этносаралық қатынастар объективтік шындық тұрғысынан қарастырылып, елдік мүдде талаптарына сай сараланады. Қазақстан халқы Ассамблеясының жиырма жылдық даму тарихының тәжірибесін талдау негізінде қоғамдық келісім және ұлттық саясат институты Қазақстан Республикасының этносаясатының көрінісі басты діңгегі этносаралық қатынастарды үйлестірудің қоғамдық-саяси институты ретінде зерделенді.

Түйінді сөздер: этнос; көпұлттылық; демографиялық жағдай; этникалық құрылым; этносаралық; дінаралық конфессия; қоныс аудару; қоғамдық келісім.

Кіріспе. Көпұлтты мемлекеттердің ерекшелігіне байланысты Қазақстандағы этникалық топтардың жағдайын және этносаралық қатынастардың жай-күйін талдау қажеттілігі туындауда. Қазақстандағы жағдай қалай көрінеді? Алдыңғы мысалдар мен Қазақстан арасында қандай да бір параллельдер бар ма? Өйткені, Қазақстанда 130-ға жуық

ұлт тұрады. Қазақстанның этникалық құрамының ерекшелігі бүгінгі таңда бүкіл халықтың 20,6% -. құрайтын және екінші ірі этникалық топ болып табылатын этникалық орыстардың көпшілігі Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Шығыс Қазақстан облыстары сияқты Ресеймен шекаралас солтүстік облыстарда тұрады.

Кез келген мемлекеттің, оның ішінде Қазақстанның ішкі саясатының маңызды салаларының бірі этникалық және конфессиялық қатынастар болып табылады. Олардың даму деңгейіне әлеуметтік-саяси тұрақтылықты, азаматтық бейбітшілікті, этносаралық келісімді сақтау және нығайту байланысты болады. Біздің көпэтносты және көпконфессиялы еліміз үшін дін мәселелері айтарлықтай маңызға ие. Діни конфессияларға қатысты мемлекеттік саясатты қалыптастыру үдерісіндегі алғашқы қадамдардың бірі діни қатынастар саласында заңнамалық-құқықтық базаны қалыптастыру болып табылғаны кездейсоқ емес.

Сонымен қатар Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы мен этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімнің қазақстандық үлгісінің қалыптасу алғышарттарын түсіну үшін осы тарихи үдерістердің ерекшеліктерін талдау маңызды болып табылады.

Айта кету керек, Қазақстан тарихи түрде көпэтносты, көпконфессиялы ел болып табылады. Кеңес Одағы кезінде ол «халықтар достығы зертханасы» деп аталды. Қазіргі уақытта діни бірлестіктердің жалпы саны 18 конфессияны білдіретін 3600 бірлестік пен олардың филиалдарын құрайды.

Республика бойынша барлығы 3464 ғибадат ғимараты бар, оның ішінде 2550 мешіт, 294 православие және 109 католик шіркеуі, 495 протестанттық ғибадатханалар мен ғибадат үйлері, 7 еврей синагогалары, 2 будда храмдары, 7 «Кришна сана қоғамы» және Бахаи ғибадат үйлері.

Тәжірибе көрсеткендей, қазақстандықтардың көпшілігінің этносаралық тұрақтылық, интеграция және келісім идеясына берілгендігіне қарамастан, кез келген қоғамда қолда бар тәртіппен келіспейтін және құнды құндылықтардың нәзіктігін бұзуға дайын деструктивті элементтер бар. Осыған байланысты, зерттеулердің басымдығы, ең алдымен, жаһандық әлемде мемлекеттің даму перспективаларымен тығыз байланысты этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімді одан әрі сақтау мен нығайту жөніндегі жаңа тәсілдер мен шешімдерді әзірлеу үшін қоғам динамикасының негізгі үрдістерін уақтылы анықтау мүмкіндігіне байланысты. Қазақстан көпэтносты мемлекет бола отырып, осы мәселеге көп көңіл бөледі. Талданған кезеңде елде және әлемде адамдардың әлеуметтік өзара іс-қимылында елеулі өзгерістер тудырған оқиғалар, процестер атап өтілді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бүгінгі таңда Қазақстандағы этникалық топтар мен этносаралық қатынастар мәселелеріне арналған ғылыми әдебиеттердің жеткілікті саны бар. Қазақстан халқының көпұлтты құрамын және оның біркелкі орналаспауын назарға ала отырып, бұл ретте елдің солтүстік облыстарында орыс ирредентизмі мен сепаратизмінің ықтималдығы туралы мәселеге ерекше назар аударылды. 1990 жылдары көптеген бақылаушылар Қазақстандағы этносаралық қақтығыс мүмкін емес деген пікірге сүйенді. Ян Бреммер, мысалы, 1990 жылдары елдің солтүстігінде ұлттық құрылыстың мемлекеттік саясаты туралы жұмысында орыс халқының өкілдері көпшілікті құрап, ұлтаралық бейбітшілікті сақтау перспективалары туралы мәселеде ол өте пессимистік көзқараста болды және қазақ пен орыс халқы арасында зорлық-зомбылық қақтығысының туындауы мүмкін деп санады. Бұған ықпал еткен факторлардың ішінде ол мемлекеттік тіл саясатын атайды, ол басқалармен қатар мемлекеттік қызметке қабылдау кезінде қазақ тілін білуді талап етті, сондықтан орыс халқы арасында қатты қарсылыққа тап болып, әкімшіліктегі негізгі лауазымдарға тағайындау кезінде этникалық қазақтардың мақсатты артықшылығы, сондай-ақ этникалық қазақтарды шетелден солтүстік аймақтарға көшірудің мемлекеттік саясатын атап өтті. Экономикалық жағдайдың нашарлауы және жетілмеген демократиялық саяси институттар аясында олар этносаралық қатынастардың, ең алдымен қазақтар мен орыстар арасындағы шиеленісті жоққа шығармады.

1990 жылдардағы Қазақстанның әлеуметтік-саяси дамуын бақылаушылар арасында пессимистік көзқарасы аз адамдар ғана болды. Мысалы, Пол Колсто, 1990 жылдардағы Қазақстандағы ұлттық құрылысты талдауда және осы процесс төңірегіндегі пікірталастарда, шын мәнінде, елдің солтүстік аймақтарындағы орыс халқының этникалық жұмылдыруға себептері аз деген қорытындыға келді. Атап айтқанда, ол тоқсаныншы жылдары қазақтардың пайдасына, оның ішінде еліміздің солтүстік облыстарында қазақтар арасында туу көрсеткіші мен орыс халқының эмиграциясының жоғары қарқынының, сондай-ақ мемлекеттік деңгейде де, ғалымдар мен бұқаралық ақпарат құралдарында да интеграциялық дискурстың күшті үстемдігінің арқасында қазақтардың пайдасына бұрылған демографиялық факторларға назар аударды. Қоғамда ұлтаралық келісімді сақтаудың маңыздылығы атап өтілді. Колсто сияқты, Нил Мелвин орыстарға қатысты этникалық саясатты [Қазақстанда] оларға үстемдік ететін байырғы халыққа қарсы көтеріліп жатқан қауымдастық ретінде қарастыру өте қате деген қорытындыға келді.

Әдебиеттерге қысқаша шолу жасай отырып, біздің кейінгі талдауымыз үшін маңызды болып табылатын келесі тұжырымдар жасауға болады. Біріншіден, әдебиетке шолу Қазақстандағы этносаралық қатынастар тақырыбына бұрын ғылыми әдебиеттерде үлкен көңіл бөлінгенін көрсетті. Бірнеше рет ұлтаралық қақтығысты тудыруы мүмкін факторлар көрсетілген. Сондай-ақ, мұндай қақтығыс сәтті ескертілген факторлар деп атауға болады. Екіншіден, әдебиеттерге шолу көрсеткендей, бұрынғы жұмыстардың көпшілігі елдегі басқа ұлттық топтардың жағдайын ескермей, негізінен орыстардың Қазақстандағы жағдайына бағытталған. Кейбір ерекшеліктерді қоспағанда, елдегі басқа этникалық топтардың жағдайы қамтылатын әдебиеттер әлі жоқтың қасы. Өз кезегінде, Александр Динер Қазақстандағы неміс және корей халқының жағдайына көзқарас ұсынады және олардың көпшілігі салыстырмалы түрде жақсы интеграцияланған және Қазақстанда өздерін үйдегідей сезінеді деген қорытынды жасайды. Қазақстандағы басқа этникалық топтардың жағдайы туралы аздаған жұмыстардың болуы одан әрі зерттеуді қажет етеді. Үшіншіден, әдебиетке шолу елдегі ұлтаралық бейбітшілікті сақтау үшін институционалдық алғышарттарды талдауға арналған жұмыстардың жеткілікті емес екенін көрсетті. Ең алдымен, бұл жерде Қазақстан халқы Ассамблеясының және түрлі этномәдени орталықтардың қоғамдағы этносаралық келісімді қолдау ісіндегі рөлі туралы айтылады.

Жоғарыда көрсетілгендей, көпұлтты мемлекетте ұлттық және этникалық топтардың құқықтарын сақтау, қорғау және оларға саяси өмірге қатысуға мүмкіндік беру үшін конституциялық және институционалдық алғышарттар болуы керек. Авторлардың пікірінше, этносаралық қақтығыстардың туындау қаупі төмендеп, ал ұлттық азшылықтар өз кезегінде мемлекетті заңды деп санайды және елдің қоғамдық және әлеуметтік-саяси өміріне оңай ене алады. Батыс демократияларында Парламент пен Үкіметтегі пропорционалды өкілдік, көппартиялық жүйе, федералды құрылымдар және т.б. сияқты көпмәдениетті және көпұлтты қоғам мәселелерін шешудің әртүрлі институционалдық және процедуралық тетіктері бар. Аталған тетіктердің әрқайсысы әртүрлі этникалық топтардың өкілдеріне саяси шешімдер қабылдауға және әлеуметтік-саяси өмірге бірдей қатысуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда әлі шоғырландырылған демократия құрылған жоқ. Кейбір батыс демократияларынан айырмашылығы, оның демократиялық институттары қалыптасу сатысында деп айтуға болады. Осыған қарамастан, Қазақстан Үкіметі тәуелсіздік алған күннен бастап этникалық топтардың саяси құқықтарын сақтау, қорғау және олардың елдің әлеуметтік-саяси өміріне қатысуы үшін конституциялық және институционалдық негіздер құру бойынша тұрақты жұмыс жүргізіп келеді. Соңғы кездегі елдегі жүргізіліп отырған шараларға сәйкес Қазақстан «ресми түрде полиэтникалық азаматтық қоғам құру жолында» тұрғанын атап өткен жөн.

1995 жылғы Қазақстан Конституциясына сәйкес этникалық топтардың нақты құқықтары жоқ. Олар тек мәдени құқықтарға ие, бірақ аумақтық емес. Бұл Қазақстандағы ұлттық азшылықтардың, мысалы, ана тілі мен мәдениетін пайдалану, қарым-қатынас, тәрбие,

оқыту және шығармашылық тілін еркін таңдау құқығы сияқты олардың бірегейлігін сақтауға бағытталған жеке және ұжымдық құқықтары ғана бар екенін білдіреді. Өз кезегінде этникалық белгілері бойынша саяси бірлестіктер құру құқығына немесе аумақтық автономия құқығына қатаң тыйым салынады.

Мәдени автономия қағидатын Қазақстан үкіметі 1991 жылы ұлттық мәдени бірлестіктер құру арқылы жүзеге асырды. Осы арқылы Үкімет Қазақстан халықтарының «ұлттық жаңғыруын» қолдау мақсатын көздеді. Қазақстанның бірінші президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың пікірінше, ұлттық мәдени бірлестіктер «ұлттық сананы сақтау үшін жүректі қалыптастырып, ұлттар мен ұлттық топтардың ұлттық дәстүрлерін, мәдениеттері мен өзіндік руханиятын сақтау мен дамытудың ұйымдастырушылық тетігіне айналуы» тиіс. Олар сондай-ақ «әртүрлі ұлттардың ғана емес, сонымен қатар әртүрлі конфессиялардың адамдары арасында келісімді сақтау үшін бастаманы өз қолдарына алуы керек».

Зерттеу нәтижелері. Бүгінгі таңда Қазақстанда өңірлік деңгейде де, қалаларда да жұмыс істейтін 1338-ге жуық этномәдени бірлестіктер (этномәдени орталықтар деп те аталады) бар (Қазақстан халқы Ассамблеясының деректеріне сәйкес). Шын мәнінде, этномәдени бірлестіктер этномәдени өзін-өзі басқарудың негізгі тасымалдаушылары болып табылады және соңғы уақытқа дейін тек жекелеген этностардың мәдениеті мен тілін дамыту және сақтау мәселелерімен айналысқан мемлекеттік емес мекемелер болып табылады. Этномәдени орталықтар өздерінің «ұлттық мүдделерін» білдіру үшін өз өкілдерін өңірлік деңгейде «халық Ассамблеялары» деп аталатын арнаулы мемлекеттік мекемелерге жібереді, олар өз кезегінде Қазақстан халқының жалпы Ассамблеясына делегаттар тағайындайды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы (2007 жылға дейін Қазақстан халықтары Ассамблеясы) Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың 1995 жылғы 1 наурыздағы Жарлығымен құрылды. Фон Гумппенбергтің айтуынша, оны құрудың мақсаты мәдени орталықтарды Үкіметтің қамқорлығына алу және сол арқылы этномәдени өзін-өзі басқарудың жағымсыз көріністеріне қарсы тұру болды. 2007 жылы Ассамблея атауының өзгеруі (халықтар Ассамблеясынан Қазақстан халқы Ассамблеясына), ең алдымен, этникалық әртүрлілігіне қарамастан, Қазақстан халқының бірлігін бейнелеуге тиіс еді. Қазақстан халқы Ассамблеясы кеңесші орган болып табылады және Қазақстан Республикасының Президентіне бағынады. Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі заң жобаларын әзірлеуге және этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыруға, республикадағы қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге және мемлекеттік және азаматтық институттардың өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға бағытталған. 2007 жылғы мамырда Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер енгізілді, содан кейін Қазақстан халқы Ассамблеясы конституциялық орган мәртебесіне ие болды. 2008 жылғы 20 қазанда Қазақстан Республикасының Президенті «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды, оған сәйкес ол елдің саяси жүйесінің толыққанды субъектісі болды, сондай-ақ оның тыныс-тіршілігін реттейтін құқықтық негіздер айқындалды. Заңның 3-бабына сәйкес Ассамблеяның басты міндеті «қазақстандық азаматтық бірегейлікті және қазақстандық патриотизм негізінде бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде Қазақстан Республикасында этносаралық келісімді қамтамасыз ету» болып табылады (Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы № 70-IV Заңы). Сондай-ақ, Ассамблея этносаралық қатынастардың жай-күйіне мониторинг жүргізу, оларды саясаттандыруға жол бермеу және әртүрлі мәдениеттер арасындағы диалогты қолдау құқығына ие болды.

Бүгінгі таңда ұлттық мәселені шешу көптеген мемлекеттердегі күрделі мәселелердің бірі болып қала береді. Бұл мәселені елемеу этносаралық қатынастардың шиеленісуіне әкеледі және көбінесе қарулы қақтығыстарға, ашық қақтығыстарға және ұлтаралық жеккөрушілікке әкеледі. Тарихи тұрғыдан алғанда, бүгінде Қазақстанда көптеген ұлттар тұрады.

Кеңес өкіметі жылдарында көптеген этностар дәстүрлі этникалық әдебиеттерден айырылды, нәтижесінде аймақтар мәдениет, аккультурация ескерткіштері деп жариялаған ежелгі және революцияға дейінгі қолжазбалардың жойылуы, яғни этникалық топтардың көптеген өкілдері өздерінің этникалық аумағынан көші-қон нәтижесінде көптеген негізгі этномәдени ұстанымдарын жоғалтып, дәстүрлерден озып, басқа тұрақты қасиеттерге ие болмады. Бұл процесс әртүрлі дәрежеде ұлттық азшылықтардың барлық өкілдеріне тән болды. Бұл сөзсіз мәдени қабаттың кең көлемде жойылуына, дәстүрлердің кеңінен бұзылуына, этномәдени ерекшеліктердің жоғалуына, өткен өркениетті жинақтарды елемеуге әкелді. Нәтижесінде қоғамның этномәдени өмірі жойылды, этностар тән этникалық ерекшеліктерін жоғалта бастады. Кеңес Одағында орыс тілі ресми түрде танылған мемлекеттік мәртебеге ие болмаса да, іс жүзінде мемлекеттік тіл қызметін атқарды. Ресми насихатқа, тілдік бәсекелестіктің жоқтығына қарамастан, Қазақстанның этникалық топтарының басқа тілдері этносаралық орыс тілінің вытыстырылуына байланысты қандай да бір белгілі бір мәртебеге ие болмады. Нәтижесінде Қазақстандағы этно-тілдік жағдай кеңес халқының жаңа тарихи қауымдастығын құрудың басты шарты ретінде моно-пұтқа табынушылық (орыс тілді) ортаны қалыптастыру болды. Бұл жағдайда басқа этникалық топтардың тілдік қажеттіліктері ескерілмеді. 1930 жылдан бастап мемлекеттік саясат тіл мәселелерін елемеді, бірақ соңғы 40-50 жыл ішінде қазақ тілін Қазақстанның қоғамдық өмірінің барлық салаларынан вытыстырып шығарды. Бұл қазақ тілінің функционалдық маңыздылығының төмендеуіне, қазақ халқының бір бөлігінде ана тілін білмеу мен меңгермеу үрдісінің көрінуіне алып келді. Қажетті әлеуметтік базаның болмауына байланысты қазақ тілі шетелдік ортада да таралмады.

Қорытынды. Бұл зерттеу алаңдаушылықтардың негізінен негізсіз екенін көрсетті. Қазақстанда тұратын көптеген этникалық топтар бейбітшілік пен келісімде өмір сүреді және осы көпұлтты мемлекетте өздерін жақсы сезінеді.

Осы оң бағаға қарамастан, сонымен қатар ұлтаралық бейбітшілікті сақтау үшін мемлекет өзінің ұлттық топтарына тек мәдени және тілдік қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндігін беру үшін жеткіліксіз екенін анық көрсетті. Егер мемлекет өзінің ұлттық және этникалық топтарының үйлесімді және бейбіт қатар өмір сүруін сақтау мәселесіне байыпты қарайтын болса, одан да көп нәрсе қажет. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, көпұлтты мемлекетте берік бейбітшілік орнату ұлттық және этникалық топтар үшін экономикалық, саяси және мәдени құқықтық кепілдіктерді жүзеге асыруды талап етеді. Жоғарыда айтқанымыздай, этносаралық толеранттылықтың қазақстандық моделі қазіргі уақытта этникалық топтарға олардың бірегейлігін дамытуға байланысты, мысалы, ана тілі мен мәдениетін еркін пайдалану құқығы сияқты жеке және топтық құқықтарды ғана ұсынады. Көптеген ұлттық топтар үшін бұл құқықтар қоғамда өзін тең сезіну үшін жеткіліксіз. Осыған байланысты Қазақстан халқы Ассамблеясына қатысты өсіп келе жатқан сынды, атап айтқанда оның саяси ықпалының жоқтығын еліміздің саяси басшылығы байыпты қабылдауы тиіс.

Бұл үлгі қалыптасып, жүзеге асырыла бастағаннан бері өзінің нәтижелерін берді. Оның басты дәлелі – Қазақстан этностық тұрғыда қақтығыстарға жол берген жоқ.

Екінші мәселе – Қазақстан Халық Ассамблеясының қызметі мемлекеттің егеменді дамуы жағдайындағы төл этностың саяси мәртебесін арттыру факторы ретінде зерделеу болатын.

Бұл бағытта Қазақстан халқы Ассамблеясының қоғамдық келісімді қамтамасыз етуге бағытталған мақсаты, міндеттері мен принциптері , Қазақстандағы этносаралық және конфессияаралық қатынастардың саяси аспектілерін сараптау мақсаты қойылды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы өзінің құрылған кезінен бастап орасан біріктірушілік және зияткерлік әлеует жинақтап және халықтық дипломатия институты үлгісіне бейімделе отырып, ұзақ даму жолынан өтті. Еліміздегі 130-ден аса этностың басын біріктіретін бірегей құрылым тұрақтылықты сақтап, республиканың ілгерілей дамуы үшін маңызды роль

атқарды. Қазақстан халқы Ассамблеясы бүкіл әлемге Қазақстанның этносаралық қатынастар саласында жүргізіп отырған саясатының табысты екенін паш етіп келеді.

Жалпы алғанда негізінен Ассамблея жұмысының арқасында біздің елімізде этносаралық және конфессияаралық келісімнің бірегей моделі, әрбір азамат этникалық және діни ерекшелігіне қарамастан Конституцияда кепілдік берілген азаматтық құқықтары мен бостандықтарын толық пайдалана алатындай ерекше сенім, ынтымақ, өзара түсініктік ахуалы қалыптасты.

Сондықтан, Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметі мемлекеттің егеменді дамуы жағдайындағы төл этностың саяси мәртебесін арттыру факторы деп тұжырымдай аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Бәйішев Ж. Қазақстан: мемлекеттілік кезеңдері. / Ж. Бәйішев. – Алматы, 1997. – 369 б.

[2]. Насимов М.Ө. Жаңа саяси бағыттар өркендеу мен өрлеу кепілі ретінде / М.Ө. Насимов // Сыр бойы. – 2013. – Б. 7-8.

[3]. Тоғжанов Е.Л. Қазақстан Республикасы мемлекеттік этносаясат императивтері. / Е.Л. Тоғжанов. – Астана. – 2012, – Б. 33-35.

[4]. Айталы А. Ұлт дегеніміз ұлы ынтымақтастық / А. Айталы // Ақиқат. – 2012. – №9. – Б. 14-15.

[5]. Казахстан за годы независимости. 1997-2007: Статистический сборник. – Астана. – 2008. – 17 с.

[6]. Қазақстанның демографиялық жылнамалығы. 2007. – Астана. – 2008. – Б. 672

[7]. Жұмасұлтанова Г.А. Саяси модернизация / Г.А. Жұмасұлтанова, Д.Б. Көшербаева // – Алматы. – 2012. – Б. 79-82.

REFERENCES

[1]. Báıishev J. (1997). Qazaqctan: memlekettilik kezeńdepi [Kazakhstan: stages of statehood]. Almaty [in Kazakh].

[2]. Nacımov M.Ó. (2013). Jaǵa caıacı baǵyttap ópkendey men ópley kepili petinde [New political trends as a guarantee of prosperity and prosperity]. *Cyp boıy.* [in Kazakh].

[3]. Toǵjanov E.L. (2012). Qazaqctan Pecpyblıkacy memlekettik etnocaıacat ımpepatıvtepi [Imperatives of the state ethnopolitics of the Republic of Kazakhstan]. *Astana*, *33-35*. [in Kazakh].

[4]. Aıtaly A. (2012). Ult degenimiz uly yntymaqtactyq [A nation is a great solidarity]. Aqıqat, Vol. 9, 14-15 [in Kazakh].

[5]. Kazahstan za gody nezavısımostı. 1997-2007: Statıstıcheskıı sbornık [Kazakhstan for the years of independence 1997-2007: Statistical collection] (2008). *Astana,* [in Russian].

[6]. Qazaqstannyń demografıialyq jylnamalyǵy. 2007. [Demographic yearbook of Kazakhstan 2007] (2008). *Astana,* [in Kazakh].

[7]. Jumacultanova G.A., & Kóshepbaeva D.B. (2012). Caıacı modepnızatsıa [Political modernization] Almaty, 79-82. [in Kazakh].

ТОКБАЕВА Л.К.

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова

г. Актау, Казахстан

КАЗАХСТАНСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО И ПОЛИКОНФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА: ОПИСАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Межэтнические отношения в многонациональной Казахской стране стали решающим фактором устойчивого и демократического развития, объективной предпосылкой национальной безопасности и базовой основой внешнеполитической

деятельности государства. Наша страна является наиболее стабильно развивающимся государством в регионе. Казахстан-надежное и авторитетное государство-партнер для стран с дружественными намерениями. Главными ценностями государства являются обеспечение свободы и равных прав людей независимо от их этнического происхождения и религиозных убеждений. Создание Ассамблеи народа Казахстана свидетельствует о том, что национальная политика фактически вышла на институциональный уровень. Ассамблея народа Казахстана как социальный институт формирует эффективные механизмы гармонизации межэтнических отношений и закладывает новую качественно новую основу. Суть этого нововведения заключалась в установлении взаимных партнерских отношений между государственной политикой и общественными объединениями в деле укрепления межэтнического и межрелигиозного согласия. Это уникальное явление в истории современной цивилизации. Так, Ассамблея народа Казахстана-это синтез государственной политики и общественных организаций в укреплении общественного согласия и толерантности гражданского общества. Основные вехи 20-летнего периода становления и развития АНК как общественно-политического института регулирования сферы межэтнических отношений изучение главной ценности национального единства – толерантности народа Казахстана-является очень актуальным вопросом и определяет актуальность работы. Остаются исследования, выводы и научные мнения зарубежных и отечественных историков, политологов, посвященные этнополитическим процессам. В статье рассматриваются исторические, политические события и межэтнические отношения с точки зрения объективной реальности и дифференцируются в соответствии с требованиями страновых интересов. В исследовательской работе используются принципы системно-структурной теории, точный анализ, методы обобщения, сопоставления, систематизации, логического, статистического анализа из исторических данных и документов. Кроме того, в статье рассматриваются исторические, политические события и межэтнические отношения с точки зрения объективной реальности и дифференцируются в соответствии с требованиями страновых интересов. На основе анализа опыта двадцатилетней истории развития Ассамблеи народа Казахстана Институт общественного согласия и национальной политики был изучен как общественно-политический институт координации межэтнических отношений, главный стержень которого-этнополитика Республики Казахстан.

Ключевые слова: этнос; многонациональность; демографическая ситуация; этническая структура; межэтническая; межрелигиозная конфессия; миграция; общественное согласие.

TOKBAYEVA L.K.

Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

KAZAKHSTAN'S MODEL OF THE FORMATION OF A MULTIETHNIC AND MULTI-CONFESSIONAL SOCIETY: DESCRIPTIVE ANALYSIS

Abstract. Interethnic relations in the multinational Kazakh country have become a decisive factor in sustainable and democratic development, an objective prerequisite for national security and the basic basis of the state's foreign policy activities. Our country is the most steadily developing State in the region. Kazakhstan is a reliable and authoritative partner state for countries with friendly intentions. The main values of the State are ensuring freedom and equal rights of people regardless of their ethnic origin and religious beliefs. The creation of the Assembly of People of Kazakhstan indicates that the national policy has actually reached the institutional level. The Assembly of People of Kazakhstan as a social institution forms effective mechanisms for the harmonization of interethnic relations and lays a new qualitatively new foundation. The essence of this innovation was to establish mutual partnerships between State policy and public associations in strengthening interethnic and interreligious harmony. This is a unique phenomenon in the history of modern civilization. Thus, the Assembly of People of Kazakhstan is a synthesis of state policy and public organizations in strengthening social harmony and tolerance of civil society. The main milestones of the 20-year period of the formation and development of the APK as a socio-political institution

regulating the sphere of interethnic relations, the study of the main value of national unity – tolerance of the people of Kazakhstan - is a very topical issue and determines the relevance of the work. There remain studies, conclusions and scientific opinions of foreign and domestic historians, political scientists devoted to ethnopolitical processes. The article examines historical, political events and interethnic relations from the point of view of objective reality and differentiates in accordance with the requirements of country interests. The research work uses the principles of system-structural theory, accurate analysis, methods of generalization, comparison, systematization, logical, statistical analysis from historical data and documents. In addition, the article examines historical, political events and interethnic relations from the point of view of objective reality and differentiates in accordance with the requirements of country interests. Based on the analysis of the experience of the twenty-year history of the development of the Assembly of People of Kazakhstan, the Institute of Social Harmony and National Policy was studied as a socio-political institute for the coordination of interethnic relations, the main core of which is the ethnopolitics of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: ethnos; multinational; demographic situation; ethnic structure; interethnic; interreligious denomination; migration; social harmony.

ӘОЖ 376.3
ҒТАХР 14.29.01
DOI 10.56525//VKAI4977

МЕКТЕП МҰҒАЛІМДЕРІН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ИНКЛЮЗИВТІ ОҚЫТУҒА ДАЙЫНДАУ

***ЕГЕНИСОВА А.Қ.**
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау , Қазақстан
E-mail: almazhai.yegenissova@yu.edu.kz
ЖҰМАҒҰЛОВА Ж.М.
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті
E-mail:zhazira.zhumagilova@yu.edu.kz
Ақтау, Қазақстан
***Автор-корреспондент:** almazhai.yegenissova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Бұл мақалада дамуында кемшілігі бар ерекше балаларды дені сау балалармен қатар әлеуметтендіру мен интеграциялау процесіне жәрдемдесу мақсатында бірлесіп оқыту сипатталған. Инклюзивті білім беруге байланысты қабылданған құжаттарға, заңдарға, қаулы-қарарларға сипаттамалар беріледі. Атап айтсақ; Халықаралық қоғамдастықтың мүшесі ретінде ҚР халықаралық конвенциялар мен декларациялардың негізгі қағидаттарын толық қолдайдындығы айтылады. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, «Мүгедектердің құқықтары туралы декларация», «Ақыл - есі кем адамдардың құқықтары туралы декларация», «Бала құқықтары туралы Конвенция», «Ерекше қажеттіліктері бар адамдарға арналған білім беру саласындағы саясат пен практикалық іс-әрекет принциптері туралы» ҚР Білім туралы Заңы және үкіметтің қаулысында мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім беру және осы салада мұғалімдерді даярлау мәселелері қарастырылған.

Инклюзивті білім беру − бұл дамуында азғана ауытқулары бар ерекше балаларды дені сау балалармен бірге әлеуметтендіру мен интеграция процесіне ықпал ету мақсатында бірлесіп оқыту екендігі айтылады. Инклюзивті білім беру − барлық балаларға мектепке дейінгі мекемелердің, мектептер мен лицейлердің өміріне белсенді қатысуға мүмкіндік береді; оқушылардың тең құқықтарын анықтайды. Инклюзивті оқыту және тәрбиелеу тұжырымдамаларына анықтама беріліп, инклюзивті білім беру ортасында жұмыс істейтін мектептердің мазмұнын және үш түрлі білім беру бағдарламалары туралы баяндалады.

Инклюзивті білім беру мұғалімдерін кәсіби даярлау инклюзивті білім беруді, серпінді, жан-жақты, кәсіптік және жеке білім беруді белсенді енгізудің негізгі шарты болып табылатынын атап өткен. Бұл инклюзивті білім берудің арнайы білімі, дағдылары мен іскерліктері түрінде көрінетіндігі, олар оң тенденциялармен және инклюзивті білім беруді енгізу қажеттілігімен айтылады.

Сонымен қатар, инклюзивті мектеп мұғалімдерінің тиімді жұмыс істеу шарттары туралы да сөз қозғалады. Инклюзивті білім беруде мектеп мұғалімдеріне қойылатын талап-медицина, психология және неврология саласындағы мамандармен өзара бірлесе қызмет етуге дайындығы мен қабілеті туралы сөз қозғалады.

Түйінді сөздер: инклюзив, ерекше балалар, әлеуметтену, интеграция, балалар құқығы, логопед, дефектолог, эксперимент.

Кіріспе. Инклюзивті білім беру − бұл дамуында азғана ауытқулары бар ерекше балаларды дені сау балалармен бірге әлеуметтендіру мен интеграция процесіне ықпал ету мақсатында бірлесіп оқыту. Инклюзивті білім беру − барлық балаларға мектепке дейінгі мекемелердің, мектептер мен лицейлердің өміріне белсенді қатысуға мүмкіндік береді; оқушылардың тең құқықтарын анықтайды және оларға ұжымдық іс-шараларға қатысуға мүмкіндік береді; басқалармен қарым-қатынас жасау үшін қажетті қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Дамуында ауытқулары бар балаларды оқытуды ұйымдастыру үшін стандартты арнайы білім беру бағдарламалары әзірленді. Онда балалардың қажеттіліктеріне сәйкес, білім алуларын қамтамасыз ету үшін жалпы білім беру үрдістері қарастырылған.

Халықаралық қоғамдастықтың мүшесі ретінде Қазақстан Республикасы халықаралық конвенциялар мен декларациялардың негізгі қағидаттарын толық қолдайды: Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, «Мүгедектердің құқықтары туралы декларация», «Ақыл - есі кем адамдардың құқықтары туралы декларация», «Бала құқықтары туралы Конвенция», «Ерекше қажеттіліктері бар адамдарға арналған білім беру саласындағы саясат пен практикалық іс-әрекет принциптері туралы» Саламанка декларациясы [1,2], Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы [3] және т.б. үкіметтің қаулысында мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім беру және осы салада мұғалімдерді даярлау мәселелері қарастырылған [4].

Материалдар мен зерттеу әдістері. Біздің елімізде инклюзивті білім беруді дамытудағы басты мәселелердің бірі. Бұл кадрлардың жетіспеушілігі, өйткені аймағымызда арнайы мұғалімдерді (логопедтер, дефектологтар) дайындайтын оқу орны жоқтығы, бар болса да мамандардың жетіспеушілігі немесе мұғалімдердің өздері өз бастарына жауапкершілігін алуға келіспейді және мұндай міндеттерді қабылдауға батылы бармайды. Бұл мәселені талқылау үшін халықаралық конференциялар мен түрлі семинарлар ұйымдастырылуда. Бірақ шешілмеген көптеген мәселелер бар.

Ол мәселенің бірі − инклюзивті білім беру ұйымдарында жұмыс істейтін мұғалімдерді даярлау. Инклюзивті білім берудің негізгі құқықтық құжаты дамыунда кмшілігі бар балаларға тиімді көмек жасауға, ол балаларды білім беріп, оқытып, даярлап және еңбекке, кәсіпке дайындау, олардың дамуындағы кемшілігін түзетуге бағытталған. "Әлеуметтік және медициналық білім беруді қолдау және мүмкіндігі шектеулі балаларды түзету туралы" Қазақстан Республикасының Заңы болып табылады. Оның мақсаты дамуында, білімінде, тәрбиесінде, еңбекке және сабаққа дайындығында ауытқулары бар балаларға нәтижелі көмек көрсету, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі балаларды оңалту болып табылады.

Мемлекеттік орта мектеп мұғалімдеріне олардың өзіне деген сенімділігін нығайтып және мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту дағдыларын жетілдіру мақсатында арнайы дайындық жасайды. Инклюзивтілік принципі мұғалімдерді даярлау бағдарламаларына және мұғалімдерге инклюзивті білім беру саласындағы білім мен жетістіктермен алмасуға мүмкіндік беретін басқа бастамаларға енгізілуі керек. Инклюзивті білім беру саласында жұмыс істейтін мұғалімдерді даярлау, әдетте, инклюзивті білім беру саласында жұмыс істеуге дайындықтың әртүрлі элементтерін игеруге негізделген.

Инклюзивті білім беру саласында әлеуметтік педагог, психологтар мен дефектологтар ерекше рөл атқарады. Осы саладағы оқушылар назарында болады. Дамуында ауытқулары бар кейбір балалардың өзіндік қабілеттері мен ерекшеліктері бар. Мысалы: кейбіреулері биді, спортты және сурет салғанды ұнатады. Осындай қызығушылықпен балаларды одан әрі дамыту-әлеуметтік педагогтар мен әр мұғалімнің міндеті.

Инклюзивті білім беру − барлық балаларды жалпы білім беру және әлеуметтік бейімделу процесіне толық біріктіруден, сондай-ақ олардың жынысына, тегіне, дініне және мәртебесіне қарамастан балаларды айыратын кедергілерді жоюдан тұрады. Ата-аналар балаларды тәрбиелеуді, оқытуды және әлеуметтік қажеттіліктерді ерекше қолдауға, сондай-

ақ балаларды білім беру қажеттіліктеріне бейімдеу үшін жағдай жасауға, яғни жалпы білім беру сапасы мен тиімді оқытуды қолдауға бағытталған мемлекеттік саясат. Айтып өтсек:

− орта мектептің стандартты оқу бағдарламалары;

− дамуында ерекше балаларға арналған арнайы білім беру түрлеріне негізделген нысаналы білім беру жоспарлары;

- дамуында ерекшелігі балалардың психофизикалық ерекшеліктерін ескеретін жеке оқу жоспары.

Инклюзивті білім беру саласындағы мұғалімдерді даярлаудың нақты мазмұны құзыреттілік тәсілді құруға бағытталады және нәтиже білім мен дағдылар жүйесі емес, негізгі құзыреттер жиынтығы болады.

Адам кәсібилігінің қажетті құрамдас бөлігі кәсіби қабілеттер болып табылады. Кәсіби құзыреттілікті зерттеушілер мамандарды даярлау сапасының және еңбек өнімділігінің әлеуетінің сипаттамасы ретінде қарастырады. Мұғалімдердің кәсіби қабілеттері педагогика мен психология саласындағы пәндік салалар мен ғылыми-теориялық білім жүйелерін қоса алғанда, мамандардың жеке басының сапалық сипаттамаларын көрсетеді.

Мұғалімдердің кәсіби қабілеттері − бұл мұғалімнің теориялық білім жүйесінен және оларды оқытудың белгілі бір жағдайларында, құндылықтарда, мұғалімнің мәдениетінің кешенді көрсеткіштерінен (сөйлеу, қарым-қатынас әдістері, өзіне және жұмысына деген көзқарас және т.б.) тұратын көп факторлы құбылыс.

Дамуында ауытқулары бар балаларды оқытуда орта мектеп мұғалімдерінің рөлінің маңыздылығын атап өтеміз және инклюзивті білім беруді енгізу үшін оң ынталандыру қажет деп санаймыз.

Инклюзивті білім беру саласындағы мұғалімдерді даярлаудың нақты мазмұны құзыреттілік тәсілді құруға бағытталуы тиіс. Білім беру процесінің нәтижесі білім мен дағдылар жүйесі емес, негізгі құзыреттер жиынтығы болып табылады. Олардың негізгілері академиялық қабілеттер (жаңа білім алу қабілетін айқындайтын); әлеуметтік тұлғалық қабілеттер (ел мен қоғамның идеологиялық және адамгершілік мұраттарын қолдау қабілеті) болып табылады; кәсіби қабілеттер (проблемаларды, міндеттерді қою, шешімдерді анықтау, міндеттерді құру және адам кәсібилігінің қажетті құрамдас бөлігі кәсіби қабілеттер болып табылады.

Зерттеу нәтижесі. Кәсіби құзыреттілікті зерттеушілер мамандарды даярлау сапасының және еңбек өнімділігінің әлеуетінің сипаттамасы ретінде қарастырады. Мұғалімдердің кәсіби қабілеттері педагогика мен психология саласындағы пәндік салалар мен ғылыми-теориялық білім жүйелерін қоса алғанда, мамандардың жеке басының сапалық сипаттамаларын көрсетеді. Мұғалімдердің кәсіби құзіреттері - ұстаздарадың теориялық біліктілігін бір педагогикалық ситуацияларда қолдану, педагогтардың құндылықтары, мұғалімнің мәдениетінің кешенді көрсеткіштерінде (сөйлеу, қарым-қатынас әдістері, өзіне және жұмысына деген көзқарас және т.б.) қолданудан тұратын көп факторлы құбылыс[5].

Инклюзивті білім берудің негізгі принципі білім беру ортасын құру болып табылады, ол енді оны шектемейді, бірақ дамуында ауытқулары бар оқушылардың әртүрлі қажеттіліктеріне сәйкес толықтырады. Инклюзивті білім беру идеяларын қолдана және енгізе отырып, мұғалімдер инновациялық тәсілдермен әрекет етеді. Инклюзивті білім беру контекстінде жалпы білім беру ұйымдарында жұмыс істейтін мұғалімдердің негізгі міндеттерінің бірі дамуында ауытқулары бар балалар мен олардың отбасыларының жалпы білім беру ортасына интеграциясын реттеу процесін сапалы басқару болып табылады. Бұл бағыттағы алғашқы қадам-білім беру процесінің барлық қатысушыларын, ең алдымен, өздерінің әлеуметтік жағдайындағы өзгерістерге дайындау.

Ерекше білім беруді қажет ететін балаларға арналған жалпы білім беру орталығы 2002 жылы ашылды. Сол жылы Қазақстанда ТМД елдерінде «мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік, медициналық және педагогикалық қолдау туралы» алғашқы заң қабылданды [6].

Осы Заң аясында ерекше білім беруді қажет ететін балалардың ерте білім алуына ерекше назар аударылады. Олар білім беру, әлеуметтік және медициналық қолдау көрсетеді. Ең бастысы, бұл заң инклюзивті білім берудің негізгі принциптерін анықтайды. 2000 жылдардың басында мұғалімдердің 80% - ы бұл жүйеге қарсы болды, ал 2007 жылы тек 49%. Қазіргі уақытта жүйе оқытушылар қауымдастығының толық қолдауына ие. Бұл инклюзивті білім берудің дамып келе жатқанын көрсетеді.

Инклюзивті білім мектептің барлық мұғалімдерінен әртүрлі дайындықты, жоғары мамандандыруды, шығармашылықты және тәжірибені қажет етеді. Ақыр соңында, баланың интеллектуалды даму проблемаларына сауатсыз көзқарас оның жеке басындағы қосымша кемшіліктерге әкелуі мүмкін. Сондықтан инклюзивті білім беру мұғалімдер орта мектептерде арнайы дайындық пен қайта даярлаудан өткен жағдайда ғана жемісті болады[7].

Бұл дайындық шараларының мақсаты − мүмкіндігі шектеулі балалардың жан-жақты физикалық және психикалық дамуын қамтамасыз ету үшін оқыту мен тәрбиелеудің негізгі әдістерін меңгеру.

Ерекше қажеттіліктері бар балаларға инклюзивті білім беруді біртіндеп енгізу, практикаға маманданған мамандарды даярлау, оларды жалпы білім беретін мекемелерде оқыту үшін жағдай жасау, қоғамның мүмкіндігі шектеулі балаларға деген көзқарасын өзгерту қажет.

Ресейлік зерттеуші Е.Г.Самарцеваның пікірінше [5] инклюзивті білім беруге мұғалімдердің кәсіби дайындығы, инклюзивті білім беруді белсенді жүзеге асырудың негізгі шарты болып табылады. Бұл инклюзивті білім беруді енгізу туралы арнайы білім ретінде көрінеді.

Кәсіби дайындық жан-жақты білім беру және балаларды инклюзивті білім беруге үйрету мақсатында кәсіби қызметті жүзеге асыру қабілетімен көрінеді.

Самарцева Е.Г. Самарцева әзірлеген балаларға арналған инклюзивті білім беру мұғалімдерінің кәсіби дайындық құрылымы келесі негізгі және маңызды бөліктерді қамтиды: тұлғалық-мәндік (инклюзивті білім беру идеологиясын қабылдаудағы мұғалімдердің рефлексивті ұстанымы, сананың мотивациялық бағыты, ерік-жігер, балаларға арналған инклюзивті білім беру туралы мұғалімдердің сезімдері), танымдық (балаларға инклюзивті білім беру үшін қажетті кәсіби және педагогикалық білімнің үйлесімі) және технологиялық (мектеп жасына дейінгі балаларға инклюзивті білім беруді жүзеге асыруға арналған кәсіби және практикалық дағдылар жиынтығы).

Гафари Э.А. ерекше білім беруді қажет ететін балаларды оқытудағы орта мектеп мұғалімдерінің рөлінің маңыздылығын атап өтіп және инклюзивті білім беруді енгізуді белсенді түрде ынталандыру қажет деп есептеді. Автор мұғалімдердің сенімдері, олардың инклюзивті білім берудің философиясы мен саяси бағытын мойындауы инклюзивті білім беруді енгізу бойынша барлық іс-қимылдардың тиімділігінің маңызды алғышарты екенін атап көрсетеді.Дамуында ауытқулары бар оқушылар мұғалімдер мойындаған жағдайда ғана өздері үшін құнды орын таба алады [8]. Ғалымдардың пікірлері оң көзқарасты қалыптастырды және мұғалімдерді инклюзивті білім берудегі жұмысқа жеке даярлау қажеттілігін дәлелдеді. Автор атап өткен мұғалімдердің маңызды мотивациялары мұғалімдердің психологиялық дайындығының маңыздылығын растайды.

Э.А.Гафаримен қарағанда ресейлік ғалым Сабельникова С.И. орта мектеп мұғалімдерінің инклюзивті білім беруге қатысуға кәсіби және жеке дайындығын жүзеге асыру кезінде мыналар қажет екендігі көрсетілген [8]:

− инклюзивті білім дегеніміз не және оның дәстүрлі білім беру формаларынан айырмашылығы неде екенін түсіну;

− инклюзивті білім беру ортасында балалардың жеке басының жас ерекшеліктері мен даму заңдылықтарын білу;

− оқу процесін жобалаудың психологиялық мен оқыту әдістерін түсіну, сондай-ақ дамуы қалыпты және зақымдалған балалар үшін жалпы білім беру процесін әзірлеу;

− білім беру ортасының барлық субъектілері (оқушылармен жеке тұлғалар мен топтар, ата-аналар, әріптес мұғалімдер, сарапшылар, әкімшілікпен) [8].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Замская Х.С. инклюзивті мектеп мұғалімі келесі шарттарға сәйкес тиімді жұмыс істей алады [9], Егер:

−ол икемді болса;

− ол қиындықтарға қызығушылық танытса, ол әртүрлі әдістерді қолдануға дайын болса;

− ол жеке ерекшеліктерді құрметтесе;

− ол топтың басқа мүшелерінің сөйлемдерін тыңдап, қолдана ала ма;

− ол сыныпта басқа ересек болса да, өзін сенімді ұстаса;

− ол басқа сарапшылармен бір топта жұмыс істеуге келіссе [10].

Сонымен қатар, инклюзивті білім беру мұғалімдері өздеріне берілген балалардың денсаулығы мен өміріне тікелей жауапты. Міндетті білім берудің ұлттық стандарттары мен оқу материалдарына сәйкес олар балалардың жасына сәйкес мектеп курстарын, экскурсияларды, сыныптан тыс іс-шараларды және ойын-сауық іс-шараларын жоспарлайды және өткізеді; сыныпта стандартты білім беру жоспарларын тиімді жүзеге асыруға жағдай жасайды; басқа сарапшылармен және мұғалімдермен демалысқа дайындалады; ойын - сауық және спорттық іс-шаралар; барлық оқушылардың бірлескен іс-шараларын жоспарлау және ұйымдастыру (басқа сарапшылармен бірлесіп); сарапшылардың ұсынымдарын ескеру, әр оқушыға жеке көзқарас қолдану [11].

Ата-аналармен отбасында балаларды тәрбиелеу мәселесі бойынша ынтымақтасуға және оларға мектеппен белсенді өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беруге; балалардың жеке ерекшеліктерін түсінуге және балалардың жеке даму жоспарларын тұжырымдауға және іске асыруға қатысуға; балалар қызметінің әртүрлі түрлерінің даму деңгейін, коммуникативтік қызметтің сипаттамаларын, мақсатты қызмет деңгейін, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын, мәдени және медициналық дағдыларды айқындауға; сарапшылардың ұсынымдарын орындайды [12].

Инклюзивті білім беруде мектеп мұғалімдеріне қойылатын тағы бір маңызды талап-олардың медицина, психология және неврология мамандарымен өзара әрекеттесуге дайындығы мен қабілетінің болуы. Бұл өзара іс-қимылдың негізгі мақсаты − мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуына, білім алуына, тәрбиесіне және әлеуметтенуіне жәрдемдесу болып табылатынын түсіну қажет. Сонымен қатар, қазіргі уақытта барлық мұғалімдер әріптестерінің көмегін қабылдай алмайды және олар белгілі бір салада «түсінбейтіндерін» мойындай алмайды. Инклюзивті білім берудің «алтын ережесі» − топтық жұмыс, бұл мұғалімдерді даярлау кезінде ерекше назар аударатын жағдай. Арнайы білім беру саласында топтық жұмыстың негізі өз кемшіліктерін мойындау, әріптестер мен сарапшылардың көмегін қабылдау және сарапшылармен үнемі сөйлесуге дайын болу [13].

Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды енгізу жағдайында білім беру процесінің сапасын арттыру мақсатында оның барлық субъектілеріне, атап айтқанда әкімшілікке, мұғалімдерге, сарапшыларға, балалар мен ата-аналарға келесі ережелерді сақтау ұсынылады:

−әрқашан бір-бірімен ынтымақтастықта жұмыс істеу;

−өзін мамандардың топ мүшесі екендігін сезіну;

−бір-біріңді құрметпен қарау [14].

Инклюзивті білім беру үшін мұғалімдерді даярлау мазмұны дамуында ауытқулары бар балаларды оқытудың анатомиялық-физиологиялық негіздерін, дамуында ауытқулары бар балалардың психологиялық ерекшеліктерін, осындай балаларды оқытудың ерекше әдістері мен тәсілдерін, сондай-ақ жеке және топтық оқу бағдарламаларын үйлестіру әдістерін меңгеруге кәсіби қабілеттерін қалыптастыруды қамтуы тиіс.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, инклюзивті білім беру саласында әлеуметтік педагогтарға, психологтарға, дефектолог мамандарға ерекше рөл беріледі. Осы саладағы оқушылар айрықша назарда болады. Дамуында ауытқулары бар кейбір балалардың өзіндік

қабілеттері мен ерекшеліктері бар. Мысалы: кейбір балалар би, спорт және сурет салуды ұнатады. Осындай қызығушылықпен балаларды одан әрі дамыту-әлеуметтік педагогтар мен әр мұғалімнің міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция. «Білім туралы» 27.07.2007. № 319-III Заңы.

[2]. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Президентінің № 1118 Жарлығы. - Астана: Ақорда, 07.12.2010.

[3]. Дружилов С.А. Педагогтардың кәсіби қабілеттері мен кәсібилігі: /С.А.Дружилов. –Алматы: Білім. 2015.- 144 б.

[4]. Қазақстан Республикасының 11.07.2002. №343 «Мүмкіндіктері шектеулі тұжырымдасы».

[5]. Вольская О.В. Қазіргі әлемде инклюзивті білім беруді енгізу моделі: /О.В.Вольская, Н.Ю.Флотская, С.Ю.Буланова, З.М.Усова . –Алматы: 2014. -116б.

[6]. Кон И.С. Психология ранней юности: /И.С.Кон.– М.: Просвещение. 2011.- 256с.

[7]. Подласый И.П. Продуктивная педагогика: / И.П.Подласый. – М., 2013. -127с

[8]. Забрамная С.Д. Психолого-педагогическая диагностика умственного развития детей:/ С.Д.Забрамная – М.: Владос. 2013. -32с.

[9]. Замский Х.С. Умственно отсталые дети: / Х.С.Замский. –М.: Образование. 2014. -400 с.

[10]. Чепурных Е.Е.Социальная защита детства в сфере образования: /Е.Е.Чепурных. –М:. 2016.-186с.

[11]. Альтшуллер Г.С. Как стать гением: Жизненная стратегия творческой личности: / Г.С.Альтшуллер, И.М.Верткин. –Минск: Беларусь. 2013. -148с.

[12]. Штайнер Р. Вальдорфская педагогика: /Р.Штайнер. //Рукоделие и ремесла.- 2012. -№ 1.-С. 42-45.

[13]. Егенисова А.Қ.,Семирханова Д.К. COVID -19 пандемия уақытында тұрғындардың психикалықденсаулығы мен психоэмоциональды сапасының ерекшеліктері //Yeessenov Science Journal. №1(39)2021. -134-142б

[14]. Егенисова А.Қ., Кашиева А.Ж.Мінез-құлқында ауытқушылығы бар жеткіншектердің өзін-өзі бағалау ерекшеліктері. //Yeessenov Science Journal. №1(39)2021. -102-109б

REFERENCES

[1]. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. "On Education" 27.07.2007. Law No. 319-III.

[2]. State program for the development of education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 1118. - Astana: Akorda, 07.12.2010.

[3]. Druzhilov S.A. Professional abilities and professionalism of teachers: /S.A.Druzhilov. - Almaty: Education. 2015.- 144 p.

[4]. Republic of Kazakhstan 11.07.2002. No. 343 "Disability Concept".

[5]. Volskaya O.V. Model for the implementation of inclusive education in the modern world: /O.V.Volskaya, N.Yu. Flotskaya, S.Yu. Bulanova, Z.M. Usova. - Almaty: 2014. -116 p.

[6]. Kon I.S. Psychology of early youth: / I.S.Kon. - M.: Enlightenment. 2011.- 256s.

[7]. Podlasy I.P. Productive pedagogy: / I.P. Podlasy. - M., 2013. -127s

[8]. Zabramnaya S.D. Psychological and pedagogical diagnostics of the mental development of children: / S.D. Zabramnaya - M .: Vladoc. 2013.-32c.

[9]. Zamsky X.S. Mentally retarded children: / H.S. Zamsky. -M.: Education. 2014. -400 p.

[10]. Chepurnykh E.E. Social protection of childhood in the field of education: /E.E. Chepurnykh. -M:. 2016.-186c.

[11]. Altshuller G.S. How to become a genius: Life strategy of a creative person: /G.S. Altshuller, I.M. Vertkin. –Minsk: Belarus. 2013. -148s.

[12]. Steiner R. Waldorf pedagogy: / R. Steiner. // Needlework and crafts. - 2012. - No. 1.- S. 42-45.

[13]. Turkmenbayev A. B., Abdikermova E. A. the use of virtual models in the interpretation of physical models //Yeessenov Science Journal. №1(39)2021. -134-142b.

[14]. Egenisova A. K., Kashieva A. zh.features of self-esteem of adolescents with behavioral disorders. //Yeessenov Science Journal. №1(39)2021. -102-109b

Егенисова Алмажай Кулжановна
Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова,
г. Актау, Казахстан
Жумагулова Жазира Максетовна
Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова,
г. Актау, Казахстан

ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ ШКОЛ К ИНКЛЮЗИВНОМУ ОБУЧЕНИЮ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В этой статье описывается совместное обучение особых детей с недостатками в развитии с целью содействия процессу социализации и интеграции наряду со здоровыми детьми. Дается характеристика принятым документам, законам, постановлениям, связанным с инклюзивным образованием. В частности; отмечается, что как член международного сообщества РК полностью поддерживает основные принципы международных конвенций и деклараций. Всеобщая декларация прав человека,» декларация прав инвалидов«,» декларация прав умственно отсталых«,» Конвенция о правах ребенка«, закон Об образовании РК» о политике и принципах практической деятельности в области образования для лиц с особыми потребностями " и постановление правительства предусматривают включение детей с ограниченными возможностями в рассмотрены вопросы образования и подготовки учителей в данной сфере.

Говорят, что инклюзивное образование − это совместное обучение особых детей с небольшими отклонениями в развитии со здоровыми детьми с целью содействия процессу социализации и интеграции. Инклюзивное образование-позволяет всем детям активно участвовать в жизни дошкольных учреждений, школ и лицеев; определяет равные права учащихся. Дается определение концепциям инклюзивного обучения и воспитания, излагается содержание школ, работающих в инклюзивной образовательной среде, и трех различных образовательных программ.

Отметим, что профессиональная подготовка учителей инклюзивного образования является основным условием активного внедрения инклюзивного образования, динамичного, всестороннего, профессионального и индивидуального образования. Это выражается в форме специальных знаний, навыков и умений инклюзивного образования, которые выражаются в позитивных тенденциях и необходимости внедрения инклюзивного образования.

Кроме того, речь пойдет об условиях эффективной работы учителей инклюзивных школ. В инклюзивном образовании речь пойдет о требованиях к школьным учителям-готовности и способности сотрудничать со специалистами в области медицины, психологии и неврологии.

Ключевые слова: Инклюзив, особенный ребенок, социализация, интеграция, права ребенка, логопед, дефектолог, эксперимент.

Egenissova Almazhay kulzhanovna
Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan
Zhumagulova Zhazira Maksutovna
Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

PREPARING SCHOOL TEACHERS FOR INCLUSIVE EDUCATION IN THE EDUCATION SYSTEM

Abstract. This article describes the co-education of special children with developmental disabilities in order to facilitate the process of socialization and integration along with healthy children. The characteristic of the adopted documents, laws, resolutions related to inclusive education is given. In particular, it is noted that as a member of the international community, the Republic of Kazakhstan fully supports the basic principles of international conventions and declarations. The Universal Declaration of Human Rights, the "Declaration of the Rights of Persons with Disabilities", the "Declaration of the Rights of the Mentally Retarded", the "Convention on the Rights of the Child", the Law on Education of the Republic of Kazakhstan "on policy and principles of practical activity in the field of education for persons with special needs " and the Government decree provide for the inclusion of children with disabilities in the issues of education and training teachers in this field.

It is said that inclusive education is the co−education of special children with minor developmental disabilities with healthy children in order to facilitate the process of socialization and integration. Inclusive education -allows all children to actively participate in the life of preschool institutions, schools and lyceums; defines the equal rights of students. The concept of inclusive education and upbringing is defined, the content of schools operating in an inclusive educational environment and three different educational programs are outlined.

It should be noted that the professional training of teachers of inclusive education is the main condition for the active introduction of inclusive education, dynamic, comprehensive, professional and individual education. This is expressed in the form of special knowledge, skills and abilities of inclusive education, which are expressed in positive trends and the need to introduce inclusive education.

In addition, we will talk about the conditions for the effective work of teachers of inclusive schools. In inclusive education, we will talk about the requirements for school teachers-readiness and ability to cooperate with specialists in the field of medicine, psychology and neurology.

Key words: Inclusive, special child, socialization, integration, child rights, speech therapist, defectologist, experiment.

ӘОЖ 37.02
ҒТАХР 14.07.09
DOI 10.56525//QDRS7741

ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУ

ЕГЕНИСОВА А.К.
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail:almazhai.yegenissova@yu.edu.kz
ЖЕКСЕНБАЕВА Л.З.
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail:leila.zhexenbayeva@yu.edu.kz
Автор корреспондент: almazhai.yegenissova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Бұл мақалада оқытудың инновациялық технологиялары, соның ішінде интербелсенді әдістердің түрлері және олардың білім беру процесінде қалай қолданылатыны сипатталады. Осылайша, интербелсенді сөзі - «өзара әрекеттесу» термині сұхбат режимінде кіммен (адаммен) немесе кіммен (мысалы, компьютермен) сөйлесуге немесе сөйлесуге бейімділікті білдіреді.

Инновациялық білім беру жұмысы білім беру процесін өнімді білім алуға бейімдейтін жаңа технологияларды ұтымды енгізу арқылы тұжырымдалады. Бұлар – кабельдік және спутниктік теледидар, бейнеконференциялар, телефорумдар, телемарафондар, партфолио сияқты заманауи технологиялар, білім беру мен тәрбиедегі жеке жетістіктер және әлеуметтік оқытуды қоса алғанда, өмірлік дағдыларды дамыту бойынша тренингтер, солардың ішінде әр-түрлі жетістіктер туралы айтылады.

Интербелсенді оқыту - бұл ең алдымен мұғалімдер мен оқушылар өзара әрекет етіп, сұхбаттасып оқыту екендігі туралы айтып өткен. Интербелсенді оқытудың негізгі мақсаттары туралы сөз қозғалған:

– студенттер арасында еркін және ашық шығармашылық қарым-қатынас орнату;
– студенттерді өз бетінше білім іздеуге бағыттау;
– студенттерге қажетті білік пен дағдыларды дамыту;

Интербелсенді әдіске анқытама беріп, оның мақсаттарына тоқталған. Айтып өтсек: оқыту мақсаты – студенттер арасында еркін және ашық шығармашылық қарым-қатынас орнату; студентке білімді өз бетінше іздеуге бағыттау; студентке қажетті білік-дағдыларды қалыптастыру және т. б.

Сонымен қатар, интербелсенді әдістердің түрлері: джигсо әдісі, кейс-стади, жобалау әдісі, миға шабуыл, тренинг, «Фишбоун» әдісі, «өрмекші» әдісі, Істамбұл ойын әдісі, «Бэкроним» әдісі, «Істық орындық» әдісі, іскерлік ойындар, рөлдік ойын, эссе туралы сипаттамалар беріліп, оларды қолданудың тиімділіктері туралы сөз болады.

Кейс-стади әдісі (жағдаят арқылы оқыту әдісі) - нақты немесе елестетілген жағдайларды талдау және болжау үшін, яғни нақты экономикалық және әлеуметтік жағдайларды сипаттау үшін қолданылатын оқыту әдісі болып табылады. Жағдай (кейс) жағдайында біз ұжымдағы нақты шынайы жағдайдың жазбаша түрде берілуін айтамыз. Мысалы, білім беру тарихы, ұйымды ұйымдастыру және құру, оның дамуы, бизнестегі жетістіктері және т.б. айтылады.

Түйінді сөздер: инновация, интербелсенді әдістер, джигсор, кейстер, жоба, тренинг, миға шабуыл, фишбоун, эссе, ойын, пікірталас.

Кіріспе. Инновациялық білім беру жұмысы білім беру процесін өнімді білім алуға бейімдейтін жаңа технологияларды ұтымды енгізу арқылы тұжырымдалады. Бұлар – кабельдік және спутниктік теледидар, бейнеконференциялар, телефорумдар, телемарафондар, партфолио сияқты заманауи технологиялар, білім беру мен тәрбиедегі жеке жетістіктер және әлеуметтік оқытуды қоса алғанда, өмірлік дағдыларды дамыту бойынша тренингтер, солардың ішінде әр-түрлі жетістіктер.

Бүгінгі таңда негізгі әдіснамалық инновация оқытудың интербелсенді әдістерін қолданумен байланысты. «Интерактив» сөзі ағылшын тіліндегі «interact» сөзінен шыққан. «inter» бұл «өзара», «act» – «әрекет ету» дегенді білдіреді[1].

«Интербелсенді» сөзі – өзара әрекеттесу немесе диалог режимінде болу немесе кіммен (адаммен) немесе немен (мысалы, компьютермен) өзара әрекеттесу үрдісін білдіреді. Осылайша, интербелсенді оқыту алдымен мұғалімдер мен оқушылар өзара әрекеттесетін сұхбатта жүзеге асырылады [2].

Интербелсенді әдіс – бұл белсенді оқудың өзара әрекеттесу әдісі. Интербелсенді әдістің мақсаты – ақпарат беру ғана емес, сонымен қатар оқушыларды жауаптарды өз бетінше іздеуге бейімдеу.

Интербелсенді оқытудың негізгі мақсаттары:

– студенттер арасында еркін және ашық шығармашылық қарым-қатынас орнату;
– студенттерді өз бетінше білім іздеуге бағыттау;
– студенттерге қажетті білік пен дағдыларды дамыту.

Сурет 1 - Элиот Аронсонның Джигсо әдісі (постермен жұмыс)

Зерттеу материалдары мен әдістері. Джигсо әдісінде берілген тақырып топта талқыланады және топта әртүрлі тәсілдермен жұмыс істейді. Топтағы жұмысын талқылау, идеялармен бөлісу және ынтымақтастықты дамыту үшін басқа топқа өкілдерді жіберіп, өзінің жұмысын сол топта талқыла. Бұл ынтымақтастыққа, жұмыстағы бірлікке, жолдастарымен білім алмасуға, тақырыптарды талқылауға және негізгі ойларды сралап, салыстыруға жетелейді.

Мәтіндер немесе дәріс мәтіндері 3-4 бөлікке бөлінеді, сонымен қатар студенттер 1-ден 3,4, 5-ке дейін нөмірленген топтарға топтастырылады. Осыдан кейін олардың әрқайсысы мәтіннің тек бір бөлігін өз нөміріне сәйкес мәтіннің сол бөліктерін оқиды. Содан кейін топтың құрамы өзгереді, жаңа топтар («сараптамалық топ») құрылады және студенттер олардың санына сәйкес сараптамалық топқа жиналады: мәтіннің 1-бөлігін оқыған студенттер 1-топқа қатысады және т.б. өкілдер басқа топтарға барып, өз жұмыстарымен таныстырып, ұсынады және топтық талқылаулар өткізеді.

Сурет 2 - Білім алушылардың постерде джигсо әдісімен жұмысы

Кейс-стади әдісі (жағдаят арқылы оқыту әдісі) - нақты немесе елестетілген жағдайларды талдау және болжау үшін, яғни нақты экономикалық және әлеуметтік жағдайларды сипаттау үшін қолданылатын оқыту әдісі. Жағдай (кейс) жағдайында біз ұжымдағы нақты шынайы жағдайдың жазбаша түрде берілуін айтамыз. Мысалы, білім беру тарихы, ұйымды ұйымдастыру және құру, оның дамуы, бизнестегі жетістіктері және т.б. Дәріс берушілер жағдайды талдауға, мәселенің мәнін түсіндіруге, шешімді көрсетуге және ең тиімді шешімді таңдауға көмектесуге міндетті. Мәселелерді шешуге, баламаларды анықтауға, мақсаттарды айтуға және талдауға мүмкіндік береді.

Кейс: қате үйретілген термин. Мұғалім сабақ кезінде студенттерге интербелсенді оқыту әдісі бойынша 1 терминді қате уйретеді. Ол студент 2-ші курста шетелге академиялық ұтқырлық бойынша оқуға барады. Оқу кезінде ол қате үйретілген термин сөзді айтады. Сол кезде шетелдегі сабақ беретін оқытушы студентке «сіз мені балағаттап отырсыз» –деп заң орындарына шағымданады. Студент сотта өзінің айтқан сөзінің дұрыс екенін дәлелдеуге тырысады. Сонымен іс ушығып, елшілікке дейін жетеді. Соңында бұл іске елшілік араласып, әр түрлі мамандарды шақырады. Яғни, халықаралық сарапшы, лингвист маман, адвокат, сот өкілдері қатысып, сот өтеді. Сот кезінде студентке термин сөз қате үйретілгендігі дәлелденіп, ол ақталып шығады.

Тапсырма:

1. Студенттің бұл жерде кінәсы бар ма?
2. Мұғалімнің қандай қателігі бар?
3. Мәселенің шешімін ролдік ойын арқылы жүргізу [3].

«Фишбоун» әдісі. Постерде біз балықтың қаңқасы суреті салып, ал тақырып басына жазылды. Дененің жоғарғы қанаттарында бұл идеяның себебі жазылады, ал төменгі қанаттарда бұл идеяның салдары жазылады. Түйіннің ойлары балықтың құйрығына жазылады. Осыдан кейін ауызша, жазбаша кері байланыс беруге болады [4].

Жаңа ақпаратты, пікірлерді сұрақ-жауап арқылы жаза отырып, қорытынды ойларды жинақтау. Берілген мәліметтерге сүйене отырып, олар өз сұрақтарын қояды және топтық жұмыста жауаптарды, рефлексияларды және белгілі бір талқылауға, ой қорытуға, қорытындыларға келуге жетелейді.

Сурет 3 - «Фишбоун» әдісі (постерде) Жапондық профессор Исикава бойынша

Келесі әдіс – «өрмекші» әдісі *(постерде немесе сабаққа қатысушылар бір-біріне жіпті лақтыру арқылы сабақтарды қорытып, игере алады.*

Сурет 4 - Білім алушылар өрмекші әдісімен сабқаты қорытындылауда

Жаңа материалдарды әзірлеу және негізгі ойларды бекіту. Өрмекшінің сұлбасына зерттелген материалды пысықтау мақсатында кезең-кезеңдерімен пысықтауға тиімді.

Студенттер постерге өрмекшінің сұлбасын салып, өз идеяларын егжей-тегжейлі есептеп, басына тақырыпты, денесіне өзекті идеяларды, аяқтарына тірек сөздер арқылы шешу тәсілдерін жазып, өз ойларын тиянақтап, белгілі бір тұжырымдарға әкеледі.

«Ақылдың алты ойшыл қалпағы» әдісі. Бұл топтық танымдық белсенділік әдісі, ол тапсырмаларды ақылға қонымды ұйымдастыруға арналған және қабылдау мен бағалаудың барлық аспектілерін көрсетеді. Сұрақ, жағдаят алдын-ала беріледі. Ол көп қырлы болуы және оған нақты жауабы немесе шешімі жоқ болуы тиіс. Сынып 6 топқа бөлінеді және әр топ өзіне бір қалпақты таңдайды(жеребе бойынша не бөліп береді). Әр қалпақ түсі идеяның даму бағдарын айқындайды [5].

1.Ақ түс – ең бейтарап. Сондықтан топ мүшелері фактілерді зерттейді. Басқаша айтқанда, бәрі мұның себебін дәлелдеді, басқаша емес екенін дәйектейді.

2. Сары – шуақты, бақытты және позитивті. Топ мүшелері артықшылықтарды іздей отырып, ұсынылған шешімнің оң жақтарын ғана көрсетеді.

3. Қара – теріс, күңгүрт, терістейтеу. Бұл топ материалға күмәндануы керек.

4. Қызыл – бұл эмоция. Бұл топ өз нәтижелерінде негіздемесі жоқ, ол жағдайдың эмоционалды аспектілерін ғана қарастырды.

5. Жасыл түс – бұл шығармашылық. Бұл топтың мүшелері бұл жағдайдың жаңа шешімдерін ұсынады, олар керемет және күтпеген болуы мүмкін.

6. Көк – бейтарап, бағаланады. Шын мәнінде, топта басқа топтардың пікірлерін, идеяларын бағалап, талдайтын, оңтайлы пікірлі сарапшылар мен талдаушылар болады, олар топтың барлық ұсыныстарын бағалайды және ең жақсы шешімді табады.

Сурет 4 - Эдвард де Бононың «Ақылдың алты ойшыл» қалпақ әдісі

Бұл «Алты қалпақ» стандарты болып таблады. Бірақ әр мұғалім сабақтың тақырыбына сәйкес жоспарлары мен стратегияларын реттей алады.

«Ыстық орындық» әдісі. Сыныптағы кез-келген оқушыға «ыстық орындыққа» отыру ұсынылады. Ең бастысы – өз еркімен шығу. Оқушылар үстел басында отырады, қоршауда тұрады және үй тапсырмасында қойылған сұрақтарға жауап береді. Мұғалім тапсырмаға қатысты сұрақтарға жылдам жауап беру қажеттілігін түсіндірді [3].

Сурет 5 - «Ыстық орындақ» сұрақ жауап әдісі

Егер сұраққа жауап беру мүмкін болмаса, «күйді» деген ескерту беріледі. Осылайша, бес-алты оқушы үй тапсырмасын немесе жаңа сабақтарды қорытындылау туралы сұрақтарға жауап беру үшін «ыстық орындықта» отырады.

«Ыстық орындықтың» екінші нұсқасына сәйкес, «ыстық орындықта» отырған студент басқаларға сұрақтар қоя алады.

«Шаттық шеңбері» (тренинг). Ол сабақты бастамас бұрын қолданылады. Студенттер үлкен шеңберге тұрып, кезек-кезек тілектер айтты. Студенттерді позитивті атмосфера құруға, бір-біріне тілек айтуға, эмоцияларды жақсартуға және ізгі ниетті оятуға үйретіп және бауырмалдығы, достығы, сыйластығы артады [6].

Сурет 6 - «Шаттық шеңбері» (Тренинг)

Бұл әдіс студенттердің ойларын немесе тілектерін білдіру, оларды тыңдау дағдыларын дамытуға бағыттау және барлық оқушыларды тарту арқылы оқу ортасының атмосферасы жасалады.

Жоба әдісі – пәнаралық болып табылады және әдетте студенттің бірнеше пәндер бойынша алған білімдерін қолдану қабілетіне негізделген топпен орындалады. Жобаны білім алушылардың өздері жүзеге асырады, ал оқытушылар тек кеңестер мен ұсыныстар береді. Дәстүрлі білім беру жүйесіндегі оқу бағдарламасының пәндері студенттердің жеке үлгеріміне негізделген [7].

Тақырыбы	Интербелсенді әдістердің оқу процесінде қолданылуы
Мақсаты:	Интербелсенді әдістердің қолданылу аясын зерттеу, мазмұнын жүйелеу, пайдалануға ұсыныстар беру
Тапсырма:	- Интербелсенді әдістер туралы мерзімдік басылымда шыққан мақалалармен, оқу құралдарымен, оқу-әдістемелік құралдармен оқып, танысу, зерттеу; - Интербелсенді әдістер және олардың түрлері туралы ассоциограмма құру; - оқытушылар арасында сауалнама жүргізу.
Шешімі:	- дөңгелек үстел өткізу, пікірталас ұйымдастыру; -презентация дайындап, қорғау -қорытындылау.
Нәтижесі:	Жобаны 2 аптада дайындау. Білім алушылардың интербелсенді әдістер туралы ұғым түсінігі қалыптасып, болашақта практика жүзінде қолдана білу іскерлігі мен дағдылары қалыптасады.

Сурет 7 - «Интербелсенді әдістердің оқу процесінде қолданылуы» атты жоба

Жобаны әзірлеу. Бұл әдіс қатысушыларға аудиториядан шығып және талқыланған мәселелер бойынша өз әрекеттерін жоспарлауға мүмкіндік береді. Қатысушыларға мамандандырылған ұйымдардан кеңес алу, кітапханадан әдебиеттер сатып алу және т.б. мүмкіндігі бар. Қатысушыларға газеттерден тақырыпқа байланысты басылымдар, суреттер мен мақалалар жинау, содан кейін осы материалдарды топта талқылау ұсынылуы мүмкін.

Төменде орындалған жобаны бағалау критерийлерін ұсынамыз.

№	Бағалау критерийлері	Ұпай
1	Жоспардың нақтылығы және жоба мазмұнының логикалық қисындылығы	15
2	Мәселені шешудің барлық әдістерінің қамтылуы	20
3	Тапсырманы орындауда студенттің ғылыми ізденушілік жұмыстарының нәтижелілігі	20
4	Тапсырманы уақытында орындауы	10
5	Әдістемелердің талапқа сай дайындығы мен жобаның эстетикалық рәсімделуі	10
6	Презентация қорғау және берілген тапсырма бойынша өз пікірін дәлелдей алуы	25
	Барлығы:	100

Сурет 8 - Жобаны бағалау критерийі

«Миға шабуыл» – американдық ғалым А.Обсорн жасаған «миға шабуыл» (brainstorming) ұсынды. Бұл әдіс оқыту әдісі ретінде университеттің оқытушылық тәжірибесінде әлі толық қалыптасқан жоқ.

Миға шабуылдың алтын ережесі – талқылауға қатысушылардың бір бір сөзіне қарсы емес, өз идеяларын еш ойланбастан ашық айтуы. Бұл жағдайда әртүрлі ойлар пайда болады және күтпеген шындыққа жанаспайтын идеялар пайда болады. Осы мақсатта миға шабуыл жасалды. Бірақ ол ғылыми зерттеулерде басқаруда сәтті нәтижелерді табу үшін қолданылады [8].

«Іскерлік ойындар» – бұл сарапшының болашақ мансабының тақырыбы мен әлеуметтік мазмұнының заманауи түрі, ал модельдеу жүйелері арасындағы байланыс бұл қызметті тұтастай сипаттайды. Бұл болашақ мамандықтардың (келісімшарттық модель, кәсіби қызмет, өндірістік диалектика) және қоғамның практикалық жағдайын имитациялайтын ұжымдық білім беру қызметінің бір түрі.

«Іскерлік ойында» қарастырылып отырған материалдардың нақты жағдайларына сәйкес әр студентке жетекші, қарсылас, комментатор, логик, психолог, сарапшы және т.б. сияқты белгілі бір рөл беріледі. Қарсыластар немесе комментаторлар айтылған идеяны, баяндамашының сөзін сынайды, оны талқылайды және дұрыс және бұрыс жақтарын көрсетеді; қарама-қарсы идеяны білдіріп, басқа жауап береді [9].

Логика пікірталасқа қатысқандардың қайшылықтарын көрсетті, логикалық қателіктерді қарастырды, негізгі ұғымдарға түсініктеме берді және дәлелдеу процесін талдады. Психологтар пікірталас процесін бақылайды, қарым-қатынас ережелерінің сақталуын бақылайды және пікірталастың жоғары білім деңгейінде өтуін қамтамасыз етеді. Сарапшылар пікірталас нәтижелерін талқылау кезінде іздеуге және әрекеттің басталуына байланысты бағалайды.

Бейнефильмдерді көру және талқылау. Сабақтарда көркем және деректі бейнефильмдерді, олардың фрагменттерін, сондай-ақ бейнероликтер мен бейнеклиптерді пайдалануға болады. Тиісті мазмұндағы бейнелер тек қосымша материалдар ретінде ғана емес, сонымен қатар олардың тақырыбы мен мазмұнына негізделген сабақтар мен тренингтердің кез-келген түрін қолдана алады. Фильм көрсетілмес бұрын студенттерге бірнеше (3-5) негізгі сұрақтар қою керек. Бұл кейінгі талқылауға негіз болады. Алдын ала таңдалған кадрлардың көмегімен фильмді тоқтатып, пікірталас жүргізе аламыз. Соңында, біз студенттермен бірігіп, нәтижелерді қорытындылап, қорытындысын жариялауымыз керек [10]. Мұғалімдер, білім алушылардың мінез-құлқын ескере отырып, рөлдерді дербес бөледі.Бұл әдістің артықшылығы – әрбір қатысушы ұсынылған рөл контекстінде әрекет етеді, белгілі бір жағдайды анық және шынайы түрде байқайды, белгілі бір әрекеттердің салдарын сезінеді және шешім қабылдайды.

Практик-психолог кәсібі үшін мүмкін болатын ойындар:

1.«Кеңесшінің қабылдауында»; Рөлдер - тұтынушы, кеңесші

2. «Отбасылық психотерапия конференциясы"; Рөлі- Отбасы (2,3,4,5 адам).

3.«Жұмысқа қабырдауг"; рөлі – психолог, әр түрлі адамдар лауазымдарға үміткер.

4. «Ішушілер отбасы»; рөлдер-ана, әке, бала (психологиялық қорғауды қажет ететіндер.

Мұндай рөлдік ойындарды әр мұғалім өз пәні бойынша құрастыра алады. Мұнда, әдеттегідей, психотерапиялық тренингтің әртүрлі фрагменттері кеңінен қолданылады [11].

Дәлелденген эссе – бұл оқу орындарында студенттердің оқу курсының соңында алған білімдерін немесе оның модульдерін тексеру мақсатында жазбаша шығармашылық түрінде жұмыс түрінде қолданылатын журналистика жанры. Мақала еркін тақырыпта да жариялануы мүмкін [12].

Бенджамин Блум – американдық педагог-психолог. Ол өзінің теориясын «Блум таксономиясы» кітабында дамытты: адамның сипаттамаларын өзгерту және тегістеу және білім беру мақсаттарын жүйелеу. Блум таксономиясын 1956 жылы Бенджамин Блум басқаратын білім комитеті әзірледі. Бұл сыни тұрғыдан ойлау деп санауға болатын ойлау дағдыларының кеңінен қолданылатын иерархиялық моделі. Блумды жіктеу әдісінің мақсаты – оқытудың неғұрлым жан-жақты түрін құру.

Сурет 8 - Блум такономиясы

Таксономия – белгілі бір критерийлер мен орындарға сәйкес объектіні жүйелеуді топтастыруды немесе жіктеуді білдіреді. Айта кету керек, Блум таксономиясы бойынша оқу процесін ұйымдастыру студенттерге толық ақпаратты қабылдаудан гөрі, ондағы сұрақтарды зерттеуді, талдауды және салыстыруды, ойлауды және бағалауды жеңілдетеді. Блум таксономиясы адамның ақыл-ой қабілеттерінің құрылымы когнитивті процестің қарапайымнан күрделіге біртіндеп ауысу процесінде белсенді әрекетке әкелетін тапсырмалардың 6 деңгейінің құрылысына сәйкес келуі керек [1].

Блум таксономиясы – бұл студенттердің сыни ойлауын бағалау арқылы нәтижелер мен жетістіктерді тану және түсіндіру процесі, мақсаттардың қадамдық жүйесін қамтиды. Сыныптағы оқу процесінде сіз Блумды жіктеу әдісін қолдана отырып бағалау әдісін қолдана алады[13].

«Бэкроним» әдісі.Білім алушыларың логикалық ойлау қабілетін, сөз қорын дамыту. Ойлау қабілеті дамиды, сөздік қоры молаяды, жазылым дағдысы қалыптасады. Сөзде берілген әр әріптері бойынша мағыналы сөйлем құрылады. Сөздер бастапқы әріптен

басталады. Мысалы, *критерий К-критерий, Р- реттелген, И- икемді, Т-тәсіл, Р-растайтын, И-иландаратын т.б*

«Ыстамбул» ойын-әдістері. Білім алушылардың ойлау қабілетін дамытады. Сөздік қорын арттырады. Берілген сөз бойынша сөздің әріптерінен сөздер құру. Сөздегі әріптерден асып кетпеу керек.

Мысалы. Дескриптор, критерий деген сөздерден ішіндегі ішіндегі әріптерді пайдаланып, жаңа сөздер құрастыру. *Дескриптор - тор, ор, декор, т.б. Критерий- тер, ит, рет* т.б.

Зерттеу нәтижелері. Интербелсенді оқытуды ұйымдастыру ережелері:

Бірінші ереже: Оқытуға қатысушылар толық көлемде қатысуы керек. Осы мақсатта барлық қатысушыларды талқылау процесіне тарту әдістері қолданылады.

Екінші ереже: Қатысушылардың психологиялық дайындығына қамқорлық жасау. Осыған байланысты жақсарту және жетілдіру, студенттерге өздерін жүзеге асыруға мүмкіндік беру және жұмысқа белсенді қатысатын қатысушыларды үнемі ынталандыру пайдалы.

Үшінші ереже: Интерблсенді технологияда студенттер көп болмауы керек. Қатысушылар саны оқу сапасына тікелей байланысты. Олардың қолайлы саны-25 адам. Мұндай жағдайларда ғана шағын топтардың жұмысы жемісті болуы мүмкін.

Төртінші ереже: Жұмысқа дайындыққа назар аудару. Ғимарат қатысушылар үлкен және кіші топтарда жұмыс істеу үшін оған оңай орналасатындай етіп дайындалуы және физикалық қолайлы жағдайлар жасалуы керек.

Бесінші ереже: Процедура және регламент мәселелерге назар аудару. Мысалы: барлық қатысушылар әркімнің сөз бостандығы мен құқығын құрметтеп, төзімділік таныту қажет.

Алтыншы ереже: Семинарға қатысушылар топтарға бөлінеді. Ең алдымен, мұны еріктілік негізінде жасаған дұрыс. Содан кейін кездейсоқ таңдау принципін қолдану керек.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, оқытудың интербелсенді әдістері – білім алушылардың сыни тұрғыдан креативті ойлауын, танымдық белсенділіктерін арттырып, оқу материалын шығармашылық жолмен меңгеруін, теорияны практикамен байланыстыра білуді, ғылыми-ізденістерін, зерттеушілік қабілеттерін, ойлау операциялары: талдау, синтездеу, жүйелеу, салыстыру, нақтылау, абстракциялау және ой қорытындыларын: индукциялық, дедуккциялық, аналогиялық қорытынды жасай білуді меңгереді.

Сонымен қатар, Шығыстың ұлы ойшылы, Түркі дүниесінің ұлы ғұламасы әл-Фараби бабамыз айтқандай «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» айтып өткендей білім алушыларды бір-бірінің көзқарастары мен пікірлерін сыйлауды, қолайлы психологиялық қарым қатынасты, ынтымықтастықты қалыптастырып, тәрбиелеп, жан-жақты, сегіз қырлы, бір сырлы, бәсекеге қабілетті маман тәрбиелеуге ықпал етері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО –да қолдану мәселелері: оқу құралы/ А.Әліміов. – Алматы: 2013. -447 б.

[2]. Егенисова А.Қ. Психологияны оқыту әдістемесі: оқу құралы /А.Қ.Егенисова. – Алматы: Бастау. 2018. -352 б.

[3]. Егенисова А.Қ. ЖОО психологиялық пәндерді оқыту теориясы мен әдістемесі: Оқу құралы/ А.Қ.Егенисова. – Алматы: Бастау. 2018. -304 б.

[4]. Айтбаева А.Б. Білім берудегі жаңа технологиялар: оқу құралы/А.Б.Айтбаева. Алматы: 2016. – 230 б.

[5]. Бөрібекова Ф.Б. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: оқу құралы/ Ф.Б.Бөрібекова, Н.Ж.Жанатбекова. - Алматы: 2018. -360 б.

[6]. Карандашев В.Н.Методика преподавания психологии: учебное пособие/ В.Н.Карандашев. –Питер: 2013. -250 с.

[7]. Ерментаева А.Р. Жоғары мектеп психологиясы:оқулық/А.Р.Ерментаева. – Алматы: Дәуір. 2015. -492 б.

[8]. Касен Г.А. Теория и методика преподавания психологических дисциплин В Вузе:/ Г.А.Касен. – Алматы: Қазақ университеті. 2015. -240 с.

[9]. Зимняя И.А. Педагогикалық психология: учебник /И.А.Зимняя. –Алматы: TST-compay. 2005. – 368 б.

[10]. Жақыпов С.М. Психологияны оқыту әдістемесі: оқу құралы/С.М.Жақыпов., Н.Қ.Тоқсанбаева. – Алматы: Қазақ университеті. 2015. -190 б.

[11]. Герасимова В.С. Методика преподавания психологий. Учебное пособие/ В.С.Герасимова. – М:. 2014. -140 с.

[12]. Егенисова А.Қ., Едилова Н.И. Мектеп мұғалімдерінің коммуникативті құзіреттілігінің психолингвистикалық ерекшеліктері //Yeessenov Science Journal. №1(39)2021. -122-130б.

[13]. Түркменбаев А.Б., Абдыкермова Э.А. Физикалық модельдерді түсіндіруде виртуалды модельдерді пайдалану //Yeessenov Science Journal. №1(39)2021. -165-171б.

REFERENCES

[1]. Alimov A. problems of using interactive methods in higher education: a textbook/ A. Alimov. - Almaty: 2013. - 447 p.

[2]. Egenisova A.K. methodology of teaching psychology: a textbook /A.K.Egenisova. - Almaty: Start. 2018. - 352 p.

[3]. Egenisova A.K. theory and methodology of teaching psychological disciplines in higher education: textbook/ A.K. Egenisova. - Almaty: Start. 2018. – 304 b.

[4]. Aitbayeva A.B. new technologies in education: a textbook/A.B.Aitbayeva. Almaty: 2016. – 230 b.

[5]. Buribekova F.B. modern pedagogical technologies: a textbook/F.B.Buribekova, n.zh.Zhanatbekova. - Almaty: 2018. – 360 b.

[6]. Karandashev V.N.Methodology of teaching psychology: textbook /V.N.Karandashev. - Peter: 2013. – 250 c.

[7]. Ermentaeva A. R. Psychology of Higher school: textbook/A. R. Ermentaeva. - Almaty: Epoch. 2015. - 492 p.

[8]. Kasen G.A. Theory and methodology of teaching psychological disciplines in Higher education:/ G.A.Kasen. - Almaty: Kazakh University. 2015. -240 c.

[9]. ZimnayaI.A. Pedagogical psychology: textbook/I.A.Zimnaya.-Almaty:TT-compay. 2005. - 368 p.

[[10]. Dzhakupov S.M. methodology of teaching psychology: textbook /SM.Dzhakupov. N. K.Toksanbayeva. - Almaty: Kazakh University. 2015. – 190 b.

[11]. Gerasimova V.S. Methodology of teaching psychology. Textbook /V.S. Gerasimova. - M:. 2014. -140 c.

[12]. Yegenisova A. K., Edilova N. I. psycholinguistic features of the communicative competence of school teachers //Yeessenovvv Science Journal. №1(39)2021. – P. 122-130

[13]. Turkmenbayev A. B., Abdikermova E. A. the use of virtual models in the interpretation of physical models //Yeessenov Science Journal. №1(39)2021. - B.165-171

Егенисова Алмажай Кулжановна
Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова,
г. Актау, Казахстан
Жексенбаева Лейла Зинуровна
Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова,
г. Актау, Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В этой статье будут описаны инновационные технологии обучения, включая типы интерактивных методов и то, как они используются в образовательном процессе. Таким образом, слово «интерактивный» - термин «взаимодействие» - относится к склонности общаться или общаться с кем (человеком) или с кем (например, с компьютером) в режиме интервью.

Инновационная образовательная работа формулируется путем рационального внедрения новых технологий, адаптирующих образовательный процесс к получению продуктивного образования. Это современные технологии, такие как кабельное и спутниковое телевидение, видеоконференции, телефорумы, телемарафоны, партфолио, индивидуальные достижения в образовании и воспитании, а также тренинги по развитию жизненных навыков, включая социальное обучение, в которых рассказывается о различных достижениях.

Было отмечено, что интерактивное обучение – это, прежде всего, обучение, в котором учителя и учащиеся взаимодействуют и проводят собеседования. Речь шла об основных целях интерактивного обучения:

– установление свободных и открытых творческих отношений между студентами;
– ориентация студентов на самостоятельный поиск знаний;
– развитие навыков и умений, необходимых студентам.

Он дал интервью интерактивному методу и остановился на его целях. Отметим: цель обучения-установление свободных и открытых творческих отношений между студентами; ориентация студента на самостоятельный поиск знаний; формирование у студента необходимых умений и навыков и др.

Кроме того, типы интерактивных методов: метод лобзика, тематическое исследование, метод проектирования, мозговой штурм, обучение, метод "Фишбоун", метод «паук», Стамбульский метод игры, метод "Бэкроним», метод "горячего стула", деловые игры, ролевые игры, будут даны описания эссе, и речь пойдет об эффективности их использования.

Метод тематического исследования (метод ситуационного обучения) - это метод обучения, используемый для анализа и прогнозирования реальных или воображаемых ситуаций, то есть для описания конкретных экономических и социальных ситуаций. В случае ситуации (кейса) мы имеем в виду письменную передачу реальной реальной ситуации в коллективе. Например, рассказывается об истории образования, организации и создании организации, ее развитии, достижениях в бизнесе и т. д.

Ключевые слова: инновации, интерактивный метод, джигсо, кейс, проект, тренинг, мозговой штурм, фишбоун, эссе, игра, дебаты.

Egenissova Almazhay kulzhanovna
Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan
Zheksenbayeva Leila Zinurovna
Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

APPLICATION OF INTERACTIVE TEACHING METHODS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. This article will describe innovative learning technologies, including the types of interactive methods and how they are used in the educational process. Thus, the word "interactive"

- the term "interaction" - refers to the tendency to communicate or communicate with someone (a person) or with someone (for example, a computer) in an interview mode.

Innovative educational work is formulated through the rational introduction of new technologies that adapt the educational process to productive education. These are modern technologies, such as cable and satellite television, video conferences, telephone forums, telethons, party portfolios, individual achievements in education and upbringing, as well as life skills development trainings, including social training, which tell about various achievements.

It was noted that interactive learning is, first of all, learning in which teachers and students interact and conduct interviews. It was about the main goals of interactive learning:

– the establishment of free and open creative relationships between students;

– orientation of students to independent search for knowledge;

– development of skills and abilities necessary for students;

He gave an interview to the interactive method and focused on its goals. Note: the purpose of the training is to establish free and open creative relations between students; orientation of the student to an independent search for knowledge; formation of the necessary skills and abilities of the student, etc.

In addition, the types of interactive methods: jigsaw method, case study, design method, brainstorming, training, Fishbone method, Spider method, Istanbul game method, Backronym method, hot chair method, business games, role-playing games, essay descriptions will be given, and it will be discussed about the effectiveness of their use.

The case study method (situational learning method) is a teaching method used to analyze and predict real or imaginary situations, that is, to describe specific economic and social situations. In the case of a situation (case), we mean a written transmission of the real real situation in the team. For example, it tells about the history of education, organization and creation of the organization, its development, achievements in business, etc.

Key words: innovation, interactive method, jigsaw, case study, project, training, brainstorming, fishbone, essay, game, debate.

УДК 31. 316.012
DOI 10.56525//XXYF9179

МЕЖЭТНИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ В ВОСПРИЯТИИ НАСЕЛЕНИЯ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ)

МАМБЕТОВА А.И.
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
Актау, Казахстан
E- mail: altyn.mambetova@yu.edu.kz
АБИДИН А.Н.
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
Актау, Казахстан
E- mail: abubakir.abidin@yu.edu.kz
***КАЮПОВА Ф.М.**
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
Актау, Казахстан
E- mail: farida.kayupova@yu.edu.kz
***Автор-корреспондент:** farida.kayupova@yu.edu.kz

Аннотация. Изучение проблем межэтнических и межконфессиональных отношений является особо актуальным направлением в современных условиях развития Казахстана. Практика свидетельствует, что, несмотря на приверженность большинства казахстанцев идее межэтнической стабильности, интеграции и согласия, в любом обществе существуют деструктивные элементы, не согласные с имеющимся порядком и готовые нарушить хрупкость великих ценностей. В этой связи, приоритетность изучения данного вопроса обусловлена, прежде всего, возможностью своевременного выявления основных тенденций динамики общества для выработки новых подходов и решений по дальнейшему сохранению и укреплению общественного согласия, которые неотрывно связаны с перспективами развития государства в глобальном мире. Данная статья содержит результаты ежеквартальных социологических замеров, направленных на изучение состояния межэтнической ситуации в Мангистауской области в 2022 году. В частности, в статье рассмотрены вопросы межэтнических установок в контексте социального самочувствия, миграционных настроений населения области в контексте современной геополитической ситуации и основных трансформационных процессов, происходящих в стране и мире. В качестве основного операционального понятия было выделено понятие «этносоциальная ситуация». В качестве переменных были задействованы такие понятия, как социальное самочувствие, межэтническая интеграция, миграционные настроения и др.

В качестве индикаторов для выявления обозначенных факторов были применены ответы представителей населения области на вопросы об удовлетворённости своей жизнью, уровнем материального благосостояния, наиболее острых проблемах в местах проживания, приоритетных предпочтениях при выборе места жительства и др. На наш взгляд, преобладание негативных тенденций по обозначенным показателям могут послужить причиной этнически маркированных социальных напряжений. Анализ межэтнических

отношений, характера межэтнических взаимодействий на личностном и групповом уровнях, позволяют утверждать, что они не бывают константными, имеют свою специфику и обусловлены политическими, экономическими (социально-экономическими), культурными факторами рассматриваемого периода.

Ключевые слова: межэтнические отношения; межэтническая интеграция, миграционные процессы, социальное самочувствие, этнические группы; этнический признак.

Введение. Казахстан, будучи полиэтничным государством, уделяет значительное внимание изучению межэтнических отношений. В анализируемый период в стране и мире отмечены события, процессы, обусловившие значительные изменения в социальном взаимодействии людей и оказывающие влияние на межэтническую ситуацию в стране и в Мангистауской области.

По данным Бюро национальной статистики АСПР РК, на начало 2022 года численность населения Мангистауской области составила 740 893 человек, из которых казахов - 678 432 (91,5%), русских – 35 522 (4,8%), азербайджанцев - 6663 (0,9%), каракалпаков – 4 238 (0,6%), узбеков – 3 038 (0,4%), лезгин - 2 076 (0,3%), украинцев - 1 660 (0,2%), татар - 1 644 (0,2%), армян - 1 053 (0,1%), чеченцев - 710 (0,1%). Также в регионе проживают представители следующих этнических групп: корейцы, белорусы, немцы, кыргызы, осетины, удинцы, грузины и др., общей численностью в 5857 (0,8%) человек. [1]

Нужно отметить, что геополитическая ситуация в мире остается сложной и имеет тенденцию к обострению. В частности, санкционные противостояния между крупнейшими государствами мира, отдельные конфликтные ситуации в странах исторического происхождения этносов, проживающих в Казахстане, и в частности, Мангистауской области. В том числе, события на азербайджано-армянской границе, протесты в приграничном Каракалпакстане, а также фактор ухудшения российско-украинских отношений, провокационные заявления отдельных зарубежных политиков так или иначе оказывают определенные негативное влияние на межэтнические отношения в Казахстане.

Особо нужно отметить геополитическую напряжённость, созданную РФ в связи с украинско-российским конфликтом и вызвавшую ценовой коллапс во всём мире.

Во-первых, данная ситуация привела не только к нарушению транспортно-логистических маршрутов через Россию, к удорожанию импорта и увеличению дефицита товаров, но также подстегнула новый рост инфляции, что создало дополнительные серьезные проблемы, которые связаны с ухудшением социально-экономической обстановки в стране.

К ноябрю текущего года инфляция достигла 23,8% — это рекордное значение с июля 2016-го. Существенный рост цен на товары и услуги отмечается с марта 2022 года, после начала «специальной военной операции» России в Украине.

Во-вторых, новая миграционная волна, связанная с объявлением 21 сентября частичной мобилизации в Российской Федерации. С этого момента многие россияне стали выезжать за пределы своей страны в близлежащие государства, в том числе и в Казахстан. Не является исключением и Мангистауская область. В то же время ситуация с российскими мигрантами дала повод для многочисленных истерик и провокационных ксенофобских заявлений. Кроме внешних обстоятельств, негативно влияющих на межэтническую ситуацию в регионе, имеется целый ряд локальных проблем, отрицательно сказывающихся на самочувствии жителей.

Среди внутренних факторов можно назвать языковую проблему и язык вражды в социальных сетях. Таким образом сфера межэтнических отношений требует постоянного изучения межэтнической ситуации для выявления основных проблем и поиска решений.

Как указывают исследователи, кризисная ситуация приводит к перманентному возникновению очагов напряженности на всех уровнях мироустройства: в государствах и макрорегионах, сталкивающихся с крупными политическими, экономическими и

социальными кризисами; в полиэтнических и многокультурных открытых обществах, вынужденных вырабатывать новые механизмы интеграции всё ярче выраженных качественно и всё более представленных количественно различий; в локальных, этнически и культурно однородных сообществах, вынужденных, в свою очередь, перерабатывать привносимые извне изменения в содержание своего внутреннего пространства, адаптируя структуры группы, избегая угрозы разрушительных трансформаций, или вырабатывая временно эффективные модели демонстративного неприятия этих изменений и силового, мобилизационного, реакционного по своему характеру поддержания внутригруппового status quo [2]. Несмотря на преимущественную однородность этнической структуры Мангистауской области, за исключением г. Актау, обозначенные кризисные тенденции оказывают влияние на социокультурную ситуацию региона и не исключают возможность возникновения этнически маркированных факторов напряжения в изучаемой сфере.

В данном контексте нужно отметить, что особенностью региона является значительное присутствие этнических репатриантов, для которых характерно обособленное расселение. По статистическим данным, за годы независимости в регион на постоянное место жительство иммигрировало 132,3 тыс. репатриантов, что составляет 19% от общей численности населения области. Репатрианты, в основном, проживают в г. Актау, Мунайлинском и Бейнеуском районах. Большую часть из них составляют выходцы из Узбекистана (46%), Туркменистана (44%), Ирана (5,4%), а также из других стран (4,5%). Стоит отметить, что в общую численность репатриантов из Узбекистана (46%) входят и репатрианты из автономной республики Каракалпакстан. Несмотря на столь существенную долю присутствия, уровень интегрированности репатриантов в местные сообщества носит фрагментарный характер, ограничиваясь контактами ритуального, событийного характера.

Таким образом, изучение состояния, динамики и факторов влияния на межэтническую ситуацию в регионе важно как для определения действенности проводимых изменений в стране и регионах в обозначенной сфере, так и для выработки практических рекомендаций по сохранению общественного согласия для соответствующих структур.

Материалы и методы исследования. Исследование проводилось методами выборочного опроса населения по формализованной анкете.

В ходе исследования опрошено 3000 респондентов в 2,3,4 кварталах 2022 года. Для моделирования генеральной совокупности и выполнения основных целей и задач исследования применена репрезентативная выборка в 3-х районах и 2-х городах областного значения Мангистауской области. Основополагающими для определения выборочной совокупности являлись следующие критерии: социально-демографический критерий: пол и возраст респондента; географический критерий: место проживания, городской или сельский житель; этническая принадлежность респондента.

Для анализа уровня межэтнической ситуации нами использовались показатели, касающиеся субъективного восприятия различных аспектов текущей социально-экономической ситуации, как оценка респондентами удовлетворённости своей жизнью в целом, а также уровнем материального благосостояния и уровень миграционных настроений нсаеления. Результаты исследований по изучению общественного мнения демонстрируют, что чаще других установки недоброжелательности к представителям других этносов проявляют респонденты с низким уровнем удовлетворенности своей жизнью, усуглубленном общей тревожной информационной повесткой [3]. Важным индикатором социального самочувствия, особенно в плане межэтнических отношений, является уровень миграционных настроений. Достоверность результатов социологического опроса обеспечивалась: использованием статистически значимых объемов и релевантных моделей выборки; применением предварительно апробированного опросного инструментария; корректными методами статистико-математической обработки и анализа данных с использованием возможностей программно-аналитического комплекса SPSS.

В статье представлены данные за 2,3,4 кварталы 2022 года, анализ проведен в сравнительном поэтапном срезе с результатами последнего замера.

Результаты исследования. Социальное самочувствие – важный параметр, отражающий восприятие человеком своего материального благополучия, самооценки, успешности в работе, бизнесе, социально-экономических условий, включая рост цен в магазинах, на рынках, уровень тарифов на коммунальные услуги, перспективы на работе, характер взаимодействий с соседями, коллегами, другие реалии повседневной жизни.

Значимое снижение социального самочувствия негативно влияет на межэтнические отношения, вкупе (наряду) с другими факторами, может способствовать росту межэтнической напряженности.

Опрос показал, что в 4 квартале вполне удовлетворены жизнью 34,7 % населения области, остальная часть опрошенных дали неоднозначные ответы: «Скорее удовлетворен» – 33,7% респондентов. Не удовлетворены своей жизнью 22,6% респондентов. Затруднились ответить 9 % респондентов (диаграмма 1).

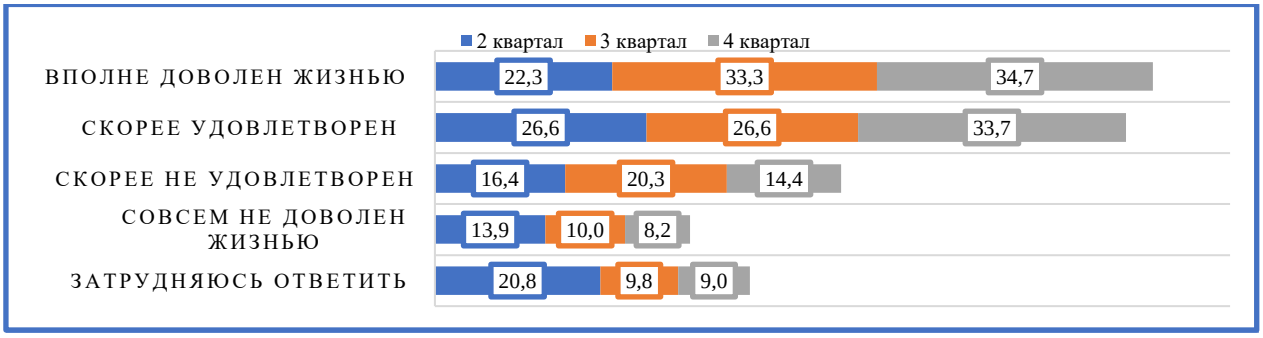

Диаграмма 1 – Удовлетворенность жизнью в Казахстане (%)

При сравнительном анализе с замерами предыдущих периодов, рост сомневающихся, не столь однозначно уверенных в своём положении и перспективах на 7,3 % (в третьем квартале 26,6%), может быть связан с тревожными ожиданиями в связи общей социально-экономической ситуации в стране (протестные акции, рост цен) и в соседних государствах и др. В контексте темы исследования особенно важным является показатель удовлетворенности жизнью в разрезе этнических групп – среди граждан, представителей разных национальностей (таблица 1).

Таблица 1 – Удовлетворенность жизнью в Казахстане в разрезе этнических групп (%)

	3 квартал			**4 квартал**		
	Казах	**Русский**	**Азербайджанец**	**Казах**	**Русский**	**Азербайджанец**
Вполне доволен жизнью	30,3	49,0	42,0	20,0	34,0	29,0
Скорее удовлетворен	24,9	31,0	36,0	24,9	31,0	36,0
Скорее не удовлетворен	21,0	20,0	15,0	17,5	10,0	14,0
Совсем не доволен жизнью	11,6		7,0	15,1	10,0	8,0
Затруднились ответить	12,3			22,5	15,0	13,0

Как и в ответах на другие вопросы, наиболее значимыми являются однозначные оценки – «вполне доволен жизнью», «совсем не доволен жизнью», в отличие от не столь твердой уверенности в варианте ответа – «скорее удовлетворен» или «скорее не удовлетворен», отражающего некоторые сомнения, колебания.

В этническом разрезе наблюдается высокий уровень удовлетворенности жизнью среди представителей русского этносов (34%), в то время как среди казахов выявлена малая часть граждан скорее довольных своей жизнью – 17,5%. Совсем недовольны жизнью 15,1% казахов и 10% русских и 8% азербайджанцев.

Таким образом, в рейтинге оптимистического восприятия удовлетворенности своей жизнью, русские занимают 1-ю позицию. В 4 квартале сравнении с результатами предыдущих замеров наблюдается незначительный рост полностью не довольных своей жизнью в разрезе всех этносов.

Как правило, уровень материального благосостояния напрямую коррелирует с уровнем удовлетворенности жизнью. Опрос подтвердил эту закономерность.

Вполне довольны жизнью: среди наиболее обеспеченных – 40,0% , среди людей среднего достатка – 28,1%, среди малообеспеченных – 18,5% респондентов в этих группах.

Таким образом, опрос населения в Мангистауской области показывает, что чем обеспеченнее люди – тем они более удовлетворены уровнем жизни, и наоборот, чем ниже уровень обеспеченности, тем люди менее удовлетворены своей жизнью

Для более детального анализа основных составляющих социального самочувствия населения в программу исследования были включены уточняющие вопросы по качеству жизни, где важным индикатором является величина дохода на одного члена семьи и наиболее острые проблемы современности.

По данным Комитета по статистике РК в октябре 2022 года прожиточный минимум в Казахстане составил 48 121 тенге — на 17,3 процента больше, чем годом ранее. В региональном разрезе наибольшая величина прожиточного минимума традиционно установлена в Мангистауской области: 60798 тенге. Среднемесячная номинальная заработная плата одного работника в области составила 458 680 тенге. [4]. Полученные данные указывают, что преимущественная численность респондентов, 42,9% имеют доходы свыше 100 тыс. тенге на каждого члена семьи в месяц, от 80000 до 100 000 зарабатывают каждый третий (36%) житель региона. В сравнительном разрезе между предыдущими кварталами особых расхождений не наблюдается (диаграмма 2).

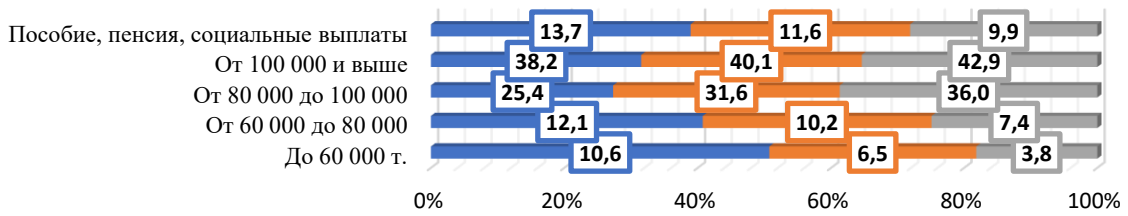

	До 60 000 т.	От 60 000 до 80 000	От 80 000 до 100 000	От 100 000 и выше	Пособие, пенсия, социальные выплаты
2 кв	10,6	12,1	25,4	38,2	13,7
3 кв	6,5	10,2	31,6	40,1	11,6
4 кв	3,8	7,4	36,0	42,9	9,9

2 кв 3 кв 4 кв

Диаграмма 2 - Уровень дохода населения на одного члена семьи (%)

В этническом разрезе наиболее высокий доход свыше 100 000 и выше на одного члена семьи имеют казахи (47,0%), немногим меньше представители азербайджанского этноса - 42,0%, наименьший показатель принадлежит респондентам-русским – 32,0%.

По результатам предыдущих исследований в Мангистауской области установлено, что в регионе отмечаются признаки этнической дифференциации рынка труда. Согласно их результатам, представители армянской этнической группы задействованы преимущественно в сфере строительства, азербайджанцы представлены в ресторанном бизнесе и торговле. Представители узбекской и каракалпакской этнических групп выступают в качестве наемных работников сферы торговли и строительстве. Представители славянского этноса задействованы в основных сферах, обеспечивающих жизнедеятельность города, таких как: водоснабжение, газификация, электроэнергетика и т.д. А также общеизвестный факт, что среди них наблюдается высокий миграционный потенциал, особенно среди молодежи. Казахская часть населения преимущественно занята в государственных и квазигосударственных структурах, а также в нефтегазодобывающих предприятиях.

Данные выводы вполне кореллируют с результами нашего исследования, азербайджанцы сконцентрировавшиеся на торговле и ресторанном бизнесе в течение года развивают бизнес целыми семьями, а представители русского этноса в основном представлены более старшим поколением, находящимися в предпенсионном или пенсионном возрастных группах. Следовательно, доходы имеют более скромные.

В рамках исследования рассматривался вопрос об актуальных проблемах, которые являются наиболее острыми для места проживания.

Для 48,5% респондентов рост цен, тарифов, инфляция является триггером, который вызывает у них тревогу. Рост преступности и произвол в системе правоохранительных и судебных органов страшна для 20,8% респондентов. Безработица, трудности при трудоустройстве могут негативно повлиять на жизнь 12,2% респондентов. 3,1% респондентов 4 квартала затруднились определить наиболее острую проблему региона (диаграмма 3).

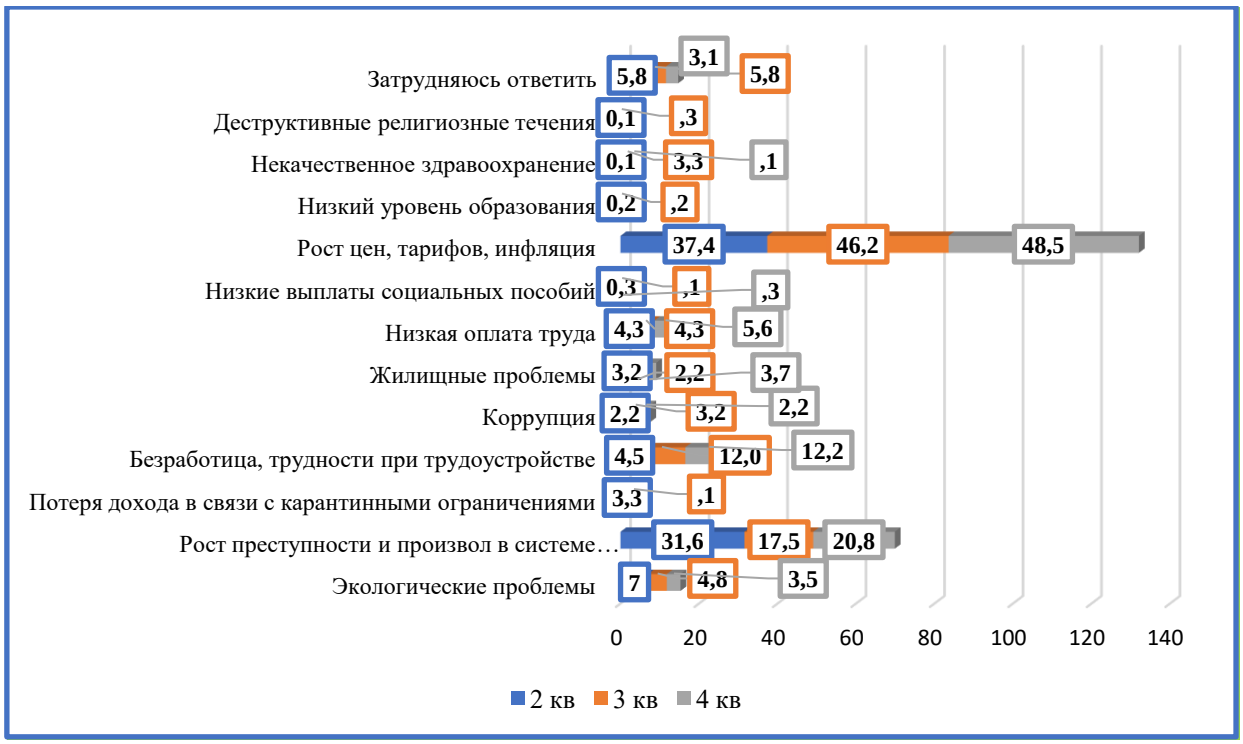

Диаграмма 3 - Наиболее острые проблемы в местах проживания (города/села) по мнению респондентов

По сравнению с показателями предыдущих кварталов, в последнем замере увеличилось количество, беспокоящих за рост цен и тарифов (+2,3), за произвол в системе правоохранительных органов (+3,3). Известно, что рост преступности и произвол в системе правоохранительных и судебных органов не менее актуальная проблема в обществе. Преодоление низкого уровня доверия к действующей власти, правоохранительным и судебным органам является одной из важных задач современного казахстанского общества, как и других государств, переживающих трансформационные процессы. Муссируемые в социальных сетях факты безнаказанной преступности стали одними из основных причин возникновения в обществе психологического дискомфорта, чувства незащищенности и постоянной опасности.

Как представлено в диаграмме, приоритетный проблемый фактор связан с ухудшением экономической ситуации в стране. На фоне инфляции, подорожания продуктов питания, жилья, автомобилей, нарратив о том, что мы уже не будем жить как раньше, усилился. Основная тревога связана с возможной потерей тех стандартов потребления, которые на сегодняшний день у людей уже есть.

Миграция населения является реальностью современного развития Республики Казахстан. Разные формы миграции (внешняя, внутренняя и транзит) связаны с открытостью страны и реализуемой политикой, направленной на интеграцию Республики Казахстан с современными глобальными миграционными трендами.

По сравнению с другими регионами страны, в Мангистауской области не наблюдается ни интенсивного миграционного потенциала, ни высокого уровня миграционных настроений у местного населения. Согласно статистике, в регионе наблюдается положительное сальдо. С начала 2019 г. в Мангистаускую область прибыло 11991 человек, выбыло - 8799. Основная миграция происходит внутри страны. Внешнее миграционное сальдо составило - 1965 человек [5].

Акторами внешней миграции являются две группы: иммигранты из Узбекистана (Каракалпакстана) и Российской Федерации. Мотивы акторов внешней миграции разные. Так, например, для иммигрантов из Узбекистана, в том числе из Каракалпакстана, мотивом для их миграции в Мангистаускую область выступают экономические интересы. Экономические проблемы, безработица в Узбекистане являются вынуждающими к миграции факторами [6]. Другими словами, мигранты из Узбекистана приезжают в регион для заработка. В основном, они заняты в сфере строительства и торговли. Большой поток мигрантов из РФ связан с объявлением 21 сентября частичной мобилизации в Российской Федерации [7]. С этого момента многие россияне стали выезжать за пределы своей страны в близлежащие государства, в том числе и в Казахстан. Не является исключением и Мангистауская область. Нужно отметить, что ситуация с российскими беженцами-уклонистами дала повод для многочисленных истерик и провокационных ксенофобских заявлений [8].

Трудовая миграция в регионе имеет территориальные особенности. Согласно результатам исследования, основная часть трудовых мигрантов из Узбекистана проживает в Мунайлинском районе и г. Жанаозен, а также в г. Актау. Для эмигрантов армянского, азербайджанского и русского этносов характерны туристическая и образовательная миграции. Большая часть русского, армянского и азербайджанского этносов поддерживает связь с родственниками, друзьями, проживающих на исторической родине. Таким образом, для них их историческая родина выступает страной для проведения летних каникул, отпусков [9].

Результаты исследования показали, что в ближайшее время большая часть населения Мангистауской области не планирует сменить место своего жительства (Нет, ни в коем случае никуда переезжать не собираюсь – 66,9%). В самое ближайшее время планируют переехать лишь 3,2% опрошенных. В совокупности желающие эмигрировать, еще не определившиеся и затрудняющиеся ответить составили 29,9% респондентов (диаграмма 4).

Диаграмма 4 – Перспективы смены места жительства населения Мангистауской области в ближайшее время (%)

Особое значение имеет этнический разрез эмиграционных настроений. Опрос показал, что в 4 квартале заметно снизилась численность желающих эмигрировать. Среди всех этносов наблюдается равномерное распределение ответов.

Превалирующее количество, планирующих переехать в ближайшее время или не исключающие этого в будущем указывают переезд в другую область Республики Казахстан (36,7%), в другую страну (21,1%) и в другой город/село в пределах области (11,1%).

По сравнению с предыдущим замером наблюдается рост численности желающих переехать в другую область Казахстана (+6,1%) и сокращение численности респондентов, желающих переехать вернуться в страну, откуда приехал в Казахстан (-14,2%) (таблица 2).

Таблица 2 – Планируемые места переезда населения Мангистауской области (на данный вопрос отвечали только те респонденты, которые планируете уехать в ближайшее время или не исключает этого в будущем)

	2 квартал	***3 квартал***	***4 квартал***
В другой город/село в пределах области	10,8	4,0	11,1
В другую область Казахстана	24,5	34,7	36,7
В другую страну	24,9	16,1	21,1
Вернусь в ту страну, откуда приехал в Казахстан	19,1	19,0	4,8
Затрудняюсь ответить	20,6	25,9	26,3

Среди причин, побудивших респондентов к отъезду, чаще всего выделяется поиск работы, заработка, более высокооплачиваемая работа (44,3%), плохая экологическая ситуация в регионе (15,1%), воссоединение с семьей (16,5%) (диаграмма 5).

Диаграмма 5 – Причины смены места жительства населения Мангистауской области (%)

Выводы. Проведенное исследование показывает, что в целом межэтническая ситуация в регионе остается стабильной. При анализе уровня удовлетворенности жизнью в разрезе этапов проведения опросов среди населения наблюдается рост сомневающихся, не столь однозначно уверенных в своих перспективах. Наиболее острыми проблемами обозначены рост цен, тарифов, инфляция произвол в системе правоохранительных и судебных органов, безработица, трудности при трудоустройстве. Нужно подчеркнуть, что отмечаемые трудности не носят массовый характер, но постепенно проецируются на социальном самочувствии населения. Уровень миграционных настроений в регионе остается стабильным. Среди причин, побудивших респондентов к отъезду, чаще всего выделяется поиск работы, заработка, более высокооплачиваемой работы, плохая экологическая ситуация в регионе, воссоединение с семьей.

Полагаем, что устойчивая ежеквартальная динамика в сторону увеличения численности сомневающихся в стабильности своёго положения и благополучия связана с тревожными ожиданиями в связи общей социально-экономической ситуации в стране (протестные акции, рост цен) и в соседних государствах и др. Однако, тот факт, что в условиях изменяющейся экономической ситуации и сложной международной повестки очаги латентной социальной напряжённости способны транслироваться в чувствительную сферу межнациональных отношений, требует дальнейшего пристального изучения данной сферы и внедрения эффективных методов работы с населением по снятию социального напряжения и повышению гражданского доверия, социальной солидарности со стороны соответствующих структур.

ЛИТЕРАТУРА

[1]. Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Демографическая статистика [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://old.stat.gov.kz/region/260907/statistical_information/industry/4761

[2]. Анисимов Д.Е. Моральные и политические факторы социальной напряжённости // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/problema-sotsialnogo-kollapsa-v-sotsiologii

[3]. Щеголькова Е.Ю. Межэтнические установки сквозь призму субъективных характеристик социального самочувствия // Социологическая наука и социальная практика. 2022. Т 10, №4. С.132-156

[4]. Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Динамика основных социально-экономических показателей [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://old.stat.gov.kz/region/260907/statistical_information/publication

[5]. Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. Миграция населения Республики Казахстан [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://new.stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/6356/

[6]. Шувалов Н. Безработица в Узбекистане. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://visasam.ru/emigration/pereezdsng/bezrabotica-v-uzbekistane.html

[7]. Официальный интернет-портал правовой информации. Указ Президента Российской Федерации от 21.09.2022 № 647 "Об объявлении частичной мобилизации в Российской Федерации" [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209210001

[8]. Плотникова А. Как относятся в Казахстане к российским беженцам? [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.golosameriki.com/a/russians-in-kazakhstan/6768584.html

[9]. Официальный сайт Института прикладных этнополитических исследований / Межэтнические отношения в контексте ценностных ориентиров // Аналитический доклад по проекту [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://iaer.kz/ru/item/182-mezetniceskie-otnosenia-v-kontekste-cennostnyh-orientirov

REFERENCES

[1]. Oficial'nyj sajt Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. Demograficheskaja statistika [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://old.stat.gov.kz/region/260907/statistical_information/industry/4761

[2]. Anisimov D.E. Moral'nye i politicheskie faktory social'noj naprjazhjonnosti // [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://cyberleninka.ru/article/n/problema-sotsialnogo-kollapsa-v-sotsiologii

[3]. Shhegol'kova E.Ju. Mezhjetnicheskie ustanovki skvoz' prizmu sub#ektivnyh harakteristik social'nogo samochuvstvija // Sociologicheskaja nauka i social'naja praktika. 2022. T 10, №4. S.132-156

[4]. Oficial'nyj sajt Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. Dinamika osnovnyh social'no-jekonomicheskih pokazatelej [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://old.stat.gov.kz/region/260907/statistical_information/publication

[5]. Oficial'nyj sajt Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniju i reformam Respubliki Kazahstan. Migracija naselenija Respubliki Kazahstan [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://new.stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/6356/

[6]. Shuvalov N. Bezrabotica v Uzbekistane. [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://visasam.ru/emigration/pereezdsng/bezrabotica-v-uzbekistane.html

[7]. Oficial'nyj internet-portal pravovoj informacii. Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii ot 21.09.2022 № 647 "Ob ob#javlenii chastichnoj mobilizacii v Rossijskoj Federacii" [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209210001

[8]. Plotnikova A. Kak otnosjatsja v Kazahstane k rossijskim bezhencam? [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://www.golosameriki.com/a/russians-in-kazakhstan/6768584.html

[9]. Oficial'nyj sajt Instituta prikladnyh jetnopoliticheskih issledovanij / Mezhjetnicheskie otnoshenija v kontekste cennostnyh orientirov // Analiticheskij doklad po proektu [Jelektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: https://iaer.kz/ru/item/182-mezetniceskie-otnosenia-v-kontekste-cennostnyh-orientirov

Мамбетова А.И., Әбидин Ә.Н., Каюпова Ф.М.
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау қ, Қазақстан

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚАБЫЛДАУЫНДАҒЫ ЭТНИКА АРАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ (ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аңдатпа. Этносаралық және конфессияаралық қатынастар мәселелерін зерттеу Қазақстанның қазіргі даму жағдайында ерекше өзекті бағыт болып табылады. Тәжірибе көрсеткендей, қазақстандықтардың көпшілігі ұлтаралық тұрақтылық, интеграция және келісім идеясына берілгенімен, кез келген қоғамда қалыптасқан тәртіппен келіспейтін және ұлы құндылықтардың нәзіктігін бұзуға дайын деструктивті элементтер бар. Осыған байланысты бұл мәселені зерделеудің басымдығы, ең алдымен, қоғамдық келісімді одан әрі сақтау мен нығайтудың жаңа тәсілдері мен шешімдерін әзірлеу мақсатында қоғам динамикасының негізгі тенденцияларын уақтылы анықтау мүмкіндігімен анықталады. Бұл мақалада 2022 жылғы Маңғыстау облысындағы этносаралық жағдайдың жай-күйін зерделеуге бағытталған тоқсан сайынғы социологиялық өлшемдердің нәтижелері қамтылған. Атап айтқанда, мақалада қазіргі геосаяси жағдай мен елде және әлемде болып жатқан негізгі трансформация процестері контекстіндегі әлеуметтік әл-ауқат, аймақ тұрғындарының көші-қон көңіл-күйі контекстіндегі этносаралық қатынас мәселелері қарастырылады. Негізгі операцияналдық концепт ретінде «этноәлеуметтік жағдай» ұғымы белгіленген. Айнымалы мәндер ретінде әлеуметтік әл-ауқат, этносаралық интеграция, көші-қон көңіл-күйі және т.б ұғымдар қолданылды.Көрсетілген факторларды анықтауға арналған көрсеткіштер ретінде облыс тұрғындарының өміріне және материалдық әл-ауқатына қанағаттану деңгейі, бүгінгі күннің ең өзекті проблемалық мәселелері және т.б. жөнінде сұрақтарға жауаптары қолданылды. Этносаралық қатынастарды, жеке және топтық деңгейдегі этносаралық өзара әрекеттестік сипатын талдау олардың сол кезеңнің саяси, экономикалық (әлеуметтік-экономикалық), мәдени факторларымен тығыз байланысты екендігін дәлелдейді.

Түйінді сөздер: ұлтаралық қатынастар; этносаралық интеграция, көші-қон процестері, әлеуметтік әл-ауқат, этникалық топтар; этникалық белгі.

A.I. Mambetova, A.N. Abidin, F.M. Kayupova
Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

INTER-ETHNIC INTEGRATION IN THE PERCEPTION OF THE POPULATION OF THE MANGISTAU REGION (BY THE MATERIALS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH)

Abstract. The study of the problems of interethnic and interfaith relations is a particularly relevant area in the current conditions of development of Kazakhstan. Practice shows that, despite the commitment of the majority of Kazakhstanis to the idea of interethnic stability, integration and harmony, in any society there are destructive elements that do not agree with the existing order and are ready to violate the fragility of great values. In this regard, the priority of studying this issue is determined, first of all, by the possibility of timely identification of the main trends in the dynamics of society in order to develop new approaches and solutions for the further preservation and strengthening of public harmony, which are inextricably linked with the prospects for the development of the state in the global world. This article contains the results of quarterly sociological measurements aimed at studying the state of the interethnic situation in the Mangistau region in 2022. In particular, the article deals with the issues of interethnic attitudes in the context of social well-being, migratory moods of the population of the region in the context of the current

geopolitical situation and the main transformation processes taking place in the country and the world. The concept of "ethno-social situation" was singled out as the main operational concept. As variables, such concepts as social well-being, interethnic integration, migratory moods, etc. were used. As indicators for identifying the indicated factors, the answers of representatives of the population of the region to questions about satisfaction with their lives, the level of material well-being, the most acute problems of the place of residence, priority preferences when choosing a place of residence, etc. In our opinion, the predominance of negative trends in the indicated indicators can cause ethnically marked social tensions. An analysis of interethnic relations, the nature of interethnic interactions at the personal and group levels, allows us to assert that they are not constant, have their own specifics and are due to political, economic (socio-economic), cultural factors of the period under consideration.

***Keywords*:** interethnic relations; interethnic integration, migration processes, social well-being, ethnic groups; ethnic sign.

Yessenov Science Journal
ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

ӘОЖ 341.1/8
МРНТИ 10.87.91
DOI 10.56525//NZWF3595

ВАЛЮТАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУ МЕН ЫРЫҚТАНДЫРУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

МОЛДАГАЛИЕВА А.Д.
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail: aigerim.moldagaliyeva@yu.edu.kz

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада халықаралық тәжірибедегі валюталық реттеу және валюталық бақылау құралдарының заңнамалық тұрғыда даму ерекшеліктері мен қазіргі жағдайына талдау жасалды. Автор берілген тақырыпқа кешенді түрде зерттеу жүргізіп, белгілі бір деңгейде аша білді. Валюталық саясаттың мемлекеттің экономикасы мен экономикалық қауіпсіздігін арттыруға айтарлықтай әсер ететіндігі қарастырылды. Сонымен қатар ғылыми мақалада өзіндік субъективтік көзқарастар мысал ретінде келтіріліп, автордың позициясы негізделді. Қазіргі уақытта көптеген елдер шетелдік инвесторлар үшін тартымды және сыртқы әсерлерге төзімді экономиканы құру мақсатында валюталық операциялар мен капитал қаражаттарының қозғалысына шектеулерді алып тастауға тырысатындығы ғылыми мақаланың өзектілігін айқындайды. Мәселен, ырықтандыру процесі халықаралық аренада валюталық резиденттер мен бейрезиденттер арасындағы валюталық операцияларды жүзеге асыруға шектеулерді жою болып табылады. Осыған байланысты автор халықаралық-құқықтық деңгейде капитал қозғалысын ырықтандыру қағидаттарын қалыптастыру мен дамыту мәселесін заңнамалық тұрғыда талдап, жете қарастырған болатын. Зерттеудің нәтижесінде жекелеген мемлекеттер не болмаса интеграциялық бірлестіктер валюталық реттеу және валюталық бақылау саласында заңнама қабылдаған сәттен бастап валюталық шектеулер әлсірей бастағаны анықталды (атап айтқанда, трансшекаралық операцияларды жүзеге асыру кезінде валютаны резервтеу және мәмілелер паспорттарын ресімдеу жөніндегі міндет жойылды). Қазіргі уақытта дамыған мемлекеттер валюталық заңнаманы ырықтандыруды жоспарлы түрде жалғасуда. Сонымен бірге, ырықтандыру аясында мемлекеттің экономиканы "ағарту" мақсатында шетелдегі валюталық резиденттердің мүлкі мен кірістеріне назар аударуының артуы байқалады. Солай бола тұра ырықтандыруды жүргізу кезінде ұлттық қауіпсіздік пен әл ауқат тұрғысынан қоғам мен мемлекеттің мүдделері ескерілуге тиіс деген ой түйінделді. Интеграциялық бірлестіктер мысалында валюталық-қаржылық реттеуді ықтандырудың шетелдік озық тәжірибесі айқындалды. Сонымен қатар осы саладағы Қазақстан Республикасы нормативтік-құқықтық актілерінің ерекшеліктері кішігірім қарастырылып, автор сыртқы әсерлерге және халықаралық қысымға төзімді қаржы жүйесін құру үшін заңнаманы одан әрі жетілдіру қажеттілігі туралы өз ойын ұсынды.

Түйінді сөздер: валюталық-қаржылық қатынастар, валюталық реттеу, ырықтандыру, халықаралық құжаттар, міндеттеме, қағидат, капитал қозғалысы, қатынастарды регламенттеу.

Кіріспе. Валюталық-қаржылық қатынастарды реттеудің оңтайлы режимін таңдау ұлттық қаржы жүйелерінің тұрақтылығы және олардың сыртқы тәуекелдерге төтеп беру қабілеті үшін қазіргі заманғы геосаяси сын-қатерлерге байланысты шешуді талап ететін өзекті халықаралық проблема болып табылады. «Валюталық-қаржылық реттеу» (бұдан әрі – ВҚР) термині әдетте валюта бағамына және капитал қозғалысын бақылау жүйесіне әсер ету әдістерін қамтиды, сондықтан қажетті айырбас бағамы мен қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін трансшекаралық қаржы ағындарына әсер ету әдістерінің жиынтығы ретінде анықталуы мүмкін [1].

Қазіргі тәжірибеде капитал қозғалысының еркіндік дәрежесіне байланысты ВҚР ұйымдастырудың әртүрлі принциптері қолданылады. Либералды тәсіл сауда мен инвестиция үшін ең жақсы жағдай жасау мақсатында капитал қозғалысының еркіндігін барынша арттыруға бағытталған. Реттеуші қағидат капиталдың қозғалысын белгілі бір шеңберге қою, либералдық тәсілге тән қаржылық-экономикалық теңгерімсіздікті, құбылмалылықты және диспропорцияларды болдырмау және қаржы жүйесінің неғұрлым тұрақты жай-күйін қамтамасыз ету мақсатында кейбір ақылға қонымды шектеу шараларын қолдануға бағдарланады. Осы екі тәсілдің оңтайлы үйлесімін үнемі іздеу тұрақты түрде жүреді және бұл әлемнің әртүрлі елдеріндегі ұлттық әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтар мен ерекшеліктерді ескере отырып, олардың ВҚР құралдарының алуан түрлілігіне әкеледі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. ВҚР процестеріне қатысты алдыңғы отандық зерттеулер Халықаралық Валюта-қаржы қатынастарының салыстырмалы түрде тыныш дамуы жағдайында жүргізілді және мұндай жағдайлар 2008-2009 жылдардағы халықаралық қаржы дағдарысы болған нарықтық экономикаға тән әдеттегі мерзімді дағдарыстар кезеңінде ғана бұзушылықтарды бастан кешіре отырып, бұдан былай да сақталатын болады деген болжамға негізделді. Қазіргі уақытта отандық әдебиетте дағдарыстық құбылыстар қалыптасқан экономикалық тетіктерді бұрын түсінілгендей экономикалық табиғатқа қайшы келетін саяси негізделген шешімдермен бұзуға байланысты ерекше өткір және бұрын-соңды болмаған әдеби шолуларды табу қиынға соғады.

Капитал ағындарын реттеу мәселесіне көзқарас соңғы онжылдықтарда айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. 1970 жылдардың ортасына дейінгі кезеңде капитал қозғалысын бақылау басым болды және Бреттонвуд қаржы режимі режимінде бұл қаржы жүйелері мен макроэкономикалық саясаттың тұрақтылығын сақтаудың қажетті шарты болып саналды [2]. Кейінірек оның орнына капитал қозғалысына кедергілер қаржы ағындарына жағымсыз кедергі ретінде қарастырыла бастаған кезең келді, ол сол кезде басқа елдерде үлкен қайтарыммен пайдаланылуы мүмкін сияқты көрінді. Капитал қозғалысына шектеулерден біртіндеп бас тарту процесі басталды және 1998 жылы ХВҚ ең төменгі шектеулерді сақтай отырып, Халықаралық қаржылық операцияларды толығымен ырықтандыру туралы бастама көтерді. Алайда, 2008-2009 жылдардағы дағдарыс қаржы секторының тұрақтылығын сақтау және тиісті реттеу шараларын енгізу қажеттілігін тағы да еске салды. 2012 жылы ХВҚ өз ұстанымын түзетіп, макропруденциалды саясат деп аталатын жаңа тәсілді ұсынды, оның мәні финансықтандыруға қойылатын талаптар жеңілдетіліп, қаржы секторындағы тәуекелдерді азайту және оның өтімділігін сақтау мақсатында шектеулер ақылға қонымды және рұқсат етілген деп танылады [3]. Бұл ақша-кредитті реттеу органы немесе пруденциалдық қадағалау органы тарапынан фискалдық саясат шараларымен бірлесіп реттеу шартымен ғана іске асырылуы мүмкін. Шектеу санкцияларының және қарсы санкциялық шаралардың күрт өсуі мемлекет, бизнес және азаматтардың мүдделерін қорғау бойынша тиімді және дәйекті жедел шараларды әзірлеу туралы мәселені тағы да көтереді. Валюталық қаржы жүйесінің тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін ВҚР саласында стратегиялық жоспарлау құжаттарын құруды бастау маңызды.

Зерттеу нәтижелері. Валюталық ырықтандыру (либерализациялау) саласындағы алғашқы халықаралық құжаттардың бірі 1961 жылы қабылданған Экономикалық ынтымақтастық және даму жөніндегі ұйымның (бұдан әрі – ЭЫДҰ) капитал қозғалысын ырықтандыру кодексі болып табылады, онда елдерде қолданылатын реттеу режимдері мен либерализациялау шаралары туралы хабарлау тетігі көзделген [4]. Кодекс философиясының негізі – ұзақ мерзімді перспективада ВҚР нормаларын «жеңілдету» мемлекет үшін игілік болып табылады. Өйткені бұл сауда серіктестеріне артықшылық береді және елдер басқа елдерден ұқсас қадамдарды талап етпестен өз заңнамаларында капитал қозғалысына шектеулерді өз еркімен алып тастауды таңдайды. Бұл тәсіл оң нәтижесін береді, егер:

1) оны басқа қатысушылар қолдаса;

2) ол ЭЫДҰ-ға қатысты әлеуметтік-экономикалық дамудың шамамен тең деңгейлері бар елдер арасында әрекет етсе.

1-схемада көрсетілгендей, Кодекске қатысушылар үш негізгі қағиданы сақтайды:

1) біржақты либерализациялау;

2) транспаренттілік;

3) кемсітпеушілік [5].

Схема 1 – ЭЫДҰ капитал қозғалысын ырықтандыру кодексіне қатысушы елдердің ұстанатын негізгі қағидаттары

Кодекс бірнеше рет қаржылық операциялардың жаңа түрлерімен және олардың дамуына сәйкес ВҚР шараларымен толықтырылды. Қазіргі уақытта Кодекстің қатысушылары ЭЫДҰ-ның 37 елі болып табылады, олар ВҚР саласындағы шектеулердің едәуір санын жойды және капитал қозғалысына шектеулердің шамалы санын қолданады. Атап айтқанда, валюталық операцияларға және валюталық кірісті міндетті түрде сатумен репатриацияға қатысты шектеулер жоқ [6]. ЭЫДҰ кодексіне сәйкес валюталық операциялар екі топқа бөлінеді (1-кестені қараңыз).

Кесте 1 – ЭЫДҰ кодексіне валюталық операциялардың топтары

«А» тобы («standstill» режимі қолданылады)	«В» тобы («standstill» режимі қолданылмайды)
I. Тікелей инвестициялар	
II. Жеке капиталдан шығу	
III. Жылжымайтын мүлікті сату	III. Жылжымайтын мүлікті сатып алу

IV. Капитал нарықтарындағы бағалы қағаздармен операциялар	V. Ақша нарығындағы операциялар
VII. Ұжымдық инвестициялық бағалы қағаздар	VI. Ұсынушыға арналған құжаттар және секьюритилендірумен қамтамасыз етілмеген талаптар
VIII. Халықаралық коммерциялық мәмілелерге немесе қызметтерге байланысты несиелер:	
президент коммерциялық немесе сервистік мәмілеге қатысқан жағдайларда	бірде-бір президент қатыспайтын жағдайларда коммерциялық операция немесе қызмет көрсету
-	IX. Қаржылық несиелер мен несиелер
X. кепілдік, кепілгерлік және қаржылық қамтамасыз ету ("B"тобын қараңыз)	X. қаржылық қамтамасыз ету құралдары (халықаралық саудаға, ағымдағы операцияларға немесе капитал қозғалысы операцияларына қатысы жоқ жағдайларда)
XI. Депозиттік шоттар бойынша операциялар (резидент емес ұйымдарда орындалады)	XI. Депозиттік шоттар бойынша операциялар (резидент емес ұйымдарда резиденттер орындайды)
XIII. Өмірді сақтандыру	XII. Шетел валютасымен операциялар
XIV. Құмар ойындармен байланысты операциялардан басқа жеке капиталдың қозғалысы	XIV. Құмар ойындарға байланысты жеке капитал қозғалысы
XV. Капиталдың физикалық қозғалысы	–
XVI. Резидент еместің бұғатталған ақшалай қаражатына билік ету	–

«А» тобына қаржы нарықтарындағы өзгерістерге неғұрлым тұрақты және жүзеге асырудың неғұрлым ұзақ мерзімдері бар валюталық операциялар жатады. Кодекске сәйкес, «А» тобының операцияларына неғұрлым қатаң ырықтандыру талаптары қолданылады және осы операцияларға қатысты ескертпелер тек қысқартылуы немесе жойылуы мүмкін, бірақ кеңейтілмейді, ал «А» тобының операцияларына қатысты қандай да бір ескертпеге шектеу немесе күшін жойғаннан кейін ескертпелер енді қайта енгізілмейді («standstill» режимі). Осылайша, Кодекске қатысушы елдер өздерінің ВҚР саласындағы заңнамаларын одан әрі ырықтандыру жағына қарай ғана өзгерте алады. Бұл ережеден ауытқу елдегі ауыр экономикалық және қаржылық жағдайға байланысты ерекше жағдайларда ғана мүмкін болады. «В» тобына азырақ операциялар кіреді және оларды қосымша бақылау қажет болуы мүмкін, сондықтан оларды орындау режиміне заңнамалық ескертулер енгізілуі мүмкін.

Көптеген елдерде кодексті қолданудың соңғы жылдардағы табысты тәжірибесі жаңа мүшелердің, атап айтқанда 20-топ елдерінің (экономикасы неғұрлым дамыған және дамушы 19 ел және Еуропалық Одақ) кодекске белсенді қосылуына әкелді, ал ЭЫДҰ-ға кірмейтін көптеген елдер де қызығушылық танытып, қосылу мүмкіндігін қарастыруда. 2008-2009 жылдардағы қаржы дағдарысынан кейін Халықаралық валюта қоры (бұдан әрі – ХВҚ) тұжырымдамалық құжатты ұсынды [7], онда капитал қозғалысының еркіндігін қаржы секторындағы тәуекелдерді азайтуға бағытталған ақылға қонымды шектеу шараларымен үйлестіруге мүмкіндік беретін тұрақты қаржы жүйесін құруға баса назар аударылады. Осылайша, капитал қозғалысының толық еркіндігіне деген ұмтылыс капитал ағындарын басқару шараларын әзірлеу үшін макропруденциалды тәсілмен ауыстырылды [8]. Осындай өзара іс-қимыл негізінде ЭЫДҰ кодексі үнемі жетілдіріліп отырады және либерализациялау мен шектеулердің оңтайлы режимдерін әзірлеуге бағытталған негізгі құрал болып табылады.

2000 жылы қабылданған ХВҚ валюталық саясатының ашықтық кодексі ЭЫДҰ кодексін толықтырады және ВҚР мен осы саясатты жүзеге асыратын институттар саласындағы саясаттың ашықтығына баса назар аударады.

ХВҚ кодексі [9] екі қағидаға негізделген: тиімділік және есеп беру. Ақша-несие және қаржы саясатының тиімділігі жұртшылықтың саясаттың мақсаттары мен құралдарын қаншалықты түсінетініне және білетініне және оны жүзеге асыруға жауапты институттар оны орындау бойынша қаншалықты берік міндеттеме алатынына тікелей байланысты. Орталық банктер мен қаржы агенттіктерінің есеп беруі оларға жоғары еркіндік берілген жағдайларда қажет. Ашықтық Кодексте нысаналы саяси көзқарастар, құқықтық, институционалдық және экономикалық негіздер, ақша-кредит және қаржы саясатын іске асыру кезіндегі ақпарат алмасу тетігі, сондай-ақ агенттіктердің есеп беру шарттары ашықтық, түсіністік, қолжетімділік және уақтылық қағидаттарына негізделген орта ретінде түсіндіріледі [10]. ХВҚ кодексінде қол жеткізуге ұмтылатын ашықтық принциптері бар және оны әртүрлі ақша-несие және қаржы жүйелеріне қолдануға болады.

Жұмыс құжаты ретінде кодекске қосымша ақша-кредит және қаржы саясатының ашықтығын қамтамасыз етудің үздік тәжірибесін қолдану бойынша нұсқаулық қабылданды [11]. Нұсқаулықта ашықтық контекстінің неғұрлым толық негіздемесі және ақша-кредит саясаты (орталық банктер үшін) және қаржы саясаты (қаржы агенттіктері үшін) саласындағы ашықтықты қамтамасыз ету жөніндегі ұсыныстар қамтылады, сондай-ақ нақты валюталық операцияларды жүргізудің ашықтығын қамтамасыз ету және есептілікті жасау саласындағы әлемдік практикадан мысалдар келтіріледі.

ХВҚ-ның ашықтықты арттыру және ВҚР жұмыс істеу жағдайларын жақсарту үшін тағы бір құралы макроэкономикалық ақпаратты және әртүрлі статистикалық, экономикалық және қаржылық деректерді ашық жариялауға арналған деректерді таратудың арнайы стандарты (бұдан әрі – SDDS) болып табылады. Стандарт кезеңділікті, қамтуды, тарату форматтарын, осы ақпараттың уақтылы ашылуын және оған қол жеткізу еркіндігін, сондай-ақ оның тұтастығы мен сапасын сипаттайды [12]. Көптеген басқа көрсеткіштердің ішінде SDDS фискалдық саладағы мемлекеттік сектор операциялары және банк секторындағы және қор нарығындағы қаржылық операциялар туралы ақпаратты ашуды қарастырады.

Соңғы жылдары валюталық операцияларды салықтық бақылаудың ашықтығы тұрғысынан трансшекаралық валюталық операцияларды реттеуге қызығушылықтың өсуі байқалды. Көптеген елдердің реттеушілері ұлттық заңнамаға сәйкес салықтардың қаншалықты ұқыпты және уақтылы төленетініне назар аударды, ал қазіргі заманғы техникалық құралдар салықтық ақпарат алмасуға жаһандық сипат берді. Халықаралық ынтымақтастық құралдары резиденттердің салық қаражаттарының қозғалысын бақылауға, сондай-ақ бұрын негізінен екіжақты қатынастар шеңберінде қарастырылған қосарланған салық салуды жоюға мүмкіндік береді [13].

Жақында қосарланған салық салуды болдырмау мәселелері 2010 жылғы АҚШ-тың шетелдік шоттар бойынша салық есептілігі туралы Заңында (Foreign Account Tax Compliance Act; бұдан әрі – FATCA Заңы) қолданылатын тетікті пайдалана отырып, көпжақты негізде шешіле бастады. ЭЫДҰ шеңберінде салық есептілігін ретке келтіру үшін 2014 жылы ақпаратпен алмасудың автоматты жүйесін құруға негіз болған Есептіліктің жалпы стандарты (бұдан әрі – CRS) әзірленді. Бұл стандарт осындай есептілікті қалыптастыруға міндетті субъектілердің, жеке және заңды тұлғалардың шеңберін, сондай-ақ оған қатысты құрылуы тиіс тұлғалар шеңберін белгілейді. Бұдан басқа, қозғалыстар есептілікте көрсетілуі тиіс шоттардың тізімі анықталды:

- ағымдағы және жинақ шоттары;
- депо шоттары;
- сақтандыру және аннуитет шарттарын қамтамасыз ететін шоттар;
- инвестициялық компаниялардың активтері.

Салық есептілігіне қалған шоттар бойынша ақпаратты енгізу елдердің қалауы бойынша берілген. 2014 жылы неғұрлым тиімді халықаралық өзара әрекеттесу үшін құзыретті органдардың қаржы-есеп ақпаратын автоматты түрде алмасу туралы көпжақты келісімі (CRS MCAA) әзірленді. Қазіргі уақытта 100-ден астам мемлекет халықаралық салықтық ақпарат алмасу жүйесіне қатысады [14].

Екі жақты механизммен салыстырғанда көпжақты өзара әрекеттесудің бірқатар артықшылықтары бар [15]. Олар CRS MCAA шеңберінде оны біржақты түрде ұсынатын елдерден, мысалы, нөлдік табыс салығын қолданатын елдерден (оффшорлар) салық ақпаратын алу мүмкіндігімен байланысты. Сонымен қатар, көпжақты механизм шеңберінде CRS MCAA стандартының ережелерін бұзу туралы деректерді және басқа да пайдалы ақпаратты алуға болады.

Ақшаны жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл проблемасы ВҚР либерализациялау мәселелеріне тікелей қатысы бар, өйткені ақша қаражаттарының еркін қозғалысы кезінде олардың шығу тегі туралы алаңдаушылық әрқашан туындайды. Соңғы жылдардағы жалпы халықаралық тенденция бойынша кедергілерді одан әрі либерализациялау және жою капиталдың пайда болуына және трансшекаралық операцияларды жүзеге асыруға мониторинг пен бақылауды бір мезгілде күшейтуді талап етеді.

АҚШ-тағы валюталық либерализациялау. АҚШ-тағы валюталық реттеуді либерализациялау тәжірибесін талдау ерекше назар аударуға тұрарлық, өйткені ол кейбір жағдайларда басқа елдер үшін «эталон» ретінде қызмет етеді. АҚШ ЭЫДҰ-Ның либерализациялау Кодексінің басынан бастап қатысушысы болып табылады және Швейцариямен қатар ешқашан валюталық бақылау шараларын қолданбаған [4]. Сонымен бірге, ВҚР-дың либералды режимі резиденттердің ақша қаражаттарының қозғалысын қатаң бақылау шараларымен, негізінен салық мақсаттары үшін біріктіріледі. АҚШ өз резиденттерінің қаражатының қозғалысы туралы ақпаратты басқа елдерден алуды қамтамасыз ететін механизмді бірінші болып әзірледі және бұл талап 2010 жылы FATCA Заңына енгізілді.

АҚШ азаматтары мен резиденттерінің салық төлеуден жалтаруымен күресу мақсатында Заң шетелдік қаржы ұйымдарына АҚШ салық қызметі алдында американдық салық төлеушілердің қаражаттарының қозғалысы туралы есеп беруді міндеттейді. Бұл механизмді жеке заң түрінде қабылдау: 1) АҚШ-тан тыс жерде бірнеше миллион азамат тұрады; 2) азаматтарға салық салу нақты тұратын еліне қарамастан барлық жерде салықтық резиденттік белгісі бойынша жүргізіледі. FATCA Заңын жүзеге асыру екі жолдың бірімен жүзеге асырылады:

1. Салық есептілігі ақпарат алмасу туралы үкіметаралық келісімдер шеңберінде келіп түседі. Болашақта бұл механизм ЭЫДҰ-да қаржы-есеп ақпаратын автоматты түрде алмасу туралы құзыретті органдардың көпжақты келісімін (CRS MCAA) құру кезінде қолданыла бастады.

2. Шетелдік қаржы институттары американдық салық резиденттерінің есептерін АҚШ ішкі кірістер қызметінің ақпараттық ресурстарына дербес орналастырады.

Капиталдың еркін қозғалысы жағдайында, атап айтқанда саудада АЖ/ТҚҚ мәселелеріне ерекше назар аударылады. 2001 жылы қабылданған АҚШ патриоттық Заңы (USA Patriot Act) FinCEN қаржылық барлау органына күдікті мәмілелер туралы және АҚШ кеден қызметінен сұраныс бойынша келетін тауарлар мен капиталдың трансшекаралық қозғалысы туралы ақпарат жинауға кең өкілеттік береді. Сонымен қатар, АҚШ Дүниежүзілік кеден ұйымы шеңберіндегі кеден органдарының өзара көмегі туралы келісімге сәйкес басқа елдердің кеден органдарымен ақпарат алмасады. Кедендік операциялар, тексеру нәтижелері туралы деректер және құқық бұзушылықтардың алдын алу және тергеу мақсатында басқа да пайдалы ақпарат өзара алмасуға жатады.

Интеграциялық бірлестіктер деңгейіндегі валюталық либерализациялау. ВҚР либерализациялау мәселелері жекелеген елдер мен бірлестіктер деңгейінде де зерттелуде. Еуропалық Одақта (ЕО) трансшекаралық капитал қозғалысының еркіндігі ЕО-ның жұмыс істеуі туралы шарттың 63-бабымен реттеледі [16], оған сәйкес заңды қоғамдық мүдделерді қамтамасыз ету үшін қажет болған жағдайларды қоспағанда, ЕО елдері арасында және ЕО елдері мен ЕО-ға кірмейтін елдер арасындағы барлық шектеулерге тыйым салынады. Капиталдың еркін қозғалысының мақсаты жеке тұлғалардың транзакциялары мен бизнес үшін инвестицияларды жүзеге асыруы үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады. Трансшекаралық капитал қозғалысы ұғымы жылжымайтын мүлікке немесе бағалы қағаздарға тікелей шетелдік инвестицияларды, қарыздар мен несиелер беруді және Жеке капиталмен операцияларды (мұра, қайырымдылық және т.б.) қамтиды.

Шарттың кейбір баптарында капитал қозғалысы принципінен бірқатар мүмкін ерекшеліктер қарастырылған, атап айтқанда салық салу, қаржы институттарын пруденциалды қадағалау, мемлекеттік саясат және қауіпсіздік мәселелерін болдырмау. Даулы жағдайларды сот органдары қарастырады, мұнда Шарттың ережелерін түсіндірудегі шешуші сөз ЕО сотына тиесілі және осы салада кең тәжірибелік тәжірибе бар. Тараптардың Шарт талаптарын сақтауын және капитал қозғалысы саласындағы құқық қолдану мониторингін жүзеге асыратын орган Еуропалық комиссия болып табылады [17].

ЕО сауда операциялары кезінде ақшаны жылыстатуға байланысты тәуекелдерге көп көңіл бөледі. Қазіргі уақытта ЕО директивасы [18] Еуропалық гомиссияға АЖ/ТҚҚ саласындағы заңнама жеткіліксіз дамыған және (немесе) АЖ/ТҚҚ саласындағы ФАТФ стандарттары қолданылмайтын тәуекелі жоғары елдердің тізімдерін жасауға және осы негізде олармен сыртқы сауда мәмілелерінің саясатын құруға өкілеттік береді. Бұл Директива сондай-ақ осындай елдерде филиалдары мен еншілес компаниялары бар қаржы институттарына ЕО-ға мүше мемлекеттің заңнамасына сәйкес КЖ/ТҚҚ саласында әрекет етуді бұйырады. Мұндай шара стандарттардағы сәйкессіздіктерді және онымен байланысты тәуекелдерді жоюға бағытталған. ЕО елдерінің кеден органдары мен қаржылық барлау бөлімшелері арасындағы ынтымақтастық маңызды элемент болып табылады, оның шеңберінде жедел ақпарат алмасу және ақша қаражаттарының қозғалысын бақылау тетіктері құрылды.

2017 жылы капиталдың трансшекаралық қозғалысы жолындағы қалған ұлттық кедергілерді жою туралы шешім қабылданды. Арнайы жұмыс тобының мүшелері қолда бар ұлттық шектеулерді зерттегеннен кейін капитал нарықтары Одағын (CMU) құру жоспары қабылданды, оның шеңберінде 2019 жылға қарай барлық шектеулерді жою және бірыңғай капитал нарығын құру көзделді. Қазіргі уақытта бірыңғай еркін капитал нарығын құру бойынша жұмыс жалғасуда, оңтайлы ұжымдық шешімдерді іздеу және шарттарды келісу жүріп жатыр [19].

Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) елдерінде экономикалық-қаржылық бірлестік құру саласындағы интеграциялық қызмет Еуразиялық экономикалық қоғамдастыққа (ЕурАзЭҚ) мүше мемлекеттердің валюта саласындағы ынтымақтастық Тұжырымдамасы келісілген 2005 жылдан бастап жүзеге асырылады [20]. Онда валюталық-қаржылық ынтымақтастықтың ағымдағы жай-күйі және бірқатар елеулі шектеулерді алып тастау бойынша ВҚР либерализациялау перспективалары бағаланады. Алдағы уақытта валюталық-қаржылық операцияларды келісілген реттеуге, либерализациялауға және заңнамалық тәсілдерді мүше елдердің валюталық саясатына жақындатуға бағытталған бірқатар басқа құжаттар қабылданды.

Қазіргі уақытта елдер арасындағы ВҚР саласындағы қатынастар ЕАЭО туралы шартпен реттеледі [21]. Шарттың ерекшелігі – оның ережелері оларды тікелей қолдануға арналмаған және ұлттық валюта заңнамаларын одан әрі өзгертудің белгілі бір бағыттары ретінде қарастырылады. Тұрақты айырмашылықтар елдерге валюталық операцияларды

либерализациялауды қоса алғанда, көптеген мәселелер бойынша заңнаманы жақындастыру жолында тиімді ілгерілеуге мүмкіндік бермейді [22].

Қазақстан Республикасына келетін болсақ, біздің мемлекетімізде капитал қозғалысына және валюталық операцияларға қатысты бірқатар шектеулерді сақтауға қатысты либералды тәсілдің үйлесімі қалыптасқан [23]. Либерализациялау бағытындағы ең маңызды қадамдар 2006-2007 жылдары ішкі нарықта экспорттаушылардың валюталық түсімінің бір бөлігін міндетті сату және резиденттер мен резидент еместердің валюталық операцияларды жүргізу кезінде арнайы шоттар ашу талабы жойылған кезде жасалды. Бұдан басқа, салық органының резидент шетелдік банкте ашатын шотты алдын ала тіркеуі жойылды. Қазақстанда теңгенің өзгермелі бағамына көшу жасалды және бағалы қағаздармен бірқатар операцияларға шектеулер алынып тасталды. Сонымен қатар, банктер мен валюталық резиденттер арасындағы қатынастарды регламенттеу бөлігінде бақылау нығайтылды, сондай-ақ валюталық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік күшейтілді және тұтастай алғанда ВҚР либерализациялау валюталық операцияларды жасау бөлігінде елеулі шектеулердің сақталуы аясында жүзеге асырылды [23].

Қорытынды. Қазіргі Қазақстан заңнамасындағы қолданыстағы шектеулердің ішіндегі ең маңыздысы – репатриация туралы талап және резиденттердің шетелдік шоттарды пайдалануына шектеу. Репатриация дегеніміз – сыртқы сауда келісімшарттарынан алынған (бірақ іс жүзінде алынбаған) қаражатты уәкілетті банктерге қайтару қажеттілігі. Тағы бір шектеу қазақстандық резиденттердің шетелдік шоттарына қаражат аударуға рұқсат етілген валюталық операциялардың тізімін енгізумен байланысты. Заңнамада кейбір операцияларға неге рұқсат етілгені, ал басқаларында жоқ екендігі туралы негіздеме жоқ. Сонымен қатар, жеке және заңды тұлғалар өздерінің шетелдік шоттары бойынша салық органдарына хабарламалар мен есептер беруге міндетті, дегенмен салық органдарында бұл хабарламалардың дұрыстығы мен толықтығын тексеруге және растауға мүмкіндігі жоқ.

Қазіргі әлемде елдер мен интеграциялық бірлестіктердің ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, ВФР-дің оңтайлы режимдерін іздеу жалғасуда. Ресей мұнда қаржы жүйесінің тұрақтылығын сақтау қажеттілігімен экспорттаушылар мен инвестициялық қызмет пен қаржы нарықтарындағы операцияларға қатысушылардың мүдделерін үйлестіре алатын өз жолын табуы керек. Сондай-ақ, доллардың экономикадағы рөлін төмендетудің және оның сыртқы санкциялық қысымға қарсы тұру қабілетін арттырудың объективті қажеттілігін ескеру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Навой А.В. Концепция валютно-финансового регулирования национальной экономики в условиях нестабильности глобальных финансов / А.В. Навой // Финансовый журнал. – 2018. – № 1. – С. 71–86.

[2]. Ершов Д.Н. Либерализация валютного регулирования: международный опыт / Д.Н. Ершов // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2022. – Т. 24, № 3. – С. 184–198.

[3]. Ершов Д.Н. Либерализация валютно-финансового регулирования / Д.Н. Ершов // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2022. – № 6. – С. 69–82.

[4]. OECD. Forty Years' Experience with the OECD Code of Liberalisation of Capital Movements. – oecd.org. Retrieved from https://www.oecd.org/daf/inv/investment-policy/44784048.pdf

[5]. Левашенко А.Д. Либерализации движения капитала в России и Кодекс ОЭСР / А.Д. Левашенко, А.А. Коваль. – 2018. – 25 с.

[6]. OECD. Code of Liberalisation of Capital Movements. – oecd.org. Retrieved from – https://www.oecd.org/daf/inv/investment-policy/Code-capital-movements-EN.pdf

[7]. The Liberalization and Management of Capital Flows: An Institutional View. – imf.org. Retrieved from https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/111412.pdf

[8]. Code of Liberalisation of Capital Movements: Update on Developments. – oecd.org. Retrieved from https://www.oecd.org/investment/investment-policy/OECD-Code-CapitalMovements-Update-to-G20-July-2018.pdf

[9]. Code of Good Practices on Transparency in Monetary and Financial Policies. – imf.org. Retrieved from https://www.imf.org/external/np/mae/mft/index.htm

[10]. Международный валютный фонд. Кодекс надлежащей практики по обеспечению прозрачности в денежно-кредитной и финансовой политике: декларация принципов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.imf.org/external/np/mae/mft/code/rus/code2r.pdf

[11]. Supporting Document to the Code of Good Practices on Transparency in Monetary and Financial Policies. – imf.org. Retrieved from https://www.imf.org/external/np/mae/mft/sup/index.htm

[12]. Специальный стандарт распространения данных. Руководство для подписчиков и пользователей / Международный валютный фонд. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Специальный%20стандарт%20распространения%20данных%20(2007).pdf

[13]. Коваль А.А. Реформа валютного регулирования и валютного контроля / А.А. Коваль, А.Д. Левашенко, С.Г. Синельников-Мурылев, П.В. Трунин. – Москва, 2018. – 52 с.

[14]. Automatic Exchange of Information (AEOI): Status of Commitments. – oecd.org. Retrieved from https://www.oecd.org/tax/automaticexchange/commitment-andmonitoring-process/AEOI-commitments.pdf

[15]. CRS Information vs Country-by-Country Reporting. – oecd.org. Retrieved from https://www.oecd.org/tax/automaticexchange/international-framework-for-the-crs/?TSPD_101_R0=e91791fa7fc5c45bbe031a397b192e71nIY000000000000000042c5e257ffff0000000000000000000000000005a8c25cc00735eb6f7

[16]. EUR-Lex. Article 63. – oecd.org. Retrieved from https://eurlex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/art_63/oj

[17]. European Commission. Capital Movements. – ec.europa.eu. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/financial-markets/capitalmovements_en

[18]. Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015. – eur-lex.europa.eu. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOL_2015_141_ R_0003&from=ES

[19]. Capital Markets Union: Commission Proposes New Measures to Boost Europe's Capital Markets // European Commission. – 2021. – Electronic text data. – Mode of access: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_6251

[20]. Концепция сотрудничества государств-членов Евразийского экономического сообщества в валютной сфере. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.evrazes.com/print/docs/66

[21]. Договор о Евразийском экономическом союзе : – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/

[22]. Юрченко О.А., Регулирование валютного рынка в ЕАЭС / О.А. Юрченко, Ж.С. Чупина, А.Л. Чупин, С.В. Шкляев. – М., 2021. – 174 с.

[23]. Коваль А.А., Левашенко А.Д. Валютное регулирование: либерализация и ограничения. Турбулентное десятилетие 2008–2018: монография / А.А. Коваль, А.Д. Левашенко. – М.: Дело, 2020. – С. 543–554.

REFERENCES

[1]. Navoy A.V. The concept of monetary and financial regulation of the national economy in the conditions of instability of global finance / A.V. Navoy // Financial Journal. – 2018. – No. 1. – pp. 71-86. [in Russian]

[2]. Ershov D.N. Liberalization of currency regulation: international experience / D.N. Ershov // Bulletin of Volgograd State University. – 2022. – Vol. 24, No. 3. – pp. 184-198. [in Russian]

[3]. Yershov D.N. Liberalization of monetary and financial regulation / D.N. Yershov // Bulletin of the Volgograd State University. – 2022. – No. 6. – pp. 69-82. [in Russian]

[4]. OECD. Forty Years' Experience with the OECD Code of Liberalisation of Capital Movements. – oecd.org. Retrieved from https://www.oecd.org/daf/inv/investment-policy/44784048.pdf

[5]. Levashenko A.D. Liberalization of capital movement in Russia and the OECD Code / A.D. Levashenko, A.A. Koval. – 2018. – 25 p. [in Russian]

[6]. OECD. Code of Liberalisation of Capital Movements. – oecd.org. Retrieved from – https://www.oecd.org/daf/inv/investment-policy/Code-capital-movements-EN.pdf

[7]. The Liberalization and Management of Capital Flows: An Institutional View. – imf.org. Retrieved from https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/111412.pdf

[8]. Code of Liberalisation of Capital Movements: Update on Developments. – oecd.org. Retrieved from https://www.oecd.org/investment/investment-policy/OECD-Code-CapitalMovements-Update-to-G20-July-2018.pdf

[9]. Code of Good Practices on Transparency in Monetary and Financial Policies. – imf.org. Retrieved from https://www.imf.org/external/np/mae/mft/index.htm

[10]. International Monetary Fund. Code of Good Practice for Ensuring Transparency in Monetary and Financial Policy: Declaration of Principles. – [Electronic resource]. – Access mode: https://www.imf.org/external/np/mae/mft/code/rus/code2r.pdf [in Russian]

[11]. Supporting Document to the Code of Good Practices on Transparency in Monetary and Financial Policies. – imf.org. Retrieved from https://www.imf.org/external/np/mae/mft/sup/index.htm

[12]. A special data dissemination standard. A guide for subscribers and users / International Monetary Fund. – [Electronic resource]. – Access mode:https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Специальный%20стандарт%20распространения%20данных%20 (2007).pdf

[13]. Koval A.A. Reform of currency regulation and currency control / A.A. Koval, A.D. Levashenko, S.G. Sinelnikov-Murylev, P.V. Trunin. – Moscow, 2018. – 52 p. [in Russian]

[14]. Automatic Exchange of Information (AEOI): Status of Commitments. – oecd.org. Retrieved from https://www.oecd.org/tax/automaticexchange/commitment-andmonitoring-process/AEOI-commitments.pdf

[15]. CRS Information vs Country-by-Country Reporting. – oecd.org. Retrieved from https://www.oecd.org/tax/automaticexchange/international-framework-for-the-crs/?TSPD_101_R0=e91791fa7fc5c45bbe031a397b192e71nIY000000000000000042c5e257ffff0000000000000000000000000005a8c25cc00735eb6f7

[16]. EUR-Lex. Article 63. – oecd.org. Retrieved from https://eurlex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/art_63/oj

[17]. European Commission. Capital Movements. – ec.europa.eu. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/financial-markets/capitalmovements_en

[18]. Directive (EU) 2015/849 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015. – eur-lex.europa.eu. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:JOL_2015_141_ R_0003&from=ES

[19]. Capital Markets Union: Commission Proposes New Measures to Boost Europe's Capital Markets // European Commission. – 2021. – Electronic text data. – Mode of access: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_6251

[20]. The concept of cooperation of the member states of the Eurasian Economic Community in the monetary sphere. – [Electronic resource]. – Access mode: http://www.evrazes.com/print/docs/66 [in Russian]

[21]. The Treaty on the Eurasian Economic Union. – [Electronic resource]. – Access mode: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855 /

[22]. Yurchenko O.A., Regulation of the foreign exchange market in the EAEU / O.A. Yurchenko, Zh.S. Chupina, A.L. Chupin, S.V. Shklyaev. – M., 2021. – 174 p. [in Russian]

[23]. Koval A.A., Levashenko A.D. Currency regulation: liberalization and restrictions. Turbulent decade 2008-2018: monograph / A.A. Koval, A.D. Levashenko. – M.: Delo, 2020. – pp. 543-554. [in Russian]

Молдагалиева Айгерим

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова

г. Актау, Казахстан

МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРАВОВАЯ ПРАКТИКА РЕГУЛИРОВАНИЯ И ЛИБЕРАЛИЗАЦИИ ВАЛЮТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В предлагаемой статье проведен анализ особенностей и современного состояния законодательного развития инструментов валютного регулирования и валютного контроля в международной практике. Автору удалось провести комплексное исследование данной темы и в определенной степени раскрыть ее. Было рассмотрено, оказывает ли валютная политика существенное влияние на повышение экономики и экономической безопасности государства. Также в научной статье в качестве примера приводятся собственные субъективные взгляды, обосновывается позиция автора. Актуальность научной статьи подчеркивает тот факт, что в настоящее время многие страны пытаются снять ограничения на валютные операции и движение капитальных средств с целью создания экономики, привлекательной для иностранных инвесторов и устойчивой к внешним воздействиям. Так, процесс либерализации заключается в снятии ограничений на осуществление валютных операций между валютными резидентами и нерезидентами на международной арене. В этой связи автором был законодательно проанализирован и подробно рассмотрен вопрос формирования и развития принципов либерализации движения капитала на международно-правовом уровне. В результате исследования установлено, что с момента принятия отдельными государствами либо интеграционными объединениями законодательства в области валютного регулирования и валютного контроля валютные ограничения стали ослабевать (в частности, исключена обязанность по резервированию валюты и оформлению паспортов сделок при осуществлении трансграничных операций). В настоящее время развитые государства планомерно продолжают либерализацию валютного законодательства. Вместе с тем, в рамках либерализации наблюдается рост внимания государства к имуществу и доходам валютных резидентов за рубежом с целью "просвещения" экономики. При этом была сформулирована мысль о том, что при проведении либерализации должны учитываться интересы общества и государства с точки зрения национальной безопасности и благосостояния. На примере интеграционных объединений выявлена передовая зарубежная практика осуществления валютно-финансового регулирования. Кроме того, были рассмотрены особенности нормативно-правовых актов Республики Казахстан в данной сфере, автор высказал свое мнение о необходимости дальнейшего совершенствования законодательства для создания финансовой системы, устойчивой к внешним воздействиям и международному давлению.

Ключевые слова: валютно-финансовые отношения, валютное регулирование, либерализация, международные документы, обязательства, принцип, движение капитала, регламентация отношений.

Moldagaliyeva Aigerim

Sh.Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

INTERNATIONAL LEGAL PRACTICE OF REGULATION AND LIBERALIZATION OF CURRENCY RELATIONS

Abstract. The proposed article analyzes the features and current state of the legislative development of instruments of currency regulation and currency control in international practice. The author managed to conduct a comprehensive study of this topic and to a certain extent reveal it. It was considered whether the monetary policy has a significant impact on improving the economy and economic security of the state. Also in the scientific article, as an example, one's own subjective views are given, the author's position is justified. The relevance of the scientific article is emphasized by the fact that currently many countries are trying to lift restrictions on foreign exchange transactions and the movement of capital funds in order to create an economy attractive to foreign investors and resistant to external influences. Thus, the process of liberalization consists in lifting restrictions on the implementation of currency transactions between currency residents and non-residents in the international arena. In this regard, the author has legislatively analyzed and considered in detail the issue of the formation and development of the principles of capital movement liberalization at the international legal level. As a result of the study, it was found that since the adoption by individual states or integration associations of legislation in the field of currency regulation and currency control, currency restrictions began to weaken (in particular, the obligation to reserve currency and issue transaction passports during cross-border transactions was excluded). Currently, developed countries are systematically continuing the liberalization of currency legislation. At the same time, within the framework of liberalization, there is an increase in state attention to the property and income of foreign currency residents abroad in order to "educate" the economy. At the same time, the idea was formulated that the interests of society and the state from the point of view of national security and welfare should be taken into account when liberalizing. On the example of integration associations, the advanced foreign practice of currency and financial regulation is revealed. In addition, the features of the regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan in this area were considered, the author expressed his opinion on the need for further improvement of legislation to create a financial system resistant to external influences and international pressure.

Keywords*:* monetary and financial relations, liberalization, currency regulation, international documents, obligations, principle, capital movement, regulation of relations.

УДК 342.9
DOI 10.56525//RLKN9020

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОЙ IT ТЕХНОЛОГИИ В АКТИВИЗАЦИИ АНТИКОРРУПЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

ИЗТУРГАНОВА Г.К.
Каспийский университет технологии
и инжиниринга им. Ш. Есенова
Актау, Казахстан
E-mail: gulnar.izturganova@yu.edu.kz

Аннотация. Проблема коррупции в последнее время приобрела огромную и вполне обоснованную актуальность. Неоспоримо, что сложившиеся в Республике Казахстан демократические институты несовместимы с фактами коррупции, вытекающими из них проблемами, угрожающими устойчивому и безопасному развитию общества. Соответственно, реализуемые в Казахстане демократические преобразования невозможно без системы, эффективно функционирующей в борьбе на всех уровнях против всех проявлений коррупции.

Успешная антикоррупционная политика невозможна без фундаментальных сдвигов в общественном, групповом и индивидуальном сознании, без серьезных позитивных коррекций в правилах поведения не только таких целевых групп, как государственные служащие, но и самих граждан. Проблема данного проекта состоит не только в том, как привлечь гражданское общество к конструктивной антикоррупционной деятельности, но и как объединить усилия всех лиц и организаций в формировании антикоррупционной коалиции гражданского общества и партнерств с органами власти.

В исследовании подчеркивается, что государственная власть, обладая наибольшими ресурсами для противодействия коррупции по сравнению с другими его элементами, должна создать более благоприятные условия для открытости и подотчетности его институтов перед обществом. В проекте описывается основные технологии, нацеленные на активизацию антикоррупционного потенциала гражданского общества в сфере противодействии коррупции. Также отражается потенциал феномена коррупции, выделяются его основные характеристики, предлагается авторское определение понятия «коррупционный потенциал». Анализируются воспроизводство, динамика и субъекты коррупционного потенциала. Особое внимание уделяется анализу практики применения IT технологии, также научно-методическим методам исследования коррупционного потенциала.

Исследование данной проблемы борьбы с антикоррупционными правонарушениями с разной точки зрения рассматривались казахстанскими и зарубежными исследователями. Ссылаясь на мировой опыт в борьбе с коррупцией надо отметить, что компьютеризация управления нужна не только для того, чтобы упростить гражданам предоставление необходимой информации.

Для положительного решения проблемы анализируется положительного опыта западных стран по применению IT технологии при активизации антикоррупционного потенциала гражданского общества.

Ключевые слова: коррупция, гражданское общество, цифровизация, государство, информационная технология, антикоррупционная политика, IT технология, мониторинг, статистика, анализ, активизация.

Введение. Активизация антикоррупционного потенциала – это процесс, который включает в себя превращение возможностей в действительность, порождение новых форм и технологий его реализации, совершенствование системы адаптации отдельного человека, социальной группы или общности к новым для них социальным отношениям [1].

В исследовании выявлены новые пути по противодействию коррупционной деятельности, путем внедрения и использования IT технологии. На основе использования приемлемых методов предложены рекомендации для совершенствования активизации антикоррупционного потенциала гражданского общества разработаны предложения по улучшению антикоррупционной деятельности. Для исследования качества и эффективности применения IT технологии планируется исследование информационные базы документы официальной статистики по антикоррупционным правонарушениям, научно-аналитические материалы и доклады, данные международной статистики, документы и аналитические разработки социально-экономического развития Казахстана статьи научной и периодической печати и прочие источники.

Для положительного решения проблемы анализируется положительного опыта западных стран по применению IT технологии при активизации антикоррупционного потенциала гражданского общества.

Исследование данной проблемы борьбы с антикоррупционными правонарушениями с разной точки зрения рассматривались казахстанскими и зарубежными исследователями. Ссылаясь на мировой опыт в борьбе с коррупцией надо отметить, что компьютеризация управления нужна не только для того, чтобы упростить гражданам предоставление необходимой информации. Как отмечает в монографии В.Д. Андрианов «компьютеризация должна давать возможность общественности осуществлять контроль за сотрудником администрации. И конечно, нельзя экономить на мониторинге и составлении рейтингов качества работы госаппарата» [2]. Также в трудах Л. Н. Смирнова отражено что «ранее предупреждение и выявление противоправных действий, для чего понадобится создать культуру неприятия коррупции, по возможности заменить дискреционные методы принятия решений процедуральными, и повысить транспарентность государственного управления» [3]. И эти исследования не раз подтверждают, что применение технологии на активизацию антикоррупционного потенциала имеет актуальность.

Материалы и методы исследования. В настоящее время наблюдается рост коррупционных правонарушений практически во всех странах постсоветского пространства. Одним из методов снижения коррупционного уровня является внедрение программы цифровизации государственных услуг. Появление новых информационных технологий позволяет устранить многие коррупционные риски. Именно поэтому в Казахстане принята государственная программа «Цифровой Казахстан». Основная цель государственной программы «Цифровой Казахстан» – прогрессивное развитие цифровой экосистемы для достижения устойчивого экономического роста и повышения конкурентоспособности экономики. Внедрение данной программы позволит ускорить темпы развития экономики Республики Казахстан. В конечном счете данная программа направлена на улучшение качества жизни населения. В недалеком будущем данная программа создаст основу перехода на принципиально новую траекторию – цифровую экономику будущего. Обратимся также к Концепция кибербезопасности («Киберщит Казахстана»), утвержденной Правительством в 2017 г. Данная концепция определяет основные направления реализации государственной политики в сфере защиты электронных информационных ресурсов, информационных систем и сетей телекоммуникаций. И что особо необходимо сказать, данная Концепция направлена на обеспечения безопасного использования информационно-коммуникационных технологий. Таким образом, в Казахстане создана нормативная основа для развития информационно-коммуникационных технологий. Использование данных технологий институтами гражданского общества позволит улучшить качество жизнедеятельности граждан Казахстана.

Используя информационные и коммуникационные технологии, гражданское общество играет все более важную роль в управлении, содействуя прозрачности и подотчетности в борьбе с коррупцией. Агентства по развитию могут усилить антикоррупционные инициативы, возглавляемые гражданским обществом, основанные на ИКТ, путем финансирования проектов и программ, которые способствуют созданию

институциональной среды, способствующей участию в государственных делах, развитию сотрудничества и мобилизации, а также развитию потенциала.

Результаты исследования. Изучив опыт передовых стран по цифровизации национальных экономик, в стране принята государственная программа "Цифровой Казахстан", которая состоит из пяти основных направлений: развитие человеческого капитала, создание инновационной экосистемы, переход к цифровому государству, реализация цифровой системы, цифровизация отраслей экономики. Эти направления охватывают 17 инициатив, в рамках которых министерства, государственные органы и организации реализуют 120 мероприятий.

Добиться положительного экономического эффекта без определения четкой линии противодействия коррупции невозможно. В этой связи большое место занимают искусственный интеллект, блок-платформы и большие данные. Недавний отток финансовых документов от оффшорных компаний, получивших название "Panama papers", является одним из успешных примеров использования современных технологий и огромных методов обработки данных для сокращения возможностей развития коррупции.

Для положительного решения проблемы анализируется положительного опыта западных стран по применению IT технологии при активизации антикоррупционного потенциала гражданского общества.

Как отмечает в монографии В.Д. Андрианов «компьютеризация должна давать возможность общественности осуществлять контроль за сотрудником администрации. И конечно, нельзя экономить на мониторинге и составлении рейтингов качества работы госаппарата» [2]. Также в трудах Л. Н. Смирнова отражено что «ранее предупреждение и выявление противоправных действий, для чего понадобится создать культуру неприятия коррупции, по возможности заменить дискреционные методы принятияярешений процедуральными, и повысить транспарентность государственного управления» [3].

И эти исследования не раз подтверждают, что применение технологии на активизацию антикоррупционного потенциала имеет актуальность.

Актуальность данной работы обусловлена тем что создание правового государства и развитие демократических инициатив общественной жизни предполагает общечеловеческие приоритеты, Прежде всего, главные места занимают жизнь, здоровье, свобода, права и интересы личности. Как отметил Н.А.Назарбаев на совместном заседании палат парламента в Послании народу Казахстана «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира", мы постоянно работаем и улучшаем ситуацию на пути борьбы с коррупцией, но не открыты денежные потоки ряда финансово-промышленных групп и их незаконное обогащение за счет сокрытия доходов, вывода средств и имущества за рубеж, уклонения от уплаты налогов.

Как ранее отметил на совместном заседании палат парламента в Послании народу Казахстана «повышение благосостояния граждан Казахстана-главная цель государственной политики» «особое значение приобретает борьба с преступностью и коррупцией в условиях демократического общества».

Меры по предупреждению коррупции начались уже после обретения Казахстаном независимости. 17 марта 1992 года был принят Указ Президента РК «О мерах по усилению борьбы с организованной преступностью и коррупцией», 2 июля 1998 года Закон РК «О борьбе с коррупцией» и последний Закон РК «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 года [4]. На основании данных законов были приняты государственные программы борьбы с коррупцией на 2021-2025 годы, а также Концепция антикоррупционной политики

Республики Казахстан на 2022 - 2026 годы и внесении изменений в некоторые указы Президента Республики Казахстан [5].

Целенаправленная деятельность Казахстана по противодействию проявлений коррупции является антикоррупционной политикой. Все страны уделяют большое внимание борьбе с коррупцией, так как коррупция является серьезной угрозой национальной безопасности государства. Именно коррупция может создать препятствия функционированию публичной власти на основе права и закона, вызывает затруднение экономическому развитию страны. Коррупция в Казахстане достигла высокого уровня, при котором нарушаются принципы равенства и социальной справедливости, создаются затруднения в экономическом развитии республики и препятствия к росту эффективности в государственном управлении и местном самоуправлении. Кроме того, коррупция подрывает доверие населения к власти и существенно затрудняет экономическое развитие Казахстана, в связи, с чем необходимо реализовывать антикоррупционные практики.

В нашей республике антикоррупционное законодательство создает условия для эффективной борьбы, но, чтобы перейти от теории к практике, необходима политическая воля, эффективное функционирование и координация созданных против коррупционных органов, а также активизация антикоррупционной работы в государстве.

Применение новых информационных технологий в современном мире доказывает их эффективность в реализации антикоррупционных практик. Более того, в условиях неготовности граждан брать активное участие в антикоррупционной борьбе использование инструментария информационных технологий может стать одним из эффективных образов привлечения населения к действиям по борьбе с коррупцией.

По данным антикоррупционного мониторинга «Адалдық алаңы», наиболее эффективными формами участия общественности в противодействии коррупции выступает проведение общественных расследований по фактам коррупции, а также общественный контроль и мониторинг административных практик в сферах с высокими коррупционными рисками. Однако, к настоящему времени наиболее эффективные меры подаборьбе с коррупцией - усиление контроля общества над деятельностью органов власти – в Казахстане на сегодняшний день реализованы очень слабо.

С развитием информационного общества, активно возрастает количество международных исследований относительно роли информационно-компьютерных технологий как катализатора борьбы с коррупцией. Результаты исследований соотношения между внедрением инновационных технологий в государственном секторе и уровнем коррупции свидетельствуют о сокращении количества фактов коррупции при наличии электронного правительства.

Постоянный контроль качества услуг, которые предоставляются государством, верховенство права, борьба с фаворитизмом, профессионализм государственных должностных лиц - весомые факторы успеха. Однако использование информационных технологий больше влияет на снижение коррупции, чем традиционные формы борьбы с ней (такие как административная реформа и работа правоохранительных органов) [6].

Интегрирование информационных технологий не всегда связана с административными реформами, чаще всего эти изменения побуждают к реформам в административной сфере.

Заключение. В настоящее время основным приоритетом является защита прав и законных интересов граждан, что определяет влияние применения информационных технологий при развитии антикоррупционного правосознания.

Политический, социальный, экономический потенциал государства тесно связано с реализацией и внедрением информационных технологий в практике борьбы с коррупционными правонарушениями.

Одним из важных факторов являются доступная возможность к сети интернет, сравнение и конфиденциальность, а также производимые расходы на использование

информационных технологий. Для успешного уменьшения размеров коррупции информационные технологии должны увеличить уровень доступности информации, чтобы обеспечить отслеживание решений и действий правительства, а также более высокий уровень ответственности членов правительства.

Таким образом, необходимо отметить, что влияние информационных технологий в практике борьбы с коррупционными правонарушениями играют значительную роль, обеспечивая научный подход, скорость в раскрытии правонарушений и предупреждения коррупционных преступлений.

ЛИТЕРАТУРА

[1]. Шедий М.В. Особенности развития антикоррупционного потенциала гражданского общества в России // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2013. – № 2 (26). С. 294– 298.

[2]. Андрианов, В. Д. Коррупция как глобальная проблема: Монография. – М., 2011. – 304 с.

[3]. Смирнова, Л. Н. Борьба с коррупцией в Китае: конвенция ООН против коррупции и «особая китайская модель» / Л. Н. Смирнова // Вестник Московского университета – 2015. – № 2. – Сер. 12. Политические науки. – С. 71–90.

[4]. Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 года № 410-V //kodeksy-kz.com

[5]. Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2021–2025 годы. //adilet.zan.kz

[6]. Стратегия вхождения Казахстана в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира //adilet.zan.kz

REFERENCES

[1]. Shediy M.V. Features of the development of the anti-corruption potential of civil society in Russia // Uchenye zapiski. Electronic scientific journal of Kursk State University. – 2013. – № 2 (26). S. 294– 298.

[2]. Andrianov, V. D. Korrupcija kak global'naja problema: Monografija. – M., 2011. – 304 s.

[3]. Smirnova, L. N. Bor'ba s korrupciej v Kitae: konvencija OON protiv korrupcii i «osobaja kitajskaja model'» / L. N. Smirnova // Vestnik Moskovskogo universiteta – 2015. – № 2. – Ser. 12. Political Sciences. – S. 71-90.

[4]. Zakon Respubliki Kazahstan «O protivodejstvii korrupcii» ot 18 nojabrja 2015 goda № 410-V //kodeksy-kz.com

[5]. Antikorrupcionnaja strategija Respubliki Kazahstan na 2021–2025 gody. //adilet.zan.kz

[6]. The strategy of Kazakhstan's entry into the top 50 most competitive countries in the world //adilet.zan.kz

Ізтұрғанова Гүлнар Қосшықызы

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті

Ақтау қ, Қазақстан

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ӘЛЕУЕТІН ЖАНДАНДЫРУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ IT ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Қазіргі таңда сыбайлас жемқорлық мәселесі орасан зор және толық негізделген өзектілікке ие екені баршаға белгілі.

Қазақстан Республикасында қалыптасқан демократиялық институттардың сыбайлас жемқорлық фактілерімен, олардан туындайтын, қоғамның орнықты және қауіпсіз дамуына

қауіп төндіретін проблемалармен үйлеспейтіні даусыз. Тиісінше, Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан демократиялық қайта құрулар сыбайлас жемқорлықтың барлық көріністеріне қарсы күресте барлық деңгейде тиімді жұмыс істейтін жүйесіз мүмкін емес.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы табысты саясат қоғамдық, топтық және жеке санадағы түбегейлі өзгерістерсіз, мемлекеттік қызметшілер сияқты нысаналы топтардың ғана емес, азаматтардың да мінез-құлық қағидаларында елеулі оң түзетулерсіз мүмкін емес. Бұл зерттеудің басты мәселесі азаматтық қоғамды сындарлы сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметке қалай тарту керектігі ғана емес, сонымен қатар барлық адамдар мен ұйымдардың азаматтық қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы коалициясын және билік органдарымен серіктестіктерді қалыптастырудағы күш-жігерін қалай біріктіру қажеттігі болып табылады.

Зерттеу барысында ыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру үшін оның басқа элементтерімен салыстырғанда ең көп ресурстарға ие мемлекеттік билік оның институттарының қоғам алдындағы ашықтығы мен есеп беруі үшін қолайлы жағдайлар жасауы керек екенін атап көрсетеді. Зерттеу жұмысында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы азаматтық қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы әлеуетін жандандыруға бағытталған негізгі технологиялар сипатталған.

Сондай-ақ, сыбайлас жемқорлық құбылысының әлеуеті көрсетіледі, оның негізгі сипаттамалары ерекшеленеді, "сыбайлас жемқорлық әлеуеті" ұғымының авторлық анықтамасы ұсынылады. Өсімін молайту, сыбайлас жемқорлық әлеуетінің динамикасы мен субъектілері талданады. IT технологиясын қолдану практикасын талдауға, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық әлеуетін зерттеудің ғылыми-әдістемелік әдістеріне ерекше назар аударылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқық бұзушылықтарға қарсы күрестің осы проблемасын зерттеуді қазақстандық және шетелдік зерттеушілер әртүрлі көзқарастармен қарады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі әлемдік тәжірибеге сілтеме жасай отырып, басқаруды компьютерлендіру азаматтарға қажетті ақпарат беруді жеңілдету үшін ғана қажет емес екенін атап өткен жөн.

Мәселені оң шешу үшін батыс елдерінің азаматтық қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы әлеуетін жандандыру кезінде IT технологиясын қолдану жөніндегі оң тәжірибесі талданады.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық, азаматтық қоғам, цифрландыру, мемлекет, ақпараттық технология, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, IT технологиясы, мониторинг, статистика, талдау, жандандыру.

Izturganova Gulnar Kosshykyzy

Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

THE ROLE OF INFORMATION IT TECHNOLOGY IN ACTIVATING THE ANTI-CORRUPTION POTENTIAL OF CIVIL SOCIETY

Abstract. The problem of corruption has recently acquired a huge and well-founded relevance. It is indisputable that the democratic institutions established in the Republic of Kazakhstan are incompatible with the facts of corruption, the problems arising from them that threaten the sustainable and safe development of society. Accordingly, the democratic transformations implemented in Kazakhstan are impossible without a system that functions effectively in the fight at all levels against all manifestations of corruption. A successful anti-corruption policy is impossible without fundamental shifts in public, group and individual consciousness, without serious positive corrections in the rules of behavior not only of target groups such as civil servants, but also of citizens themselves.

The problem of this project is not only how to involve civil society in constructive anti-corruption activities, but also how to unite the efforts of all individuals and organizations in forming an anti-corruption coalition of civil society and partnerships with authorities. The study emphasizes that the state power, having the greatest resources to counter corruption in comparison with its other elements, should create more favorable conditions for the openness and accountability of its

institutions to society. The project describes the main technologies aimed at activating the anti-corruption potential of civil society in the field of combating corruption.

The potential of the phenomenon of corruption is also reflected, its main characteristics are highlighted, the author's definition of the concept of "corruption potential" is proposed. Reproduction, dynamics and subjects of corruption potential are analyzed. Special attention is paid to the analysis of the practice of using IT technology, as well as scientific and methodological methods of investigating corruption potential.

Key words: corruption, civil society, digitalization, state, information technology, anti-corruption policy, IT technology, monitoring, statistics, analysis, statistics, potential, activation.

ӘОЖ 94 (574)
DOI 10.56525//VQQU5968

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҚАТЫНАСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АУЕШОВА Б.Т.
Ш.Есенов атындағы Каспий
технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail: bagdat.auyeshova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Бұл мақалада үкіметтің белгілі бір бөлігіне құқықтық әсер ететін барлық қоғамдық қатынастар қарастырылады. Көші-қон саласы құқықтық реттеу тетігінің даму заңдылықтары мен тенденцияларын - қоғамның иммиграциялық жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін құқықтық қатынастарды, сондай-ақ иммиграциялық саясат пен мемлекеттік органдардың қауіпсіздігін талдау.

Бұл мақалада мемлекеттік басқарудың теориялық және практикалық мәселелері көрсетілген және иммиграциялық қатынастардың құқықтық ережелері көрсетілген. Қазіргі уақытта барлық елдер қандай да бір жолмен иммиграциялық мәселелерге тап болады. Әлемдегі көші-қон ағыны белсенді өсуге ауысады. Иммиграцияға қарсы құқықтарды қамтамасыз етудің өзекті мәселелерінің бірі иммиграциялық қатынастарды реттеуді жетілдіру болып табылады. Автордың пікірінше, иммиграциялық қатынастар проблемаларын жаһандық адамзат проблемаларына жатқызуға болады.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы көші-қон жағдайына шолу берілген. Республика транзит пен көші-қонның ірі орталығына айналады деген қорытынды жасалады. Иммиграциялық саясатқа байланысты ішкі мәселелер, демографиялық теңгерімсіздіктер, еңбек өнімділігінің теңгерімсіздігі және заңсыз иммиграцияның өсуі әр түрлі болады. Диаспоралар мен бірлестіктердің қалыптасуы шетелдік деректерді қолдана отырып этникалық және басқа да ерекшеліктерге байланысты өзгереді.

Түйінді сөздер: көші-қон, заңсыз көші-қон, еңбек мигранттары, көші-қон халықтың белсенділігі, сын-тегеуріндер мен қауіптер.

Кіріспе. Заңнамалық даму тұтастай алғанда ел өмірінің барлық салалары үшін, негізінен Қазақстан Республикасының жыл сайынғы жолдауларында көрсетілген бағыттарда басымдықтарды айқындайтын мемлекеттік саясат стратегиясын іске асырады. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасын құқықтық реттеудің жаңа саласын – көші-қон қатынастарын реттеуді қалыптастыру жанданды.

Сонымен қатар, заң шығару жұмысының сапасы әлі де елеулі кемшіліктерден зардап шегетінін атап өткен жөн, олардың бастысы қолданыстағы заңнаманың тұрақсыздығы болып табылады. Ережелерге енгізілген кейбір өзгерістер мен толықтырулар көбінесе олқылықтарды жойып қана қоймайды, сонымен қатар қайшылықтарды ішінара күшейтеді. Бұл проблема толығымен иммиграция саласындағы құқықтық реттеуді жетілдірумен байланысты. Көші-қон процесінің қалай жұмыс істейтініне, олардың қозғалыс векторын қалай қабылдайтынына елдің саяси тұрақтылығы мен аумақтық тұтастығы ғана емес, Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы да байланысты.

Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының стратегиялық бағыты бүкіл халықты шоғырландыруға және елдің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуына жәрдемдесуге бағытталған. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының тұрақтылығы көбінесе оның еңбек ресурстарына деген қажеттілігін

қанағаттандыруға байланысты. Қазақстан Республикасының мемлекеттік көші-қон саясаты елдің орнықты әлеуметтік-экономикалық және демографиялық дамуын қамтамасыз ету үшін көші-қон процестерін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді. Иммиграциялық саясатты жетілдірудің негізі иммиграциялық процестерді тиімді мемлекеттік бақылау және шетелден келген иммигранттар мен Қазақстан азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету болуға тиіс. Алайда, заңсыз көші-қон проблемаларын кешенді шешуге, көші-қон процестерін тиімді басқаруға, оның ішінде елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық және демографиялық дамуын қамтамасыз етуге бағытталған кешенді мемлекеттік көші-қон саясаты әлі әзірленбеген. Бұдан басқа, институционалдық мемлекеттік көші-қонды басқарудың тиімді жүйесі жасалмаған.

Қазақстан Президентінің "Қазақстан Стратегиясы-2050-мемлекеттің жаңа саяси ғасыры" атты Қазақстан халқына жолдауында көші-қон қатынастарын құқықтық реттеу қажеттілігі және көші-қон процестерінің Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге әсері атап өтілді.[1]

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті. Назарбаев: "Күн сайын жаһандық ауқымдағы жағдай шиеленісе түсуде-демографиялық теңгерімсіздік. Жаһандық тенденциялар-адамзаттың қартаюы 40 жастан кейін алпыстан асқан адамдардың саны 15-тен аз болады. Көптеген елдерде еңбек өнімділігінің төмендігі және адамзаттың қартаюы еңбек нарығында сөзсіз қиындықтар туғызады, әсіресе еңбек ресурстарының жетіспеушілігінен. Өсіп келе жатқан демографиялық теңгерімсіздік көші-қонның жаңа толқындарын тудырады және бүкіл әлемдегі әлеуметтік шиеленісті күшейтеді. Қазақстанда біз заңсыз еңбек мигранттарын жергілікті еңбек нарығы тұрақтанатын елдің белгілі бір аймақтарына көшуге мәжбүр ететін қысымға тап боламыз. Біз сондай-ақ жақын арада шетелге еңбек көші-қонына тап болуымыз мүмкін екенін түсінуіміз керек".

Сонымен қатар," Қазақстан - 2050" стратегиясына сәйкес, жұмыссыздықтың өсуіне, тұрғын үй, азық-түлік бағасының өсуіне, сондай-ақ осы мекемелерге, сондай-ақ Қазақстан азаматтарының денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік қорғау қызметтеріне жүктеменің артуына байланысты проблемаларға байланысты Қазақстан азаматтарының әлеуметтік мәртебесінің нашарлауы байқалады халық.иммигранттар көп елде мұның бәрі ұлтаралық қатынастар саласындағы шиеленістің өсуіне және этникалық қақтығыстардың пайда болуына ықпал етеді. Мұндай жағдайларда Қазақстан Республикасының Мемлекеттік иммиграциялық саясатының тұжырымдамасын әзірлеу және қабылдау қажеттілігі туындады, сондықтан жекелеген өңірлерде, оның ішінде заңсыз иммиграцияға қарсы күрес жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларды құру орынды. Тұжырымдамада иммиграцияны құқықтық реттеуді жетілдіру жөніндегі іс-қимыл жоспары болуға тиіс.

Қазақстан 2017-2021 жылдарға арналған көші-қон саясатының жаңа тұжырымдамасын қабылдады.[2]

Бұл тұжырымдаманың негізгі мақсаттары теңгерімді демографиялық келісімге қол жеткізу, елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін жұмыс күшін құру болып табылады. Мақсаттарға қол жеткізу үшін мынадай негізгі тәсілдер таңдалуы тиіс: шетелдік жұмыс күшін іріктеу мен пайдаланудың арнайы тетіктерін әзірлеу; ішкі көші-қонды ынталандыру және халықтың ұтқырлығын сақтау; шетелде тұратын этникалық қазақтардың Қазақстан Республикасына қоныс аударуы үшін жағдайлар мен ынталандырулар жасау, олардың бейімделуіне және интеграциялануына жәрдемдесу; заңсыз көші-қонға қарсы күрес.

Мигрант жұмысшылардың құқықтық мәртебесін жақсарту олардың құқықтары мен міндеттеріне байланысты құқықтық нормалардағы қайшылықтарды жоюды, сондай-ақ кейде шетелдік жұмысшылардың жағдайын едәуір нашарлататын салдары болуы мүмкін құқықтық белгісіздікті жоюды талап етеді. Шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдар үшін кейбір әкімшілік процедуралардың артықшылықтары мен күрделілігімен қатар, бірқатар процедуралар, керісінше, толық тұжырымдалмаған немесе дұрыс реттелмеген. Сарапшылар

қолданыстағы заңнама иммиграциялық қатынастарды реттеу саласындағы толықтықты талап етпейтінін, иммиграциялық процестердің динамикасын әрдайым көрсете бермейтінін және көбінесе құқық қорғау органдарының қажеттіліктеріне жауап бермейтінін атап өтті. Көші-қон саласындағы заңдар негізінен көші-қон саласында болып жатқан процестерді сапалы статистикалық есепке алудың, талдаудың және болжаудың болмауына байланысты хаотикалық түрде қалыптасады. Бұл иммиграцияны басқару саласындағы жағдайдың өзгеруіне, жаңа сын-қатерлер мен қауіптерге тез жауап беруге, алдын алу шараларының кешенді жүйесін құруға мүмкіндік бермейді.

Нақтылау дәрежесі бойынша ол шет елдердің құқықтық қатынастарының осы саласын заңнамалық реттеудің қолда бар тәжірибесінен әлі де артта қалып отыр, халықаралық стандарттарға толық сәйкес келмейді.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Көші-қон саласындағы заңдылықтарды зерделеу кезінде ғылыми тәжірибені жинақтауға және проблема туындағаннан кейін оны зерттеуге баса назар аударылады, оның барысында мәселе негізінен қарастырылады, оның теориялық және әдіснамалық негіздері анықталады. Еңбек иммиграциясының құқықтық ережелеріне қатысты мәселелер ерекше маңызды. Бұл интеграциялық процестерді күшейту және Қазақстан Республикасы қатысатын ірі экономикалық блоктарды құру жөніндегі қазіргі заманғы Жаһандық саясат контекстінде ерекше маңызға ие. Бұл сұрақтарды белгілі қазақ ғалымы Т. Абайделдинов өз мақаласында талқылады.

Зерттеу нәтижелері. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы көші-қон мәртебесі мынадай ерекшеліктермен сипатталады:

Біріншіден, республика ірі көлік және иммиграциялық орталыққа айналуда. Мұндай жағдай объективті, өйткені Қазақстан Еуразияның орталығында, Қытай мен Ресей сияқты ірі көршілерге жақын орналасқан. Қытай мен Еуропаны байланыстыратын барлық көлік байланыстары Қазақстан арқылы өтеді.

Осы Заңның ережелері азаматтардың Қазақстан Республикасына визасыз кіруі туралы келісімдер жасалған шет мемлекеттердің азаматтарын жұмыспен қамтуды қамтамасыз етуде көптеген артықшылықтарға ие. Заң сонымен қатар визаны талап етпейтін тәртіппен Қазақстан Республикасына келетін шетелдік азаматтардың жұмысқа рұқсат алу рәсімін жеңілдетті. Қазіргі уақытта мұндай лицензияны алу үшін шетелдік азаматқа тиісті өтініш, жеке куәлік, Қазақстан Республикасына кіру белгісі бар көші-қон картасы және мемлекеттік салықтарды төлеу туралы түбіртек талап етілмейді. Қазақстан Республикасының аумақтық органдары он күн ішінде жұмысқа рұқсат беруге міндетті және шетелдік бұл құжаттарды ұсынбаған жағдайларды қоспағанда, бас тартуға жол берілмейді.

Жұмыс берушілер Қазақстан Республикасына келетін шетелдік азаматтарды визаны талап етпейтін және шетелдік жұмыскерлерді тартуға және пайдалануға рұқсатсыз жұмысқа рұқсат алатындай етіп тартуға және пайдалануға құқылы.

"Халықтың көші-қоны туралы" Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі N 477-IV Заңы [3] елге көшіп келудің жаңа құқықтық категориялары, мақсаттары, қағидаттары мен процестері туралы қажетті ақпаратты жинаудың, қорытудың, бекітудің, пайдаланудың және сақтаудың құқықтық тетіктерінің мазмұнын қамтиды. Бұл құқықтық категориялар мемлекеттік иммиграциялық саясатты әзірлеу және жүзеге асыру, заңсыз иммиграциямен және басқа да заңсыз құбылыстармен күресу арқылы иммиграциялық тіркеу процесінде адам құқықтарын қамтамасыз етуге арналған. Заңда шетел азаматтарын Қазақстан Республикасының аумағындағы көші - қон мәртебесіне қарай тіркеудің икемді көші-қон модельдері көзделген-тұрғылықты жері бойынша ресми тіркеу немесе тұрғылықты жері бойынша тіркеу; олар үшін шетел азаматтарын жыл сайын қайта тіркеу процесі, сондай-ақ бұрынғы тұрғылықты жері бойынша тіркеу мен тіркеудің әкімшілік рәсімдері барынша жеңілдетілген.Айт кету керек, елге жыл сайын орта есеппен 110 мыңнан астам адам келеді.

Алайда, рецессия 2012 жылдан бастау, әсірес 2015-2016 жылдары қайта басталды.

Мәселен, 2015 жылы елден 30 мың адам – ғасыр, 2016 жылы–33 мыңға жуық, ал 2017 жылы 6 айында - 15 мың адам кетті, оның10,8 мыңы орыстар болды.

Айта кету керек, Қазақстандықтар Ресейге жиі барады. Содан кейін Германия, Беларусь, Өзбекстан және АҚШ түруғақоныс аударады.

Есепке алу расымын жеңілдету онның азаматтарының санына көбейтуге үмітті берді. Мұндай сандар әлі болған жоқ. ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің азаматтары үшін жұмысқа рұқсат алу рәсімін оңайлату да осындай нәтижелер берді. Бүгінде олар өз бетінше жұмыс істеуге және жұмысқа орналасуға рұқсат алуға құқылы. Сондықтан заңды түрде жұмыс істейтін шетелдіктердің саны едәуір өсті. Өткен жылмен салыстырғанда жұмысқа берілген рұқсаттар саны 4 есеге жуық өсті. Тиісінше, Заңды, оның ішінде әлеуметтік жағынан қорғалған еңбек мигранттарының саны артты. Заңды құқықтық мәртебеге ие болу процедурасын оңтайландыру Ресейдегі демографиялық жағдайға оң әсер етті.

Атап айтқанда, шетел азаматтары жұмысқа қарсы күрес алғаннан кейин жұмыс берушімен бердайым еңбек шартарын (келісімдерін) жасай бермейді, бұл оларға салық төлеуден ауылына тыныштық бересі. Осылайша, заңсызмиграцияның төленбеген салықтары мен кедендік баждар түрікті залалы жылына шамамен 200 миллиард рубль құрайды. заңды иммигранттардың қатысуымен айтарлықтай ақшаға фактілері бар.[4]

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының көші-қон қызметі шетелдіктерге 520 мыңға жуық жұмыс істеуге рұқсат берді. Тек 160 мың адам жұмыс берушіден осы шетелдіктердің жұмысқа орналасқаны немесе тиісті жұмыс берушімен еңбек қатынастарын жасағаны туралы хабарлама алды. Алматы аумағында жұмыс істеуге рұқсат алған 360 мың шетелдік жұмысшы жұмысқа орналаспаған.

Қазақстанда жұмыс істейтін шетелдік жұмысшылардың арасында еңбек қызметін заңсыз жүзеге асыратын адамдардың үлесі жоғары, бұл олардың еңбек және әлеуметтік құқықтарының бұзылуына әкеледі, кейде қатаң түрде. Заңсыз мигранттар басқа мемлекеттің жағдайына түсіп, айтарлықтай әлеуметтік-тұрмыстық, психологиялық және құқықтық қиындықтарға тап болады және жоғары криминогендік тәуекелдің нақты тобын құрайды. Бұл ұлттық еңбек нарығына қауіп төндіреді және көлеңкелі экономикаға ықпал етеді.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта экономиканың жекелеген салаларында біліктілігі төмен шетелдік жұмысшылардың, атап айтқанда орман өнеркәсібіндегі еңбекті жаппай пайдалануға жол берілмейді, нәтижесінде ормандарды молықтыру үшін орман екпелерін сақтамай, ресейлік орман ресурстарын жыртқыш пайдалану орын алады. Ағаш кесу, тасымалдау және бөлшек сауда жүйесі этникалық диаспоралар құрған жекелеген компанияларға көбірек шоғырлануда. Мұндай қызметтен алынған кірістер шетелге немесе заңсыз жаппай көші-қонды қаржыландыруға жұмсалады.

Мамандардың пікірінше, көші-қон саласындағы мұндай жағдайдың негізгі себебі квотаны айқындаудың тиімсіз тетігі болып табылады. Еңбек ресурстарының оңтайлы тепе-теңдігін сақтау және Қазақстан Республикасының азаматтарының құрылысына басым тәртіппен жәрдемдесу үшін шетелдік азаматтардың кәсібіне, мамандығына, біліктілігіне, шыққан еліне және еңбек нарығының аймақтық ерекшеліктерін ескере отырып, басқа экономикалық және әлеуметтік өлшемдерге байланысты квоталауды қолдану тәжірибесін жалғастыру қажет.

Үшіншіден, демографиялық теңгерімсіздік күшейеді. "Ағымдағы үрдістерді сақтау жағдайында Қазақстанның оңтүстік өңірлерінің халқы 2050 жылға қарай 5,2 млн адамға ұлғаяды, ал олардағы қоныстану тығыздығы солтүстік облыстардағы көрсеткіштерден төрт есе артық болады. Ресми деректер бойынша, бүгінгі таңда оңтүстік өңірлерде, Алматы қаласын есептемегенде, халықтың 38% - ы тұрады, ал олардың жалпы өңірлік өнімдегі үлесі 17% -. ғана құрайды. Салыстыру үшін, солтүстік аймақтарда халықтың 29% - ы жалпы аймақтық өнімнің 25% құрайды". Бұл деректер "International and legal aspects of citizenship on the basis of analysis of the legisla - tion in Kazakhstan and Great Britain" мақаласында көрсетілген.

Сарапшылардың пікірінше, егер 2026 жылға қарай туу мен өмір сүру ұзақтығының өсуі орын алса, Қазақстан халқы небәрі 137 миллион адамға дейін азаяды. Бірақ егер қазіргі жағымсыз үрдіс жалғаса берсе, ол 125 миллион адамға дейін қысқарып, еліміздің ұлттық қауіпсіздігі мен аумақтық тұтастығына қауіп төндіруі мүмкін. Бұл проблема Қазақстанның экономикалық өсуінің маңызды бөлігіне айналады.

Қазақстанға жыл сайын 2 миллионнан астам шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдар түрлі мақсаттармен келеді. Елдің саяси тұрақтылығы мен аумақтық тұтастығы, оның әлеуметтік-экономикалық дамуы, ұлттық және геосаяси жобаларды іске асыру, Қазақстанның жаһандық еңбек бөлінісіне қатысуы көші-қон процесі қандай екеніне, қозғалыс векторы қалай қабылданатынына байланысты.

Бұл ауысу уақытына байланысты. Мысалы, Қазақстанда көктемде көші-қон ағыны артады. Ресейге республика аумағынан келетін мигранттардың саны артып келеді. Күзде көші-қон да өсті. Әдетте, Ресейден, негізінен Өзбекстаннан келген мигранттар үйлеріне қайтады. "Ішкі істер министрлігінің мәліметінше, Қазақстанға жыл сайын келетін шетелдіктердің саны 5 миллионнан асады, білім алу, жұмыс істеу және емделу үшін Қазақстанда 2,5 миллионға жуық адам тұрады, Республика арқылы 3 миллион адам өтеді", - деді ол.

Шетелдік жұмыс күшін заңсыз пайдалану елдерден капиталды әкетуге және сәйкесінше шетелдік жұмысшыларды пайдаланғаны үшін алынған кірістер, бюджеттен тыс әлеуметтік қорларға салық төлемеу түріндегі мемлекеттік қаржылық шығыстар түріндегі жиынтық ішкі сұранысты алуға ықпал етеді.

Бұл ретте заңды немесе қылмыстық қызметті қаржыландыру үшін пайдаланылатын қаржы ресурстарының едәуір санының күмәнді айналымы байқалады. Осы тұрғыда иммиграциялық саясатты жетілдіру туралы айтатын болсақ, заңсыз иммиграцияның Ресей қоғамының өмірінің әртүрлі аспектілеріне теріс әсерін ескеру қажет. Оларды жоймай, елдегі экономикалық және демографиялық жағдайды жақсарту тұрғысынан заңды еңбек көші-қонын енгізуден күтілетін оң нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес. Сондықтан жаңа иммиграциялық саясатты әзірлеу қажет.

Көші-қон ағындарының құрылымы мен сапалық құрамын мемлекеттің стратегиялық қажеттіліктеріне сәйкес келтіру мақсатында қатынастардың осы саласын реттейтін заңнамалық ережелердің маңызды бөлігі қабылданды. Алайда, көші-қон көп жағдайда өздігінен және бақыланбайды. Осы тұрғыда заңнама саласындағы мемлекеттік көші-қон саясатының негізгі мақсаты шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардың, оның ішінде кәсіпкерлік қызметтің Қазақстан Республикасының аумағына келу, кету және болу тәртібін жетілдіру болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы көші-қон процестерін ұйымдастырушылық-құқықтық реттеуді жетілдіре отырып, Ресей мәдениеті мен ұлттық дәстүрлерімізді құрметтейтін білікті иммигранттардың, білімді және заңға бағынатын адамдардың елге кіруін ынталандыру қажет. Жұмыс күшінің көші-қоны жаһандану жағдайында халықаралық бәсекелестікке тап болған компаниялар мен экономика секторларының тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды факторы болып табылады. Заңды иммиграция мүмкіндіктері жеткіліксіз болған кезде, заңсыз иммиграция шетелдік жұмысшы үшін жалғыз нұсқа болады.

Қазақ ғалымы О. Табылдиеваның мақаласында көші-қон процестері ХХ ғасырда көпұлтты халықта Қазақстанның этнографиясын дамытуда ерекше және шешуші рөл атқарды. Бұл халықтың жалпы өсуі табиғи қоныс аудару және көші-қон процестерімен тікелей байланысты екенін көрсетеді [5].

Қорытынды. Сонымен қатар, мамандар ақпараттық жүйені шетелдік азаматтарға Қазақстан Республикасының заңды болу және еңбек қызметін жүзеге асыру үшін қажетті құжаттарды рәсімдеуді жеңілдету құралы ретінде қарастырады**.**

Осылайша, көші-қон саласындағы жаңа заңнаманы қолдану нәтижесінде көші-қон ағындарының ашықтығы артып, мемлекет көші-қон процестерін неғұрлым икемді реттеуге арналған құралдар алды.

Қазақстан Республикасының президенті құқық қорғау жүйесінің тиімділігін арттыру мәселелеріне арналған басшыларының үйлестіру кеңесінде қылмыспен сәтті күресудің маңызды шарты нормативтік база болып қала беретінін атап өтті.

Қазақстан Республикасына заңсыз көшіп келу, кез келген ауқымды құбылыс сияқты, белгілі бір себептердің салдары болып табылады. Салдармен күресуге емес, себептерді жоюға баса назар аудару керек. Міндеттерді кешенді шешу Қазақстан Республикасының қылмыстық, әкімшілік, еңбек және көші-қон заңнамасы саласындағы қолданыстағы заңнамасына бірқатар өзгерістер енгізуді талап етеді.

Біздің ойымызша, біліктілігі жоқ шетелдік жұмыс күшінің, оның ішінде заңсыз жұмыс күшінің ағынын азайту үшін оны ресейлік шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін экономикалық және заңды түрде тиімсіз ететін механизмнің тиімділігін арттыру қажет.

Сонымен қатар, мемлекеттің тұтастығы, қауіпсіздігі және экономикалық дамуы үшін шетелдік еңбек мигранттарын тартудың құқықтық және ұйымдастырушылық жүйелерін жетілдіру, экономикалық, әлеуметтік, саяси және басқа аспектілерді ескере отырып, мигранттарды тартудың нақты тетігін құру қажет.

Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының Үкіметі қолданыстағы квоталар туралы заңнаманың мәселелерін сақтауға және шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың уақытша тұруын бақылауға тиіс.

Еңбек нарығын арзан біліктілігі жоқ жұмыс күшінен және әлемдік еңбек нарығындағы табысты бәсекелестіктен қорғау үшін жұмыс сапасын жақсарту, жалақының тиісті деңгейін қамтамасыз ету, жұмысшылардың еңбек құқықтарын қорғау және әлеуметтік инфрақұрылымды құру қажет. Мемлекеттің жұмысында және қазіргі құқықтық жүйеде көші-қон қатынастарын реттеу сияқты жаңа бағыт анықталуы мүмкін. Осыған байланысты мемлекеттің жұмыс істеуінің жаңа тетігін - көші-қон және көші-қон құқығының жаңа күрделі саласын құру туралы мәселе көтерілуі мүмкін.

Біз келесі әлеуметтік қатынастарды иммиграциялық заңдармен реттеуге болады деп санаймыз. Бұл адамның қозғалыс еркіндігіне қатысты негізгі құқықтары; иммигранттардың құқықтары мен міндеттері; иммиграция мен көші-қонды бақылайтын мемлекеттік органдар мен басқарушы органдардың өкілеттіктері; еңбек көші-қоны мәселелері; иммигранттардың заңды жауапкершілігі мәселелері. Заңнамалық реттеу рәсімі маңызды. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының Көші-қон заңы қабылдануы мүмкін.

Заң ғылымы тұрғысынан дамыған елдердің көші-қон қатынастарын реттеудегі, әсіресе заңсыз көші-қонға қарсы күрестегі тәжірибесін зерделеу қажет

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Назарбаев Н.А. Послание Президента РК народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» – Новый политический курс состоявшегося государства». 14 декабря 2012. – Алматы, 2012. – 34 с.

[2]. Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2017-2021 гг. Одобрена постановлением Правительства Республики Казахстан 5 сентября 2000 года // Источник: https://khabar.kz/ru/news/obshchestvo/item/88499-kontseptsiya-mi

[3]. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Халықтың көші-қоны туралы Заңы. https://adilet.zan.kz

[4]. Королев А. Миграция в Казахстане: меры контроля и результаты // 2017. – 16 ноября https://365info.kz/2017/11/migratsi- ya-v-kazahstane-mery-kontrolya-i-rezultaty

[5]. Табылдиева О.Д. Көші-қон үрдісінің Маңғыстау өңірі демографиялық жағдайына әсері.// Yessenov science journal №1 (39)-2021.

REFERENCES

[1]. Nazarbayev N. A. address of the president of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan "strategy "Kazakhstan-2050" – a new political course of the state". 14 December 2012. - Almaty, 2012 – - 34 hours

[2]. The concept of migration policy of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 GG. The government of the Republic of Kazakhstan was approved on September 5, 2000 / / Eastochnik: https://khabar.kz/ru/news/obshchestvo/item/88499-kontseptsiya-mi-gratsionnoj-politiki-na-2017-2021-gody-razrabatyvaetsya-v-Kazakhstan

[3]. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 22, 2011 No. 477-IV on Population migration. https://adilet.zan.kz/k

[4]. Korolev A. migration to Kazakhstan: measures of control and Results / / 2017. - November 16 https://365info.kz/2017/11/migratsi-ya-v-kazahstane-mery-kontrolya-i-rezultaty

[5]. Tabydieva O. D. the impact of the migration process on the demographic situation of the Mangystau region.// Yessenov science journal №1 (39)-2021.

Ауешова Багдат Тлектесовна

Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова

г. Актау, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В этой статье рассматриваются все общественные отношения, которые оказывают правовое влияние со стороны правительства. Анализ закономерностей и тенденций развития механизма правового регулирования миграции - правовых отношений, обеспечивающих функционирование миграционной системы общества, а также направления миграционной политики и безопасности органов государственной власти.

В этой статье объясняются теоретические и практические проблемы государства и проводится различие между правовыми положениями иммиграционных отношений. В настоящее время все страны сталкиваются с миграционными проблемами в той или иной форме. Миграционный поток в мире смещается в сторону активного роста. Актуальной проблемой обеспечения антииммиграционных прав является совершенствование регулирования иммиграционных отношений. По мнению автора, проблемы миграционных отношений могут быть связаны с глобальными проблемами человечества.

В этой статье представлен обзор миграционной ситуации в Республике Казахстан. Делается вывод о том, что республика станет крупным центром транзита и миграции. Из-за миграционной политики меняются внутренние трудности, демографический дисбаланс, дисбаланс производительности труда и рост нелегальной иммиграции. Формирование диаспор и ассоциаций с использованием внешних данных отличается от этнических и других характеристик.

Ключевые слова: миграция, нелегальная миграция, трудовые мигранты, миграция активность населения, вызовы и угрозы

Auyeshova Bagdat Tlectesovna

Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF MIGRATION RELATIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines the totality of public relations that have a legal impact on the part of the state. The analysis of patterns and trends in the development of the mechanism of legal regulation of migration of legal relations that ensure the functioning of the migration system of society, as well as the directions of migration policy and security of public authorities.

This article reveals the theoretical and practical problems of the state, and differentiates the legal regulation of migration relations. Currently, all countries, one way or another, face migration

problems. Migration flows around the world are changing in the direction of an active increase. One of the urgent issues is ensuring the rights of the fight against migration, improving the migration regulation of relations. According to the author, the problems of migration relations can be attributed to the problems of global humanity.

The article presents a general description of the migration situation in the Republic of Kazakhstan. It is concluded that the Republic will become a major transit and migration hub. According to the migration policy, internal challenges, demographic imbalances, an imbalance in labor productivity, as well as the growth of illegal migration are differentiated. With the use of foreign information, the formation of diasporas and associations on an ethnic and other basis is differentiated.

Keywords: migration, illegal migration, labor migrants, migration, population activity, challenges and threats

ӘОЖ 332 (145)
DOI 10.56525//XRSQ2868

ҚАЛАЛЫҚ АГЛОМЕРАЦИЯЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ: ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

***АУЕШОВА Б.Т.**
Ш.Есенов атындағы Каспий
технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail: bagdat.auyeshova@yu.edu.kz
ЕШПАНОВА Д.Д.
Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті
Алматы, Қазақстан
E-mail: eshpanova@list.ru
ТУРУСБЕКОВА У.К.
Esil University
Астана, Қазақстан
E-mail: Umut.t@mail.ru
***Автор-корресспондент:** bagdat.auyeshova@yu.edu.kz

Аңдатпа. Бұл мақалада урбанизация тұжырымдамасын қайта қарау және көптеген заманауи отандық және шетелдік теориялардың ғылыми мұраларын жүйелеу ұсынылған. Зерттеу пәні ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі Қалалық Кеңестердің қалыптасуы мен дамуының негізгі теорияларын талдау болып табылады. Бұл жұмыстың мақсаты агрегацияны дамыту теориясындағы маңызды және перспективалық тенденцияларды растау мақсатында қалалық агрегация тұжырымдамасының теориялық және әдіснамалық формасы болып табылатын мектептер мен ғылыми бағыттарды кешенді зерттеу болып табылады. Зерттеу әдістері: теориялық таным әдістері, жалпы логика әдістері және зерттеу әдістері (абстракция және жалпылау, индукция және қорытынды, жүйелік тәсіл, құрылымдық-функционалдық әдістер, салыстырмалы талдау әдістері). Жұмыстың нәтижесі кластерлік процестердің сыртқы және ішкі теорияларының ең перспективалы бағыттарын талдау және растау болып табылады. Нәтижелерді қолдану аясы-бұл мақала басқалармен қатар қалалық бірлестік теориясы саласындағы кеңістіктік дамудың негізгі тұжырымдамаларымен байланысты ғылыми зерттеулер аясын кеңейтеді. Талдау агрегация теориясы тұрғысынан ғылыми зерттеулердегі басым процесс туралы қорытынды жасады, оның мақсаты агрегация процестерін қосу арқылы кеңістіктік басқарудың тиімділігін арттыру үшін ресурстарды іздеу болып табылады.

Түйінді сөздер: агломерациялық процесс, кеңістіктік даму теориялары, өндірісті орналастыру және халықты қоныстандыру теориялары, қалалық агломерация теориялары.

Кіріспе. Қазіргі жағдайда экономика мен аумақтық құрылымның базалық шеңберінде қоныстанудың негізгі элементтері өңірлер арасындағы байланысты және тұтастай алғанда Қазақстан Республикасының экономикалық дамуын қамтамасыз ететін қалалық қоныстар болып табылады.

Деректерді жинау процестерін тереңдету бір - бірімен байланысты екі процеске негізделген: бір жағынан, белгілі бір аймақтағы өнеркәсіптік өндірістің шоғырлануы, екінші жағынан, қалалардағы халықтың кеңістіктік шоғырлануы және ену аймақтарының таралуы.

Қалалық коллекцияның прототипі ежелгі әлемнің ірі қалалық елді мекендері - Афина, Александрия, Рим болды. Бірте-бірте олар өсіп келе жатқанда, олар әртүрлі экономикалық, мәдени және басқа байланыстар Орнатылатын айналадағы елді мекендерді игерді.

XVII ғасырда құрастыру Ұлыбританияда, Францияда және Германияда дами бастады. 19 ғасырда Солтүстік Америкада елді мекендер мен ірі қалалық ассамблеяларды құру процесі басталды. XIX - XX ғасырдың басында Ресей мен Латын Америкасы елдері XXI ғасырда Үндістанда, Қытайда, Жапонияда, Оңтүстік-Шығыс және Азия елдерінде мәліметтер жинау процестерін қамтыды. Жинақтауды қалыптастырудың қазіргі кезеңі индустрияландыру, трансұлттандыру және жаһандану процестерімен сипатталады.

Ірі қалалар аймақтық немесе ұлттық деңгейде ғана емес, бүкіл әлемде инвесторларды, тұрғындар мен туристерді тарту және сақтау үшін бәсекелеседі. Трансұлттық корпорациялардың ықпалы артып келеді; өсіп келе жатқан өндірістік белсенділік жұмыс орындарын құруға және қала тұрғындарының қала маңындағы аудандарға, өнеркәсіп орталықтарына көшуіне ықпал етеді. Нанотехнологиялар мен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамытудың негізгі факторларына айналатын "жаңа экономика" салалары мен ақпараттық технологиялардың құрылымы дамитын салалардың көптеген артықшылықтары болады.

Коллекторлық процестердің пайда болуы, қалыптасуы және өзгеруі әртүрлі экономикалық мектептер ғалымдарының осы ерекше құбылысты зерттеуге деген қызығушылығының артуына әкеледі. Сондықтан бұл жұмыстың мақсаты қазіргі теориялық және әдіснамалық зерттеулердің маңызды және перспективалық бағыттарын негіздеу мақсатында қалалық агрегация тұжырымдамасы үшін теориялық және әдіснамалық платформа ретінде қызмет ететін ғылыми мектептер мен бағыттарды ретроспективті зерттеу болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Комбинацияны зерттей отырып, олар ғылыми тәжірибе жинақтап, мәселені ретроспективті зерттеуге назар аударды, өйткені Кеңес заманында бұл мәселе негізінен қарастырылып, оның теориялық және әдіснамалық негіздері анықталды. Бұл тұрғыда Г.М. Лаппоның бірегей жұмысы урбанизация процесінде коллекционерлердің орны мен рөлін анықтауда маңызды рөл атқарды.

Зерттеу нәтижелері. Біздің зерттеуімізде белгілі әдіскер М. Блауг позициясынан бастайық.

"Әдістеме-бұл экономистердің өз теорияларын қалай құратынын және неге бір теорияны екіншісінен артық көретінін талқылайтын экономика бөлімі" [1]. Тар мағынада әдістеме-бұл экономикалық әдістер мен зерттеу процедураларының жиынтығы және оны кеңінен түсіндіру "экономика тарихының әдіснамасын, экономикалық білімнің идеалдары мен стандарттарын зерттеуді, экономистердің дүниетанымы мен құндылықтарын зерттеуді және т.б."қамтиды. ЖШҚ " қамтиды [2].

Ірі қалалардың кеңістіктік дамуы мен қалыптасуы туралы теориялық идеялардың тамыры ежелгі грек философтарының еңбектерінде жатыр: Платон (б.з. 427-347 жж.), Аристотель (б. з. 384-322 жж.), олар "идеалды қалалық басқару"тұжырымдамасының негізін қалады. Негізгі назар мамандандырылған принциптер мен еңбек бөлінісіне, капиталға, табиғатпен үйлесімділікке, сауданы нығайту мен дамытуға қойылатын талаптарға аударылады.

Содан кейін, XVI ғасырда Томас Мор "идеалды қала" моделін құра отырып, осы тенденцияны жалғастырды.

Артуро Сорио да матаның әдемі болжамды қаласы-тас жол бойында орналасқан "таспалы Қала" [3]. Мадрид маңын қалыптастыруда сызықтық даму идеялары қолданылды. Ғалымның айтуынша, болашақта еуропалық қалалар Испанияның оңтүстігіндегі Кантандистен Еуропаның солтүстік-шығысындағы Санкт-Петербургке дейінгі сызықтық қалаға біріктірілуі керек. Шын мәнінде, ол мегаполистердің - дәйекті кластерлерді құрайтын үлкен жолақты елді мекендердің пайда болуын болжады.

Іргелі ғылыми зерттеулердің маңызды кешенін зерттеу экономикалық популяция теориясының теориялық және әдіснамалық негіздеріне айналған ғылыми мұраның бірыңғай жүйесін қалыптастыруға мүмкіндік берді:

1) кеңістіктік даму теориялары;

2) қалалық кеңестің теориялары;

3) жаңа экономикалық география;

4) топтық даму теориялары;

5)кеңістіктік дамуға, өндірістік ортаға, халыққа және коллекцияға арналған жаңа мектеп-интернаттар.

Ресейлік ғалымдар кеңістіктік даму және ақпарат жинау процестері туралы теориялық идеялардың дамуына айтарлықтай үлес қосты.

Осылайша, Кеңес дәуіріндегі кеңістіктік дамуды зерттеудің теориялық негіздерін келесі авторлар зерттеді: П.М. Алампиев, Ю. С. Александров, В. С. Немчинов және т. б. олардың идеялары елдің экономикалық аудандастыру жүйесін құруға және аумақтық-өндірістік кешендерді қалыптастыруға негіз болды.

Өндірістік міндеттерді шешу мәселелері А. Г. Гранберг, Т. Г. Морозова, Александр А. В. Кистанова В. В. авторы: Н. В. Копылова.

Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың "Қазақстан жолы - ортақ мақсат, ортақ мүдделер, ортақ болашақ" атты баяндамасында талқыланған тақырыптардың бірі Қазақстан Республикасының негізгі қалаларының кешенін қалыптастыру және дамыту екені белгілі. Хатта ұлттық инновациялық жүйенің және оның негізгі институттарының тиімділігін арттырудың маңыздылығы атап өтілді. Үкімет басшысы олардың қызметі стартаптар мен ұйымдастырушылық қызметтің бастапқы кезеңдерін қолдауға тиіс екенін атап өтті. Ірі қалалық кеңестерде, әсіресе Астана мен Алматыда технологтардың жұмысын күшейту қажет " [4]. Алайда, көптеген оқырмандар мұндай мәселенің мәні мен маңыздылығын терең түсінбейтіні белгілі.

Қалалық коллекция тұжырымдамасы құрылып, жетілгеніне көп уақыт өтті. Әлемнің постиндустриалды елдерінде жинақтау қалыпқа келеді және ірі қалалармен біріктіріледі. Urban gathering-латын сөзі, ол қазақ тіліне аударылады және "мен қосамын", "мен оған қосыламын"дегенді білдіреді. Бұл тұжырымдама алғаш рет металдарды балқыту саласына қатысты энциклопедияда түсіндірілді. Урбанизацияның дамуына және "жетілген социализм" контекстінде ірі мегаполистердің қалыптасуына келетін болсақ, бұл тұжырымдаманың табиғаты өзгеріп, дамыған инфрақұрылымы бар қалаларға қатысты түсіндірілді. Кеңес заманында жарияланған түсіндірме сөздік қалалық агломерацияны негізінен қалалық тұрғын үйлерден тұратын, жоғары мәдени байланыстары бар, көлік пен өндірісті дамытатын күрделі көп компонентті динамикалық жүйемен біріктірілген бірқатар елді мекендер ретінде анықтайды.Соңғы уақытқа дейін Қалалық агломерация мәселелерін негізінен экономикалық география мамандары зерттеді.

Жалпы әлемдік экономиканың және атап айтқанда отандық экономиканың кеңістіктік дамуы қазіргі кезеңде оның индустриялық кезеңге енуімен сипатталады, бұл инновациялық процестердің жандануына және экономиканың жаһандануына әкеледі, бұл ірі қалалардағы жинау процестерінің сапалы өзгеруіне әкеледі. Бұл сыртқы және ішкі ғылыми зерттеулердің бағытын түзетуге, экономикалық зерттеулердің ауырлық орталығын сипаттамалық мәселелерден және жинақтарды талдаудан қалалық құрылымдардың құрылымдық және функционалдық талдауына және олардың аймақтар мен ұлттық экономиканың кеңістіктік даму процесіндегі рөліне ауыстыруға әкеледі. Деректерді жинаудың жаһандық процесін талдайтын ең маңызды шетелдік ғылыми зерттеулердің ішінде мыналарды атап өтуге болады:

Профессор Г. Эмин және басқалары әртүрлі континенттердегі қалалық жиналыстардың тарихын, заңдылықтарын, динамикасын, қозғаушы күштері мен тенденцияларын зерттеуге арналған [5];

Салыстырмалы талдау әдісін қолдана отырып, сегіз ірі қаланы зерттеген Шмидт, Караман және басқалардың ғылыми перспективалары туралы: Токио, Гонконг, Калькутта, Стамбул, Лагос, Париж, Мехико және Лос-Анджелес [5];

Қалалар айналым қаражатын, бәсекелестік пен ақпаратты арттырудың орталық платформасы болып саналады. Бұл ортаны зерттеу әр түрлі мамандықтағы адамдардың қызығушылығының негізі екені бұрыннан белгілі. Географтар арасында кеңістіктік мәселелер мен қала эволюциясы туралы сұрақтар кеңінен талқыланды.

Осы жерде мысалға Манғыстау регионнын алсақ болады. Туркия елінің. - «Uludag» Университетінің профессоры Giray F және А.К. Сагиндикованың мақаласында Манғыстау өңірдің экономикалық дамуының перспективалары зерттеліп қазіргі экономикалық дамуына агломерацияның үлесі зор екені нақтыланған [6];

Агрегацияның әсерін зерттеуге сүйене отырып, аймақтардағы экономикалық белсенділіктің әлеуметтік-экономикалық салдарын келтіруге болады.

Біріншіден, Еңбек өнімділігі;

Екіншіден, Нәтижелі жұмыспен қамту және жұмыс орындарын құру;

Үшіншісі-энергия тиімділігі.

Айта кету керек, әр түрлі елдердің экономистері агрегаттау процестерінің экономикалық өсіммен (еңбек өнімділігімен) байланысын қарастырған кезде әртүрлі тұжырымдарға келеді. Мысалы, ескі қалаларда жаңа қалалық типтегі ескі қалаларға қарағанда Еңбек өнімділігі бойынша жаңа мамандарға деген қажеттілік көбірек.

Ресейлік ғалымдар экономикалық өсудің жинақталу факторлары тақырыбына да назар аударады: И. Б. Волчкова, Е. В. Уфимцева. Кейбір экономистер белгілі бір терминді қолданады - "экологиялық урбанизация", бұл постиндустриалды кезеңдегі экономикалық дамудың белгілі бір ерекшелігін көрсетеді - индустриялық кезеңдегі экономикалық өсудің дәстүрлі факторлары аясында урбанизациядан туындаған экономикалық өсу (табиғи ресурстарды өндіру және өңдеу, өнеркәсіптік өндіріс және т.б.). Сонымен қатар, экономистердің кумулятивтік әсерлердің мазмұнын зерттеуге және оларды есептеудің әдіснамалық негіздерін жасауға назары артты.

А. Каралоның коллекциялық зерттеулерге басымдық беретін ғылымға қосқан қосымша үлесін үш тұрғыдан бағалауға болады:

1) жоғары технологиялар саласында сыртқы әсерлер күштірек;

2) халықтың тығыздығы төмен аудандарда сыртқы сипаттамалары бойынша мамандандыру жоғары;

3) Джейкобстың сыртқы сипаттамаларына таза әртүрлілік эффектісі (байланысты әртүрлілік) және портфолио эффектісі (байланысты емес әртүрлілік) жатады.

Басқа авторлар локализация деңгейін және кеңістіктік теңсіздікті есептеу және әртүрлілікті өлшеу (inequality and diversity) арқылы агрегацияның әсерін анықтайды. Сонымен қатар, деректерді жинау процестерін ірі қала экономикасындағы шағын кәсіпорындардың кеңістіктік шоғырлануын бағалау тұрғысынан қарастыру ұсынылады.

Ірі мегаполистер, олардың әлеуметтік-экономикалық мәртебесі, күнделікті өмірі мен болашағы - кез-келген мемлекетті толғандыратын ең күрделі мәселелердің бірі. Алматы қаласы, республиканың қаржы орталығы осындай проблемаларға тап болады, өйткені Алматы мен оның айналасы, сондай-ақ қалалық акциялар жаһандық құлдырауға тап болуы мүмкін. Қалада республиканың барлық банктерінің жетпіс пайызы, сақтандыру компанияларының, тауар және қор биржаларының отыз пайыздан астамы шоғырланған. Алматыда қаржылық операцияларды батыс елдеріндегі жиырмадан астам банктік өкілдіктер жүзеге асырады. Мемлекеттік несие нарығының 80% - ы оңтүстік астана-Алматыда орналасқан. Салық түсімдерінің үлесі басқа қалалармен салыстырғанда өте жоғары. Соңғы жылдары Алматы және оның айналасы халықтың тығыздығы, жаңа елді мекендердің пайда болуы және ірі мегаполиспен өзара іс-қимыл бойынша республиканың басқа қалалары мен өңірлерінен ерекшеленді, өйткені қаладағы өндірістік қуаттар мен ірі кәсіпорындардың

шоғырлануына байланысты қала маңындағы тұрғындар оған күн сайын мансап іздеп келуге мәжбүр. Осыған байланысты қарқынды экономикалық, әлеуметтік және мәдени даму проблемасы Алматы қаласында ғана емес, оның маңында да бар. Сонымен қатар, соңғы жылдары ауыл халқының қалаға біртіндеп қоныс аударуын, республиканың урбанизация қарқынын ескере отырып, біз ауыл мен қала арасындағы, әсіресе қала айналасындағы байланыстарды нығайтуымыз керек. Сондықтан мемлекет басшысы бұл мәселені "ортақ мақсат, ортақ мүдделер, ортақ болашақ"Жолдауында белгілі бір тілде көтерді.

Қорытынды. Бірінші. Семантикалық тұрғыдан алғанда, экономикалық әдебиеттерде "қалалық интеграция" ұғымының институционалдық шекаралары қалыптасты, бұл осы категорияны анықтауға қолданыстағы тәсілдерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Бір жағынан, қалалық популяция өнеркәсіптің, экономикалық, көлік, әлеуметтік-мәдени, еңбек, коммуникацияның әртүрлі салаларына жатады; оны елді мекендер, ресурстар, әлеуметтік, өндірістік және көлік инфрақұрылымы арасындағы аумақты бөлетін елді мекендер, қалалық және ауылдық елді мекендер тобы деп түсінуге болады. Бұл ұстаным халықты қоныстандыру идеялары мен принциптеріне және оның кеңесті қалыптастырудағы рөліне негізделген.

- Жақын маңдағы елді мекендер арасындағы байланыстардың саны мен қарқындылығы артқан сайын қоныстану формаларының эволюциясына әсер ету.

Екінші жағынан, қалалық келісім өнеркәсіптік өндірістің аумақтық шоғырлануын және аумақтық кластерлердің қалыптасуын білдіреді. Көріп отырғаныңыздай, бұл тәсіл қалдықтарды өндіру және жинау процестерінің экономикалық негізін, сондай-ақ егін жинау идеясын көрсетеді.

Үшінші. Біріктірудің тұжырымдамалық негіздері контекстіндегі экономикалық ғылымның тарихын ретроспективті талдау экономикалық әдіснаманы кеңінен түсіндіре отырып, ғылыми зерттеулердің қазіргі кезеңі өте төмен практикалық сипатына байланысты өндірісті орналастырудың классикалық жеке теорияларының екінші орнымен сипатталатынын көрсетті.

Қазіргі уақытта экономистердің "дүниетанымдық бағыты" зерттеу мәселесіне айналуда:

- Шет елдердегі Қалалық Кеңестердің кеңістіктік даму модельдері, ерекшеліктері, қайшылықтары мен тенденциялары;

- Ел мен өңірлердің Біртұтас экономикалық кеңістігін біріктіретін құрылым ретінде қалалық жиналыстар құрылымын қалыптастыру;

Өңірлерде ақпарат жинау процесінің ынталандырушы және шектеуші факторлары;

- Өңірлердің экономикалық және әлеуметтік салаларында жиынтық әсерлерді қалыптастыру тетіктерін қарастыру.

Төртінші жағынан, экономикалық әдіснаманы шектеулі түсіну тұрғысынан қалалық кеңестердің қазіргі экономикалық теориясы бірқатар нақты әдістер мен процедуралармен сипатталады, олардың ішінде мыналарды бөліп көрсету керек:

1) агрегацияны зерттеудің статистикалық әдістері (корреляциялық талдау, регрессиялық талдау, агрегациялық талдау және т. б.), ЖШҚ);

2) ірі қалаларды модельдеу әдістері;

3) қалалық жиналыстар шеңберінің болуына байланысты аумақтың кеңістіктік және экономикалық байланыстарын бағалау әдістері;

4)деректерді жинау процестерін және олардың өңірдің экономикалық дамуына әсерін мониторингілеуге арналған әдіснамалық құралдар.

Практикалық тұрғыдан алғанда, бесіншіден, технологиялық құрылымдардың өзгермелі жағдайларындағы жаңа үрдістерді ескере отырып, депрессиялық аймақтарды қоса алғанда, Орталық қалалар мен перифериялық аумақтардың әлеуметтік-экономикалық, экологиялық және кеңістіктік дамуын тиімді басқаруға қатысты ғылыми әзірлемелер жаңартылатын болады. Даму басымдықтарын дұрыс бағалау және даму жобаларын жүзеге

асыру үшін инвестицияларды тарту арқылы қалалық жиналыстар қалалық жер нарығында жетекші орынға ие бола алады.

Жылдың соңғы тоқсанында Алматыдағы кездесу урбанизация процесіне байланысты тез өтті. Қазіргі кезеңде оның әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы қауымның талаптарына жауап береді. Шамамен 20,34 мың шақырымды қамтитын акцияға орта есеппен төрт миллионға жуық адам қатысады.

Ассамблея халқының этникалық және конфессиялық құрамы өте күрделі. Мұнда шағын топтарды айтпағанда, үлкен этникалық топтарға жататын он түрлі этникалық топтардың өкілдері тұрады.Алайда қаладағы саяси жағдай тұрақты. XX ғасырдың екінші жартысы-XXI ғасырдың басында Орталық қала маңындағы этникалық, конфессиялық және демографиялық процестер үнемі өзгеріп отырды. Соңғы уақытта бұл процесс тегіс және жылдам жүрді.

Мұны қаланың шетінде орналасқан тұрғындардың тығыздығы мен саны дәлелдейді, өйткені бұл көрсеткіш республиканың басқа аймақтарымен салыстырғанда өте жоғары.Бұл шарттар ғалымдарға кеңістіктік және экономикалық өзгерістерді көрсететін және ұлттық мүдделермен байланысты басқару шешімдерін ғылыми негіздейтін басқарудың кластерлік модельдерін табу міндетін қояды.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют: пер.с анг. – 2-е изд. – М.: Журн. «Вопросы экономики», 2004. – С. 18.

[2]. Орехов А.М. Методы экономических исследований. – М.: ИНФРА-М, 2006. – С. 38.

[3]. Arturo Soria y Mata/ La ciudad lineal. – Madrid, 1884.

[4]. Н. Назарбаев. Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ // Егемен Қазақстан. 18 қаңтар 2014 жыл.

[5]. Loibl W., Etminan G., Gebetsroither- Geringer E., Neumann H.-M., Sanchez-Guzman S. Characteristics of Urban Agglomerations in Different Continents: History, Patterns, Dynamics, Drivers and Trends // Urban agglomeration. – 2018. – P. 15–24.

[6]. Сагиндикова А.К., Giray F., Маңғыстау облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы //Yessenov science journal №1 (39)-2021,Б. 210-211

REFERENCES

[1]. Blaug M. Methodology of economic science, or how economists explain: trans. from English – 2nd ed. - M.: Journal. "Economic Issues", 2004. – p. 18.

[2]. Orekhov A.M. Methods of economic research. – M.: INFRA-M, 2006. – p. 38.

[3]. Arturo Soria y Mata/ La ciudad lineal. – Madrid, 1884.

[4]. N. Nazarbayev. Kazakhstan's way – 2050: common goal, common interests, common future // sovereign Kazakhstan. January 18, 2014.

[5]. Loibl W., Etminan G., Gebetsroither- Geringer E., Neumann H.-M., Sanchez-Guzman S. Characteristics of Urban Agglomerations in Different Continents: History, Patterns, Dynamics, Drivers and Trends // Urban agglomeration. – 2018. – P. 15–24.

[6]. Sagindikova A. K., Giray F., Socio-economic development of Mangystau region / / Yessenov science journal No. 1 (39)-2021, P. 210-211

Ауешова Б.Т.
Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан
Ешпанова Д.Д.
Алматинский гуманитарно-экономический университет, Алматы, Казахстан
Турусбекова У.К.
Esil University,Астана, Казахстан

ГОРОДСКИЕ АГЛОМЕРАЦИЙ ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. В статье осуществлена ретроспектива городской агломерации и систематизация научного наследия ряда современных отечественных и зарубежных теорий. Предметом исследования является анализ фундаментальных теорий формирования и развития городских агломераций с древнейших времен до современного периода. Целью работы является комплексное изучение научных школ и течений, являющихся теоретико - методологической формой концепции городской агломерации, с целью обоснования важных и перспективных тенденций в отношении теории агломерационного развития. В качестве методов исследования в статье используются: методы теоретического познания, общие логические методы и методы исследования (абстрагирование и обобщение, индукция и дедукция, системный подход, структурно - функциональный метод, методы сравнительного анализа). Результатом работы является анализ и обоснование наиболее перспективных направлений зарубежных и отечественных теорий агломерационных процессов. Область применения результатов-эта статья, наряду с другими работами, расширяет научную область исследований, касающихся фундаментальных концепций пространственного развития в контексте теории городской агломерации. В результате анализа были сделаны выводы о приоритетных тенденциях научных исследований в части теории агломерации, направленных на поиск резервов повышения эффективности пространственного управления за счет активизации агломерационных процессов.

Ключевые слова: агломерационный процесс, теории пространственного развития, теории размещения производства и расселения населения, теории городской агломерации

Auyeshova B.T.
Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan
Eshpanova D.D.
Almaty University of Humanities and Economics, Almaty, Kazakhstan
Turusbekova U.K.
Esil University, Astana, Kazakhstan

URBAN AGGLOMERATIONS FORMATION AND DEVELOPMENT: THEORETICAL RESEARCH AND METHODOLOGICAL ASPECTS

Abstract. The article provides a retrospective of the urban agglomeration and systematization of the scientific heritage of a number of modern domestic and foreign theories. The subject of the study is the analysis of fundamental theories of the formation and development of urban agglomerations from ancient times to the modern period. The aim of the work is a comprehensive study of scientific schools and trends, which are the theoretical and methodological form of the concept of urban agglomeration, in order to substantiate important and promising trends in the theory of agglomeration development. The following research methods are used in the article: methods of theoretical cognition, general logical methods and research methods (abstraction and generalization, induction and deduction, systematic approach, structural and functional method, methods of comparative analysis). The result of the work is the analysis and substantiation of the most promising directions of foreign and domestic theories of agglomeration processes. Scope of application of the results-this article, along with other works, expands the scientific field of research concerning the fundamental concepts of spatial development in the context of urban agglomeration theory. As a result of the analysis, conclusions were drawn about the priority trends of scientific

research in terms of the theory of agglomeration, aimed at finding reserves for improving the efficiency of spatial management by activating agglomeration processes.

Keywords: agglomeration process, theories of spatial development, theories of production placement and population settlement, theories of urban agglomeration

ӘОЖ 347.9
МРНТИ 10.31.51
DOI 10.56525//NMXB2690

ДАУДЫ ШЕШУДЕ МЕДИАЦИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕРІ

КОБЕГЕНОВА Г.Ж.
Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail: gulmira.kobegenova@yu.edu.kz

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасында сот істерінде дауды шешудегі балама әдістерінің бірі – медиацияның дамуы қарастырылған. Медиация арқылы дауласушы тараптар үшінші бейтарап медиатордың қатысуымен өзара екіжақты толығымен қанағаттандыратындай етіп шешім қабылдауға болады. Мақаланы жазу барысында осы тақырыптың төңірегінде жазылған көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми теориялық-әдіснамалық еңбектеріне терең шолу жасалынып, медиация институт ретінде ерекшеліктері сарапталды. Сонымен қатар, автор аталмыш еңбекті жазу барысында ғылыми талдау жасауда қолданылатын жалпы ғылыми әдістер: жүйелеу, салыстыру және контент-анализ қолданды.

Медиация тарихы дауды шешу құралы ретінде даулар пайда болғаннан бастау алады. Дауларды үшінші бейтарап жақ шешу әдісі ежелден Қытай, Жапония, Иордания, Малайзия және Латын Америка елдерінде кеңінен қолданылған. Бірақ сот институты мен заңдар дамығаннан бастап бұл әдіс бірте-бірте ұмытыла бастады. Тек 1980 жылдардан бастап АҚШ-та медиация институты жанданып, көптеген дауларды шешудің ең қолайлы әдісіне айналды. Сөйтіп қазіргі кезде медиация сот істерінің балама әдістерінің бірі ретінде көптеген елдерде кеңінен қолданылады.

Ал Қазақстанда медиацияның дамуы 2011 жылы арнайы заң қабылдағаннан кейін құқықтық негізі бекітіліп, қоғамда қолданыс аясын кеңейту мәселесі қолға алынды. Арнайы медиаторлар дайындайтын «Достасу» сияқты орталықтар құрылып, көптеген саладағы дауларды медиация арқылы шешу қолданыла бастады. Аталмыш еңбекте автор Қазақстанда медиация институтының дамуы шетелдік тәжірибемен салыстырған. Сонымен қатар, автор Қазақстан Республикасында медиацияны ұйымдастырудың артықшылықтары мен кемшіліктеріне, сондай-ақ, ерекшеліктеріне сараптама жасаған. Оған қоса, медиацияның қолданыс аясын кеңейту мақсатында кедергі болатын мәселелер атап өтілген. Соның ішінде медиация институты жөнінде ақпараттың аздығы, соған байланысты халық арасында сенімсіздік, сонымен бірге, кәсіби медиаторлардың жеткіліксіздігі медиацияның дамуындағы негізгі тежеуші факторалар болып табылады. Мақаланың соңында автордың пікірі бойынша, медиация институтының дамуына жол ашу үшін аталған мәселелердің шешу жолдары да ұсынылған.

Түйінді сөздер: Медиация, медиатор, дауларды шешудің балама әдістері, сот, жанжалды реттеу, делдалдық, делдал, дауласушы тараптар, жанжал, бейтараптық.

Кіріспе. Әр адамның өмірінде қақтығыстар болады. Бұл мүлдем қалыпты жағдай. Жанжал адамның кез келген саласында – отбасында, бизнесте, жұмыста орын алады. Көптеген адамдар дау-дамайдан аулақ болуға тырысады, ал егер ол туындаса, бейбіт құралдармен және әдістермен келісімге келуге тырысады. Бірақ эмоциялар мен дүшпандық сезімі жиі сындарлы әңгімеге кедергі болады. Ал мұндай жағдайда тараптар дауды шешу үшін көбінесе сотқа жүгінеді. Бұл көп уақытты, күш-жігерді, қаражатты және денсаулықты

қажет етеді. Әр тарап шешімнің тек өз пайдасына шешілгенін қалайды. Алайда, сотта бір тарап қана жеңіске жетеді.

Бірақ қақтығыстарды шешудің басқа да жолдары бар. Тараптардың мүдделеріне ғана негізделген жанжалдарды шешудің ең тиімді жолы – медиация рәсімі болып табылады. «Медиация» термині латынның «mediare» – делдалдық деген сөзінен шыққан. Медиация – өзара түсіністікке қол жеткізу және жанжалды жағдайды реттейтін келісімді ресімдеу мақсатында үшінші бейтарап тарап – медиатордың (делдалдың) қатысуымен дауласушы тараптарды ерікті келіссөздер жүргізу арқылы татуластыру рәсімі.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында шетелдік және отандық ғалымдардың медиация тақырыбында жазылған ғылыми теориялық-әдіснамалық еңбектеріне терең шолу жасалынып, сарапталды. Сонымен қатар тақырыпқа ғылыми талдау жасауда қолданылатын жалпы ғылыми жүйелеу, салыстыру, контент-анализ сияқты әдістер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. Медиация тарихы тереңнен, даулар пайда болғаннан бастау алады. Дауласушы жақтарды татуластыру мақсатымен үшінші бейтарап жақтың қатысуы негізінде жүзеге асты. Дауларды шешудің бұл әдістері көбінесе келіссөздер арқылы тараптар ортақ консенсусқа келе алмаған кезде қолданылды. Бірақ оны медиация деп атамады. Татуласу әдістерін алғаш қолдана бастағандар діни қызметкерлер мен көсемдер болды. Дауды қантөгіссіз шешу тайпалардың аман қалуы үшін жасалынды. Бірақ бұл даудың шешу әдісі екі тарапты да толығымен қанағаттандыратындай дәрежеде жасалынбады.

Медиацияда дауласушы жақтардың тек материалдық емес, эмоционалдық және рухани құндылықтарды ескере отырып, екі тарапты да қанағаттандыруға тырысты. Сондықтан тарихта медиатор рөлін діни қызметкерлер орындаған. Ежелгі Қытай мен Жапония елдерінде дауласушы тараптарды татуластыру мақсатында философия мен дін негізінде консенсус мен гармония құндылықтары дәріптелді. Медиацияның әртүрлі әдістерін ежелгі Иордания, Малайзия және Латын Америка елдерінде кездестіруге болады [1]. Әсіресе, Орта ғасырларда Батыс Еуропада дауды шешуде бейтарап үшінші жақ ретінде шіркеу рөл атқарды. Діни қызметкерлер кез келген дауды дипломатиялық тәжірибеде ғана емес, отбасылық дауларда да, қылмыстық істерде де шешуде араласқан. Қазіргі кезде де діни медиаторлар көптеген мәдениеттерде өз рөлін сақтап келеді.

Көбінде медиация Шығыс мәдениеттерінде дәстүрлі өмір салтының органикалық бөлігі ретінде ғасырлар бойы сақталып келеді. Ал Батыс елдерінде бұл тәжірибе неғұрлым ұтымды сот нысандарымен ығыстырылды. Ал кейіннен медиация институт ретінде жанданғаннан кейін, бұл үрдіске Батыс мемлекеттері көптеген жаңа әдіс-тәсілдерді енгізді. Солардың ішінде медиацияны дамытуда АҚШ елі үлкен үлес қосты.

АҚШ-та медиация дауды шешу әдісі ретінде Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде басталды. Жалпы алғанда бүгінгі күні осы мемлекетте дауды сотсыз заң негізінде шешудің жиырмадан астам әдісі қолданылады [2]. Бұл әдістер дауды аз уақыт ішінде, қақтығысты одан бетер өршуіне жол бермей шешуге өз септігін тигізгендіктен, тез арада дамып, көптен қолданылатын болды.

Ал Еуропа елдерінде дауды шешудің балама нұсқаларының дамуы өте баяу жүрді. Алғашқы медиация институттары 1980-жылдары ғана пайда болды. Сонымен қатар, әр мемлекетте әрқалай дамыды. Мәселен, медиация Францияда халық арасынан қолдау таппаса, Германияда және Ұлыбританияда американдық тәжірибе негізінде қарқынды дамыды [3].

Ал Қазақстан медиацияның қажетті инфрақұрылымын жасай отырып, әлемдік тәжірибені ескере отырып, оны өзінің құқықтық жүйесінде іс жүзінде институттандырды. Жалпы алғанда тарих беттеріне үнілетін болсақ, қазақ жерлерінде медиация элементтерін қамтитын сот төрелігінің нысаны – билер соты болған. Оның негізгі принциптері адалдық, мызғымастық, әділдік және адамгершілік деп саналды. Би мен ақсақалдар соты кез келген адамға ашық болды. Бірақ тарихымызда жанжалдарды билер мен ақсақалдар соты арқылы

шешу кең таралғанына қарамастан, қазіргі кезде медиация көмегімен жанжалдарды шешу халық арасында аса көп қолданылмайды.

2011 жылдың 28 қаңтарында Қазақстанда «Медиация туралы» Заң қабылданып, 5 тамызда күшіне енді. Заңның ресми қабылдануының алдында үлкен дайындық, зерттеу жұмыстары жүргізілді. Соның негізінде 2011 жылғы 3 шілдеде Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен Медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша оқытудың Ережесі бекітілді. Осылайша, елімізде медиация институтын енгізу мен дамытудың құқықтық негіздері қалыптасты. Қазақстан тарихында алғаш рет оның құқықтық кеңістігінде жауапкершіліктің жаңа түрі немесе міндеттемені қамтамасыз ету тәсілі емес, жаңа әмбебап құқықтық құрал пайда болды. Үкіметтік емес ұйымның құрамында облыстық «Синергия» қоғамдық бірлестігі, «Достасу» медиация және құқық орталығы құрылды. Аталмыш Орталықтың медиация рәсімдерін жүргізу, сондай-ақ кәсіби медиаторларды оқыту үшін жабдықталған екі кеңсесі Қарағанды және Теміртау қалаларында орналасқан [4].

«Достасу» орталығының ашылған жылынан бастап келесі санаттар бойынша жүргізілген медиациялар үлесі:

- қылмыстық істер бойынша тараптардың татуласуы – 2 (3,6%);
- отбасылық жанжалдар, оның ішінде мүлікті бөлу және балалардың тұрғылықты жерін анықтау – 14 (21,8%);
- тұтынушылық даулар – 18 (32,7%);
- несиелік қатынастар (клиенттер мен банктер арасындағы несиені өтеу бойынша даулар) – 4 (7,2%);
- коммерциялық даулар, оның ішінде бірнеше заңды тұлғалардың қатысуымен – 8 (14,4%), медиациядан бас тарту – 1;
- коммуналдық қызмет көрсетушілермен даулар – 4 (7,2%);
- тұлғааралық жанжалдар, оның ішінде қозғалған әкімшілік істер бойынша (денсаулыққа жеңіл зиян келтіру, жала жабу, қорлау) – 4 (7,2%);
- БАҚ-пен даулар – 3 (5,5%);
- жеке тұлғалар арасындағы соманы өндіру туралы даулар – 8 [5].

Медиация дауды шешу кезінде тараптар үшін маңызды барлық аспектілерді ескере отырып, жанжалды шешу үшін бір мезгілде қолдан келгеннің бәрін жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, медиация дауларды шешудің баламалы жүйесінде ерекше орын алады. Бір жағынан, шешімді үшінші тәуелсіз тұлға қабылдайтын арбитраждық сот сияқты дауды шешудің балама әдістері жүйесінде рәсімдерін және тараптар арасындағы тікелей келіссөздер сияқты бейресми рәсімдерді бөліп көрсетуге болады. Медиация үлгілері мен тәсілдерінің алуан түрлілігіне қарамастан басты ерекшелендіретін қасиетке ие – дау бойынша шешімдерді тараптардың өздері ерікті түрде қабылдайды. Күн тәртібі мен басымдықтарды тараптар өздері белгілейді. Осыған байланысты медиацияның қолдану аясы өте кең.

Дауларды медиация тәртібімен шешудегі ең жақсы нәтиже, ең алдымен, дауласушы тараптардың жанжалды бейбіт, өркениетті түрде реттеуге мүдделі болған жағдайда қолдануы қажет. Жалпы алғанда, медиацияны келесі жағдайларда қолданған жөн:

- жанжалға қатысушылардың болашақ мүдделері, болашақта қарым-қатынасты сақтау мүмкіндігі, мысалы, бизнестегі серіктестік, ата-анасы ажырасқаннан кейін ортақ балаларды тәрбиелеу және т.б.;
- тараптар үшін ұзақ мерзімді және/немесе маңызды қарым-қатынасы бар (мысалы, серіктеске сенім мәселелері);
- жанжалға қатысушылардың жеке және/немесе эмоционалды түрде араласуы олардың конструктивті диалог жүргізуіне кедергі жасайды (мысалы, ерлі-зайыптылардың, үлескерлердің ортақ мүлікті бөлуі);
- құпиялылықты сақтауды қалау/қажеттілік;

- заң негізінде қабылданған шешім даудың барлық аспектілерін есепке ала алмайды және келіспеушіліктерді шешуге әкелмейді;

- тараптар өзара тиімді (өзара қанағаттандыратын) қатынастарды тоқтату шарттарын әзірлеу қажет болғанда және т.б.

Жоғарыда аталған дауларда медиацияның артықшылықтары барынша айқын көрінеді:

Біріншіден, тараптардың уақытын, ақшасын, эмоционалдық және басқа ресурстарын үнемдеу мүмкіндігі;

Екіншіден, медиация рәсімі кезінде шарттарды тараптар өз қалауларына қарай жеке белгілей алады. Себебі медиация – дауға қатысушылардың жайлылығына (соның ішінде психологиялық) көп көңіл бөлінетін бейресми рәсім;

Үшіншіден, даудың мән-жайын жарияламау мүмкіндігі, өйткені құпиялылық медиацияның негізгі қағидаттарының бірі болып табылады;

Төртіншіден, медиация рәсімінде шешімдерді іздеу мен әзірлеуде жетекші және белсенді рөл тараптардың өздеріне жүктеледі. Бұл олардың өз мүдделерін медиациялық келісімде көрсету арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік береді, бұл өз еркімен қабылданған шешімдерді қабылдауға мүмкіндік береді (медиациялық келісімдердің 85%-ға дейінін тараптар ерікті түрде орындайды);

Бесіншіден, шешім қабылдау және/немесе қолайсыз шешім қабылдау қаупі жоқ;

Алтыншыдан, тараптардың сотқа жүгіну мүмкіндігін жоғалтпайды;

Жетіншіден, қоғамдық қатынастардың күрделенуіне байланысты медиацияны қолдану арқылы сот жүйесіне сансыз көп түскен істерден босатады.

Жоғарыда медиацияның институт ретінде артықшылықтарын атап өттік. Алайда, дауды шешуде медиацияның теріс жақтары да жоқ емес.

Жалпы алғанда медиацияның тиімділігі төмен немесе орынсыз болуы мүмкін жағдайлар бар:

- тараптар арасында теңгерімсіздік болған кезде және әлсіз тарап үшін олардың құқықтарын қорғаудың жалғыз жолы сот шешімі болып табылған жағдайда;
- заң негізінде шешім қабылдау қажет болған жағдайда;
- жанжалдың тікелей қатысушысы қандай да бір себептермен оны реттеуге қатыса алмағанда немесе өз әрекеттерінің салдарын толық түсіне алмаған жағдайда;
- төтенше/тез, орындалатын шешім қажет болған жағдайда;
- кей жағдайда егер дауласушы тараптарының бірі мемлекеттік орган болса;
- егер дауға медиация рәсіміне қатыспайтын үшінші тұлғалардың және сот әрекетке қабілетсіз деп таныған адамдардың мүдделерін қозғаса немесе қозғауы мүмкін болса;
- сыбайлас жемқорлық және мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы өзге де қылмыстар туралы істер бойынша медиация қолданылмайды.

Медиация рәсімін қолданудағы негізгі мәселелердің ішінде ең маңыздысы – Қазақстан бойынша кәсіби медиаторлардың жеткіліксіз саны, олардың орналасқан жерінің облыс орталықтарында орналасқан бірінші сатыдағы соттардан алыстығы болып табылады, өйткені кәсіби медиаторлардың ауыл тұрғындарының орналасқан жеріне бару мүмкіндігі жиі бола бермейді.

Басқа жағынан қарағанда, ауыл тұрғындары медиация жөнінде біле бермейді. Ақпараттандыру шалғай аймақтарда нашар ұйымдастырылғандығын көрсетеді. Мысалы, Шығыс-Қазақстан облысының судьясы медиация жөнінде жергілікті халық біле бермейді. Медиация жөнінде ақпарат аз таралған. Сондықтан халық арасында сенім де өте аз деп атап айтқан болатын [6]. Бейтарап медиатордың қатысуымен медиация рәсімі Ұлыбританияда өте танымал, мұнда арнайы қызмет – сенім телефоны бар, онда елдің кез келген жерінен қоңырау шалуға, жанжалды сипаттауға, медиаторға қатысты өз қалауларыңызды сипаттауға болады. Сол талаптар негізінде сәйкес келетін мамандар, яғни медиаторлар тізімі ұсынылады. Германияда медиация сот төрелігі жүйесіне үйлесімді түрде біріктірілген. Мысалы,

медиаторлар соттармен тікелей жұмыс істейді, бұл ықтимал сот процестерінің санын айтарлықтай азайтады. Неміс заң мектептерінің көпшілігі тұрақты түрде медиация курсы енгізілген.

Ресей зерттеуші Каратаев И.А. медиация институтының ТМД елдерінде дамуындағы өзекті мәселерін қарастырып, осындай қорытындыға келеді: «Медиацияны кеңінен тарату және осы мәселе бойынша нормативтік базаны жетілдіру, егер азаматтардың менталитеті, олардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасының деңгейі сияқты факторлар ескерілген жағдайда ғана мүмкін болатынын атап өту қажет. Біздің ойымызша, бұл проблеманы шешу барлық деңгейдегі мемлекеттік билік органдарының, оның ішінде жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, бұқаралық ақпарат құралдарының және медиаторлардың өздерінің белсенді ағартушылық жұмысында көрінеді» [7].

Тағы бір өзекті мәселе – бар медиаторлардың базалық даярлығының жоқтығы, бұл келісімді жасау кезінде қолданыстағы азаматтық заңнаманың дұрыс қолданбауына әкеп соғуы мүмкін. Медиатор болу үшін арнайы даярлық курсты өту қажет. Сонымен қатар, құқықтық білімі болмаған жағдайда, жас бойынша шектеу бар: тек қырықтан асқан азаматтар медиатор бола алады. Жалпы айтқанда медиатор болу үшін тек заңды білу өте аз. Екі дауласушы тараптарды татуластырып, бір шешімге келтіру үшін психологиялық білім де талап етіледі. Әрине, осындай кәсіпқойлыққа жету үшін біліммен қатар тәжірибе де қажет. Назм Төлекеева, «Медиацияны дамыту орталығының» медиация сарапшысы, Қазақстандағы медиация институтының дамуы туралы былай деген: «Бұл мәселені дәстүр, әдет-ғұрып, менталитет аясында қарастыру керек. Себебі медиация арқылы даудың шешілуі тек заң негізінде жүзеге аспайды, оның түбінде адами қатынастар да маңызды рөл атқарады» [8].

Қорытынды. Осылайша, медиация институтын құру түптеп келгенде кез келген құқықтық мемлекеттің мүддесіне сай келеді. Оның негізгі себептері:

- сот істерінің көлемін және оларды қарауға байланысты шығындарды азайтуға мүмкіндік жасайды;
- қақтығыстарды жедел шешуді және олардың жағымсыз салдарын жоюды қамтамасыз етеді;
- іс жүргізу нысандарының қолжетімділігі мен әртүрлілігін қамтамасыз етеді;
- қақтығыстарды шешудің заңсыз, күшті әдістерін ығыстырады.

Медиация сияқты икемді қылмыстық-процессуалдық процесс ауыр емес қылмыстық істер бойынша туындайтын дауларды реттеу механизмін жетілдірудің тиімді бөлігі бола алады.

Қорытындылай келе, қоғамда қатынастардың күрделенуіне байланысты оны реттеуде соттан басқа баламалы әдістердің болуы адамдардың өздері үшін қолайлы институт.

Осы мақалада қарастырылған медиация мәселелерін шешу үшін келесідей ұсыныстар жасалады:

1. Медиация жөнінде ақпаратты кеңінен тарату қажет. Сотқа жүгінетін тараптарға медиация институты жөнінде алдын ала ақпарат беріп, жанжалды осы медиация институты арқылы шешуді ұсыну қажет. Сонда дауласушы жақтар медиацияның артықшылықтарымен танысып, сотқа жүгінуден бас тартуы әбден мүмкін. Осылайша, медиацияның қолданыс аясы кеңейе түседі.

2. Қазақстанда кәсіби медиаторларды дайындауда курстарды жетілдіруді қажет етеді. Бітімгерлік рәсімдердің жаңа әдістерімен медиация тәсіліне қолданылу саласын шет елдер тәжірибесіне сай кеңейту қажет. Медиация мамандығын барлық арнайы заң мектептеріне қосу да медиация институтының дамуына жол ашады деп сенімденім.

Қазақстандағы медиация қажетті институт болып табылады, өйткені біздің заманауи мемлекетіміз барлық қолданыстағы салаларда белсенді түрде дамып келеді, ал медиация өз кезегінде дауларды шешудің заманауи тәсілі ретінде азаматтардың өмір сүру сапасын жақсартуға көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Бесемер Х. Медиация. Посредничество в конфликтах. Калуга, 2004. – 176 с.

[2. Носырева Е.И. Понятие, виды и значение альтернативного разрешения споров на примере законодательства и практики США //Применение переговоров как метода АРС по делам защите прав потребителей. Самара, 2004. – С. 25.

[3]. Lovenheim P. How to Mediate Your Dispute. Berkeley, 1996. – 464 p.

[4]. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 30 января 2001 года №155-II //Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2001 г., № 5-6, ст. 24.

[5]. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации» //Казахстанская правда, 2011, № 042-043.

[6]. Юристы рассказали о причинах низких темпов развития медиации в Казахстане. [Электрондық ресурс] https://sud.gov.kz/rus/massmedia/yuristy-rasskazali-o-prichinah-nizkih-tempov-razvitiya-mediacii-v-kazahstane-zakonkz (қаралған күні 20.02.2023).

[7]. Каратаев И. А. Актуальные проблемы процедуры медиации в России и пути их решения // Актуальные проблемы права: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Москва, декабрь 2016 г.). - М.: Буки-Веди, 2016. - С. 74-77.

[8]. Без суда и следствия: как медиация экономит время и деньги. [Электрондық ресурс] https://forbes.kz/life/observation/bez_suda_i_sledstviya_kak_mediatsiya_ekonomit_vremya_i_dengi/ (қаралған күні 20.02.2023).

REFERENCES

[1]. Besemer X. Mediacija. Posrednichestvo v konfliktah. [Mediation. Mediation in conflicts] Kaluga, 2004. – 176 s.

[2]. Nosyreva E.I. Ponjatie, vidy i znachenie al'ternativnogo razreshenija sporov na primere zakonodatel'stva i praktiki SShA [The concept, types and significance of alternative dispute resolution on the example of US law and practice] //Primenenie peregovorov kak metoda ARS po delam zashhite prav potrebitelej. Samara, 2004. – S. 25.

[3]. Lovenheim P. How to Mediate Your Dispute. Berkeley, 1996. – 464 p.

[4]. Kodeks Respubliki Kazahstan ob administrativnyh pravonarushenijah ot 30 janvarja 2001 goda №155-II [Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses] //Vedomosti Parlamenta Respubliki Kazahstan, 2001 g., № 5-6, st. 24.

[5]. Zakon Respubliki Kazahstan ot 28 janvarja 2011 goda № 401-IV «O mediacii» [Law of the Republic of Kazakhstan dated January 28, 2011 No. 401-IV "On Mediation"] //Kazahstanskaja pravda, 2011, № 042-043.

[6]. «Juristy rasskazali o prichinah nizkih tempov razvitija mediacii v Kazahstane» [Lawyers spoke about the reasons for the slow development of mediation in Kazakhstan], «Zakon.kz», [Jelektrondyk resurs] https://sud.gov.kz/rus/massmedia/yuristy-rasskazali-o-prichinah-nizkih-tempov-razvitiya-mediacii-v-kazahstane-zakonkz (karalgan kuni 20.02.2023).

[7]. Karataev I. A. Aktual'nye problemy procedury mediacii v Rossii i puti ih reshenija [Actual problems of the mediation procedure in Russia and ways to solve them] // Aktual'nye problemy prava: materialy V Mezhdunar. nauch. konf. (g. Moskva, dekabr' 2016 g.). - M.: Buki-Vedi, 2016. - S. 74-77.

[8]. Bez suda i sledstvija: kak mediacija jekonomit vremja i den'gi [Without trial and investigation: how mediation saves time and money]. [Jelektrondyқ resurs] https://forbes.kz/life/observation/bez_suda_i_sledstviya_kak_mediatsiya_ekonomit_vremya_i_dengi/ (қaralgan kyni 20.02.2023).

Кобегенова Гульмира
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
г. Актау, Казахстан

КЛЮЧЕВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИАЦИИ В РАЗРЕШЕНИИ СПОРОВ

Аннотация. В статье рассматривается развитие одного из альтернативных способов разрешения споров в судебных делах в Республике Казахстан - медиации. Посредством медиации спорящие стороны могут прийти к взаимоприемлемому решению с участием третьего нейтрального посредника. В ходе написания статьи был сделан глубокий обзор научно-теоретических и методологических работ многих зарубежных и отечественных ученых по данной теме, а также проанализированы особенности медиации как института. Кроме того, при написании данной работы автор использовал общенаучные методы, применяемые в научном анализе: систематизацию, сравнение и контент-анализ.

История медиации как средства разрешения споров начинается с возникновения самих споров. Разрешение споров посредством третей стороны широко использовались в древнем Китае, Японии, Иордании, Малайзии и странах Латинской Америки. Но с развитием судебного учреждения и законов этот метод постепенно забылся. Лишь с 1980-х годов институт медиации возродился в США и стал предпочтительным методом разрешения многих споров. Так, в настоящее время медиация широко используется во многих странах как один из альтернативных способов ведения судебных дел.

А развитие медиации в Казахстане началась после принятия специального закона в 2011 году, была утверждена правовая база, и поднята проблема расширения сферы ее применения в обществе. Были созданы такие центры, как «Достасу», которые готовят специальных медиаторов. В данной работе автор сравнил развитие института медиации в Казахстане с зарубежным опытом. Кроме того, автор провел анализ преимуществ и недостатков, а также особенностей организации медиации в Республике Казахстан. Кроме того, автором были отмечены проблемы, препятствующие расширению сферы медиации. Среди них недостаточность информации об институте медиации, недоверие населения и, в то же время, отсутствие профессиональных медиаторов являются основными сдерживающими факторами в развитии медиации. В конце статьи, по мнению автора, также представлены пути решения указанных проблем, открывающие путь для развития института медиации.

Ключевые слова: Медиация, медиатор, альтернативные способы разрешения споров, суд, разрешение конфликта, посредничество, посредник, конфликт, нейтралитет.

Kobegenova Gulmira
Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

KEY ISSUES IN USING MEDIATION IN DISPUTES RESOLUTION

Absract. The article discusses the development of one of the alternative ways to resolve disputes in court cases in the Republic of Kazakhstan - mediation. Through mediation, the disputing parties can come to a mutually acceptable solution with the participation of a third neutral mediator. In the course of writing the article, a deep review of the scientific, theoretical and methodological works of many foreign and domestic scientists on this topic was made, and the features of mediation as an institution were analyzed. In addition, when writing this work, the author used general scientific methods used in scientific analysis: systematization, comparison and content analysis.

The history of mediation as a means of resolving disputes begins with the emergence of disputes themselves. Third party dispute resolution was widely used in ancient China, Japan, Jordan, Malaysia and Latin America. But with the development of the judicial institution and laws, this method was gradually forgotten. Only since the 1980s has the institution of mediation been revived in the United States and has become the preferred method of resolving many disputes. Thus, at present, mediation is widely used in many countries as one of the alternative ways of conducting court cases.

And the development of mediation in Kazakhstan began after the adoption of a special law in 2011, the legal framework was approved, and the problem of expanding the scope of its application in society was raised. Centers such as "Dostasu" have been created, which train special mediators. In this paper, the author compared the development of the institution of mediation in Kazakhstan with foreign experience. In addition, the author analyzed the advantages and disadvantages, as well as the features of the organization of mediation in the Republic of Kazakhstan. In addition, the author noted the problems that hinder the expansion of the scope of mediation. Among them, the lack of information about the institution of mediation, the distrust of the population and, at the same time, the lack of professional mediators are the main limiting factors in the development of mediation. At the end of the article, according to the author, the ways of solving these problems are also presented, opening the way for the development of the institution of mediation.

Key words: Mediation, mediator, alternative dispute resolution methods, court, conflict resolution, mediation, intermediary, conflict, neutrality.

Yessenov Science Journal
МҰНАЙ ӨНДІРУ, МҰНАЙГАЗ ЖОБАЛАУ, КӨМІРСУТЕКТЕРДІ ҚАЙТА ӨҢДЕУ, ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР ЖӘНЕ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚОРҒАУ
НЕФТЕДОБЫЧА, НЕФТЕГАЗОВОЕ МАШИНОСТРОЕНИЕ, ПЕРЕРАБОТКА УГЛЕВОДОРОДНОГО СЫРЬЯ, ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

УДК 622.245.54
ГРНТИ 52.47.27
DOI 10.56525//HJEK4060

ВЛИЯНИЕ ФИЛЬТРАЦИННОГО КОЭФФИЦИЕНТА НА ОБРАЗОВАНИЕ ТРЕЩИН В ПЛАСТЕ

БИСЕМБАЕВА К.Т.
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
Актау, Казахстан
E-mail: karlygash.bissembayeva@yu.edu.kz
***КОЙШИНА А.И.**
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
Актау, Казахстан
E-mail: akmaral.koishina@yu.edu.kz
***Автор-корреспондент:** akmaral.koishina@yu.edu.kz

Аннотация. Как показала практика разработки месторождений углеводородов, при добыче нефти из многослойных залежей в результате многочисленных гидродинамических и геолого-геофизических исследований выявляются отдельные участки пластов с более однородной структурой. В большинстве случаев такие пласты, как показывают результаты анализа состояния разработки залежей, оказываются обладающими достаточно низкими фильтрационными и емкостными свойствами (пористостью и проницаемостью), при одновременном увеличении объема трудноизвлекаемых запасов нефти. Это обстоятельство залежей ухудшает состояние степени эффективности добычи запасов углеводородов из многослойных залежей. В связи с этим, с целью повышения эффективности процесса разработки нефтяных месторождений, на практике очень часто используются различные мероприятия, направленные на интенсификацию процесса добычи из малопродуктивных интервалов-пластов. Одним из активных методов, позволяющих наиболее полно вытеснить нефть из продуктивного пласта, является гидроразрыв пласта.

В настоящее время на многих нефтяных месторождениях, с целью увеличения дебита скважины, в последнее время активно проводятся гидравлические разрывы пласта (ГРП) в различных сочетаниях путем использования как фильтрующихся, так и нефильтрирующихся жидкостей.

В связи с этим наибольший практический интерес представляет решение задачи, связанной с установлением влияния фильтрации жидкости на величину раскрытия трещин, образуемых при ГРП.

В статье рассмотрен один из наиболее распространенных методов повышения продуктивности скважин, вскрывающих низкопроницаемые коллекторы – гидроразрыв пласта (ГРП).

В работе исследовано влияние коэффициента фильтрации жидкости на ширину трещин, которые образуется при осуществлении ГРП. Получены формулы для определения ширины трещин при фильтрующей жидкости. Полученные результаты показывают, что фильтрация жидкости оказывает существенного влияние на ширину раскрытия горизонтальной трещины.

Ключевые слова. Скважина, фильтрация, градиент давления, проницаемость, трещина, гидроразрыв пласта, ширина трещины, длина трещины, коллектор.

Введение. Практика добычи углеводородов показала, что при фильтрации флюидов по поровым и порово-трещиноватым коллекторам во время разработки т.е. управлении процессами движения жидкостей в продуктивных многослойных пластах нефтяных месторождений возникают различные трудности, которые препятствуют эффективному вытеснению нефти из коллектора горной породы. К таким осложняющим как геологическим, так и технологическим факторам можно отнести такие как: многослойные, с различными фильтрационными параметрами пласты, макро и микронеоднородные, продуктивные пласты и пропластки со сложнопостроенными структурами, слоисто-неоднородные разрезы продуктивных толщ, сложная структура флюидов, многофазность фильтрационных потоков в много интервальных зонах как по толщине, так и по площади залежи, высокая вязкость нефти, расчлененность разрезов по толщине и площади и т.д.

Указанные факторы в основном приводят к уменьшению продуктивности пласта и нарушению технологического режима работы в основном подземных и наземных оборудований соответственно скважин и промысла. В связи с этим для улучшения состояния фильтрации флюидов в пластовых условиях для увеличения объемов добыче продукции применяются различные методы, а именно: дополнительные перфорации продуктивных пластов, множества физико-химических обработок призабойной зоны скважины, гидроразрыв пласта, вибро-волновые воздействия, увеличение или оптимальное управление пластовыми и забойными давлениями как в нагнетательных, так и в добывающих скважинах, обработка забоя скважины жидкостями с повышенными температурами, создание горизонтального ствола для скважины вскрывающая низкопродуктивные и микро и макро неоднородные пласты и т. д. Указанные технологические методы позволили несколько улучшить процесс вытеснения нефти водой и различными жидкостями из пластов-коллекторов.

Поисково-геолого-геофизических работы по созданию энергетического потенциала страны позволили обнаружить продуктивные отложения углеводородов из незначительных глубин недра. Результаты этих работ показали о том, что продуктивные пласты из небольших глубин имеют высоковязкие нефти. Коллектора из указанных глубин в основном обладают неустойчивыми рыхлыми горными породами. Как показала практика эксплуатации этих продуктивных пластов и залежей, во время добычи продукции из их коллекторов, призабойная зона скважины подвергается значительным нагрузкам и напряжениям, которые способствуют отрываться частиц горной породы от основного массива в районе забоя скважины. При этом этот процесс начинается с самого начало вступления скважины в эксплуатацию.

Материалы и методы исследования. В настоящее время на нефтяных месторождениях Содружества независимых государств (СНГ), с целью увеличения дебита скважины, в последнее время активно проводятся гидравлические разрывы пласта (ГРП) в различных сочетаниях путем использования как фильтрующихся, так и нефильтрирующихся жидкостей.

В связи с этим наибольший практический интерес представляет решение задачи, связанной с установлением влияния фильтрации жидкости на величину раскрытия трещин, образуемых при ГРП.

Следует отметить, что процесс движения жидкости по продуктивным пластам при проведении гидродинамических мероприятий в виде ГРП в основном зависит не только от проницаемости (k) коллектора и вязкости (μ), используемой для метода, т.е. от соотношенияпараметров $\frac{k}{\mu}$. Известно, что при проведении указанного метода используются жидкости, которые обладают незначительной вязкостью, но в то же время чрезвычайно плохо фильтруются через пористую среду из-за содержания в них специальных физико-химических добавок. Таким образом, для характеристики нагнетаемых жидкостей, как отмечается в работе [1]

$$\upsilon = -\frac{\kappa}{\mu}\alpha\frac{\partial P}{\partial L},$$

где *k, u,* μ - соответственно коэффициенты проницаемости пласта, вязкости жидкости; $(\Delta p / \Delta L)$- градиент давления.

Проведем исследование вопроса, как влияет коэффициент фильтрации жидкости на ширину трещин, которые образуется при осуществлении ГРП.

Рассматриваются следующие частные случаи, а именно, когда $\alpha = 0$ и $\alpha = 1$. При этом допускается, что в подошве продуктивного пласта образовалась горизонтальная трещина (рис.1). Предполагается, что не имеет значения, что трещина образовалась в результате развития природной естественной трещины или она возникла при начальном нагнетании в пласт фильтрующейся жидкости.

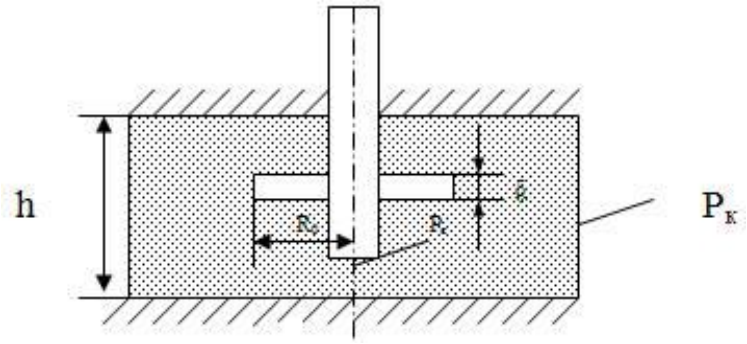

Рисунок 1 - Схема расположения горизонтальной трещины

Далее считается, что вертикальное горное давление $P_г$постоянно для рассматриваемый глубины.

Рассматривается первый случай, когда в пласт закачивается жидкость, которая имеет способность мало или совсем нефильтроваться по продуктивным пластам, т.е. $\alpha = 0$. Чтобы рассматриваемая трещина находилась в открытом состоянии, давление жидкости в трещине $P_ж$, должно быть выше вертикального горного давления $P_{гор}$, т.е.

$$P_ж > P_{гор} = H\rho_{г.пор}g \qquad (1)$$

Тогда разница между давлениями жидкости $P_ж$ и горным давлением $P_{гор} = H\rho_{г.пор}g$, т.е. $\Delta P = P_ж - P_{гор}$. и будет обеспечивать раздвижение стенок трещин на некоторую ширину величину ℓ. Предполагаем, что ΔP постоянна на всем радиусе внедрения жидкости в пласт по трещине (см.рис.1).

Определим ширину раздвижения стенок трещины на различном удалениir от ствола скважины. К решению этой задачи подойдем следующим образом. Известно, что глубина

залегания продуктивных пластов многократнопревышает радиусы трещин, которые создаются путем гидроразрыва.

В связи с этим давлений жидкости $P_ж^1$ и $P_ж^2$ соответственно на верхнюю и нижнюю стенки трещин (см.рис.1) можно рассматривать как действия распределенных нагрузок на два полупространства.

Наличием ствола скважины ввиду малости его диаметра можно пренебречь. Тогда ширина трещины на расстоянии rскважины будет равна

$$\ell_г = \ell'_г + \ell''_г, \tag{2}$$

где ℓ'_r -перемещение поверхности верхнего полупространства;

ℓ'' -перемещение поверхности нижнего полупространства.

Если механические свойства пород, учитываемые модулем упругости E и коэффициентомПуассонаδ для верхнего и нижнего полупространства равны, то в этом случае формула (2) имеет вид:

$$\ell_г = 2\bar{\ell}_r, \tag{3}$$

Используя известные уравнения [2], которые имеют следующий вид, показывающий

$$\left.\begin{aligned}
&\frac{\partial^2\varepsilon_x}{\partial y^2}+\frac{\partial^2\varepsilon_y}{\partial x^2}=\frac{\partial^2\gamma_{xy}}{\partial_x\partial_y};\\
&\frac{\partial^2\varepsilon_y}{\partial z^2}+\frac{\partial^2\varepsilon_z}{\partial y^2}=\frac{\partial^2\gamma_{yz}}{\partial y\partial z};\\
&\frac{\partial^2\varepsilon_z}{\partial x^2}+\frac{\partial^2\varepsilon_x}{\partial z^2}=\frac{\partial^2\gamma_{xz}}{\partial_x\partial_z};\\
&\frac{\partial}{\partial z}\left(\frac{\partial\gamma_{yz}}{\partial x}+\frac{\partial\gamma_{xz}}{\partial y}-\frac{\partial\gamma_{xy}}{\partial z}\right)=2\frac{\partial^2\varepsilon_z}{\partial x\partial y};\\
&\frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial\gamma_{xz}}{\partial y}+\frac{\partial\gamma_{xy}}{\partial z}-\frac{\partial\gamma_{yz}}{\partial x}\right)=2\frac{\partial^2\varepsilon_x}{\partial y\partial z};\\
&\frac{\partial}{\partial y}\left(\frac{\partial\gamma_{xy}}{\partial z}+\frac{\partial\gamma_{yz}}{\partial x}-\frac{\partial\gamma_{xz}}{\partial y}\right)=2\frac{\partial^2\varepsilon_y}{\partial x\partial z};
\end{aligned}\right\} \tag{4}$$

зависимости между компонентами деформации и смещения, а также, находя решения этих уравнений, удовлетворяющая условиям на контуре данной задачи, можно записать зависимости между компонентами тензоров напряжении и деформаций. Они имеют следующий вид [3]:

$$\begin{aligned}
&\delta_x=\lambda\varepsilon+2\mu'\frac{\partial\upsilon}{\partial x};\ \delta_y=\lambda\varepsilon+2\mu'\frac{\partial\upsilon}{\partial y};\ \delta_z=\lambda\varepsilon+2\mu'\frac{\partial\upsilon}{\partial z};\\
&\tau_{yz}=\mu'\left(\frac{\partial\omega}{\partial y}+\frac{\partial\bar{\upsilon}}{\partial z}\right);\ \tau_{xz}=\mu'\left(\frac{\partial\upsilon}{\partial z}+\frac{\partial\omega}{\partial x}\right);\ \tau_{xy}=\mu'\left(\frac{\partial\bar{\upsilon}}{\partial x}+\frac{\partial\upsilon}{\partial y}\right);\\
&\varepsilon=\frac{\partial\upsilon}{\partial x}+\frac{\partial\bar{\upsilon}}{\partial y}+\frac{\partial\omega}{\partial z};\ \lambda=\frac{E\nu}{(1+\nu)(1-2\nu)};\ \mu'=\frac{E}{2(1+\nu)}.
\end{aligned} \tag{5}$$

где E и ν-соответственно модуль Юнга и коэффициент Пуассона;

u, $\bar{\upsilon}$и υ- компоненты смещения соответственно в направлениях x,y иz, $\delta_x, \delta_y, \delta_z, \tau_{yz}$, τ_{xz} τ_{xy}- соответственно компоненты нормальных и касательных напряжений.

Воспользовавшись уравнением (4) и (5), определяем перемещение стенок продуктивных пластов, а именно находим вертикально перемещение в направлений оси z.

Тогда ширина горизонтальной трещины, т.е. перемещение поверхности стенки горизонтальной трещины в пределах радиальной загрузки, а именно в зоне действия давления жидкости разрыва Δ P можно определить по следующей формуле, полученной путем решения вышеприведенных формул:

$$l_r = \frac{3.74(1-\nu^2)\,\Delta PR}{\pi E}(1.27 - 0.25\frac{r^2}{R^2}), \qquad (6)$$

где R-радиус внедрения в пласт жидкости (см.рис.1), оказывающей давление Δ P на стенки трещины; $(1.27 - 0.25\frac{r^2}{R^2})$ - значение этого соотношения находится из приведенного графика (рис. 2), где величина указанной разности (F) представлена в виде функции от отношения параметров $(\frac{r}{R})$ т.е. $F = f(\frac{r}{R})$.

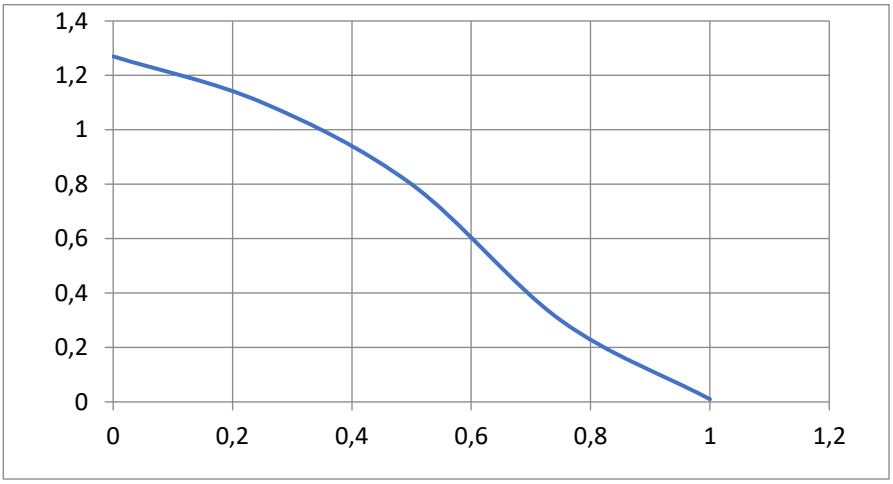

Рисунок 2 - Изменение параметра Fот соотношение $\frac{r}{R}$.

Для рассматриваемого случая, в процессе образования трещины развитие последней опережает внедрение нефильтрующейся вязкой жидкости, как это, например, отмечается при внедрении клина. Или, по крайней мере, имеется зона, где жидкости в силу проявления гидравлического сопротивления уже не оказывает существенного давления на стенки трещины.

Теперь рассмотрим случай, когда гидроразрыв осуществляется путем маловязкой, хорошо фильтрующейся жидкости, т.е. в условиях, когда $\alpha = 1$.

В этом случае, для того чтобы трещина удержалась в открытом состоянии, жидкость должна оказывать достаточно высокое давление Δ P, которое будет превышать вертикальное горное, на подошву и пласт.

Из-за того, что для такого случая, жидкость считается маловязкой и достаточно хорошо фильтрующаяся, то можно предположить о равномерном перераспределении давлении в трещине и на кровлю пласта. При этом сам пласт в данной зоне, т.е. в зоне, где образовалась трещина, будет разгружен от сжимающего вертикального давления вышележащих горных пород, передаваемого на пласт через кровлю.

Поэтому в данном случае ширину раскрытия трещины на расстоянии r от скважины можно выразить в виде

$$\ell_r = \ell'_r + \ell''_r + \ell'''_r \quad (7)$$

где ℓ'''_r -деформация расширения пласта в зоне радиусом ≈ R. (Объемной деформацией зерен песчаника от действия всестороннего гидростатического давления жидкости ввиду ее незначительности пренебрегаем).

Деформацию ℓ'''_r можно рассматривать как перемещение от снятия ранее распределенной нагрузки от слоя, лежащего на достаточно жестком основании.

Для вычисления данной деформации используем следующее уравнение [1], которое позволяет с достаточной точностью определять перемещения стенки трещины на расстоянии r от центра скважины:

$$\ell'''_r = \frac{2(1-\nu^2)\Delta PR}{E}\int_0^{\infty} J_0(\frac{r}{h}t)J_1(\frac{R}{h}t)\frac{sh^2td}{(shtcht+t)} \quad (8)$$

где J_0 -функция Бесселя первого рода нулевого порядка;

J_1 - функция Бесселя первого рода первого порядка;

sht, cht - соответственно гиперболические синус и косинус произвольного переменного t;

h - толщина пласта.

Результаты исследования. Используя методические приемы, предложенные в работе [1], а также, обрабатывая методом математической статистики полученную кривую, создана усовершенствованная формула для расчета ширины трещины в условиях использования фильтрующихся жидкости, которая имеет следующий вид:

$$l_r = \frac{1{,}3(1-\nu^2)\,\Delta PR}{3{,}14E}(1.87-0.1\sqrt[3]{\frac{r}{R}}) \quad (9)$$

где выражения в скобке $(1.87-0.1\sqrt[3]{\frac{r}{R}})=\tau$ определяется из графика, приведенного нарисунке 3.

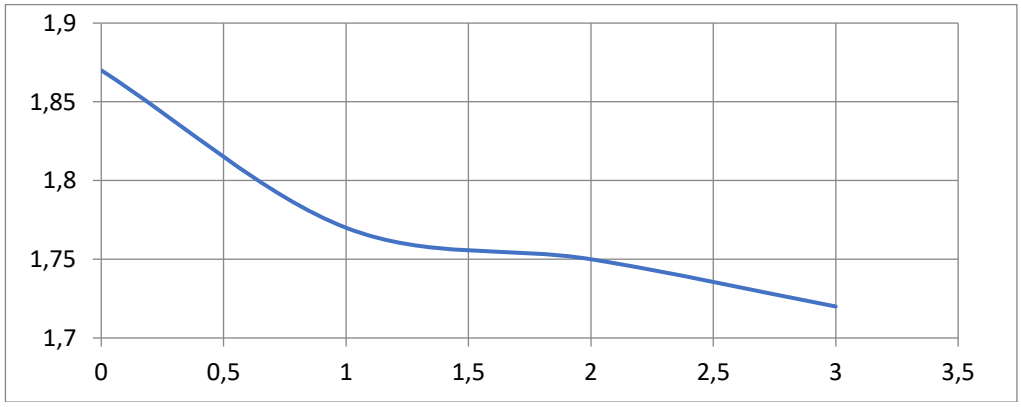

Рисунок 3 - Зависимость изменения значений соотношений $(1.87-0.1\sqrt[3]{\frac{r}{R}})=\tau$ от отношения параметров $\frac{r}{R}$

Путем использования уравнений (6) и (9) было подсчитано несколько значений параметра ℓ_r. При этом величины модуля упругости и коэффициента Пуассона принимались равными соответственно23*10^9 Па 2,25 согласно результатам исследовании работы [4], Полученные результаты приведены в таблице. 1.

Из приведенных результатов видно, что для ряда соотношений $\frac{r}{R}$ (см. табл.1) фильтрация жидкости оказывает существенного влияние на ширину раскрытия горизонтальной трещины. Так, по сравнению с применением нефильтрующейся жидкости ширина трещины при фильтрующейся функции в среднем уже на 10-30% больше, что соответствующим образом будет сказываться на ее эффективность при последующей эксплуатации скважин, после приведения ГРП [5].

Таблица 1 - Результаты расчетов по определению ширины горизонтальной трещины при различных условиях применения ГРП

№ п/п	Нагнетаемая жидкость	R, м.	Ширина трещины ℓ в мм при различных rот скважины $\Delta P=50*10^6$Па		
			Значение r		
			15 см	10 м	20 м
1	а)Нефильтрующаяся, a =0.	10	14,7	11,9	-
	б)Фильтрующаяся, a =1.	10	15,0	14,9	-
	Увеличение ширины трещины, в условиях фильтрующейся жидкости, %.	-	2,0	25,2	-
2	а)Нефильтрующаяся, a =0.	20	28,7	25,0	23,1
	б) Нефильтрующаяся, a =1.	20	31,8	30,4	30,0
	Увеличение ширины трещины, в условиях фильтрующейся жидкости, %.	-	10,8	21,6	29,8

Заключение. Фильтрация жидкости оказывает существенного влияние на ширину раскрытия горизонтальной трещины. Так, по сравнению с применением нефильтрующейся жидкости ширина трещины при фильтрующейся функции в среднем уже на 10-30% больше, что соответствующим образом будет сказываться на ее эффективность при последующей эксплуатации скважин, после приведения ГРП.

ЛИТЕРАТУРА

[1]. Теслюк Е.В. Влияние коэффициента фильтрации жидкости на процесс образования трещин при гидравлическом разрыве пласта Тр.ВНИИ, вып. Гостоптехиздат. 1959, с 15-23.

[2]. Пыхачев Г.Б. Подземная гидравлика М.: Гостоптехиздат. 1961. 387с.

[3]. Желтов Ю.П. Механика нефтегазоносного пласта. М., Недра, 1975.-207с.

[4]. Ширгозин Р.Г. Залевский О.А. Результаты экспериментального определения упругих геомеханических характеристик коллекторов Шаимского нефтегазоносного района. Нефтяноехозяйство, 2007, №12, с.87-89.

[5]. Bissembayeva K., Dzhalalov G., Sabyrbayeva G. Efficiency estimation of hydraulic at oil deposit. YESSENOV SCIENCE JOURNAL №2 (43)-2022 /// YESSENOV SCIENCE JOURNAL 2022, Vol.43 (2).

Бисембаева Карлыгаш, Койшина Акмарал

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті

Ақтау қ, Қазақстан

ҚАБАТТА ЖАРЫҚШАҚТЫҢ ТҮЗІЛУІНЕ СҮЗІЛУ КОЭФФИЦИЕНТІНІҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа. Біртекті құрылымды болып келетін қабаттың жеке бөлімшелерінде көптеген геолого-геофизикалық және гидродинамикалық зерттеулер нәтижесінде анықталып, көпқабатты кеніштен мұнай өндіру кезінде, көмірсутекті кенорындарды игеру тәжірибесі көрсетілген. Көп жағдайда кен орындарын игеру жағдайын талдау нәтижелері көрсеткендей, мұндай қабаттар өте төмен сүзу және сыйымдылық қасиеттеріне ие (кеуектілігі мен өткізгіштігі), сонымен бірге алынуы қиын мұнай қорларының көлемін арттырады. Көп қабатты кеніштерден көмірсутекті қорды өндірудің тиімділік дәрежесі кеніштің бұл жағдайын нашарлатады. Осыған байланысты мұнай кен орындарын игеру процесінің тиімділігін арттыру мақсатында іс жүзінде өнімділігі төмен интервалдардан-қабаттардан өндіру процесін қарқындатуға бағытталған түрлі іс-шаралар жиі қолданылады. Мұнайды өнімді қабаттан толығымен вытыстырудың белсенді әдістерінің бірі-фрекинг.

Қазіргі уақытта көптеген мұнай кен орындарында ұңғыманың дебитін ұлғайту мақсатында соңғы уақытта сүзгіден өткізілетін және сүзгіден өтпейтін сұйықтықтарды пайдалану арқылы әртүрлі қосылыстарда гидравликалық қабаттың жарылуы (ГРП) белсенді жүргізілуде.

Осыған байланысты сұйықтықтың сүзілуінің ҚСЖ кезінде пайда болатын жарықтардың ашылу мөлшеріне әсерін анықтауға байланысты мәселені шешу үлкен практикалық қызығушылық тудырады.

Мақалада төмен өткізгіш коллекторларды ашатын ұңғымалардың өнімділігін арттырудың кең таралған әдістерінің бірі – гидравликалық сыну (ГРП) қарастырылады.

Бұл мақалада сұйықтықты сүзу коэффициентінің ҚСЖ жүзеге асырылған кезде пайда болатын жарықшалардың еніне әсері зерттелді. Сүзгі сұйықтығындағы жарықтардың енін анықтауға арналған формулалар алынды. Нәтижелер сұйықтықты сүзу көлденең жарықшақтың ашылу еніне айтарлықтай әсер ететінін көрсетеді.

Түйінді сөздер: Ұңғыма, сүзу, қысым градиенті, өткізгіштік, жарықшақ, гидрожару, жарықшақ ені, жарықшақ ұзындығы, коллектор.

Bissembayeva Karlygash, Koishina Akmaral

Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

THE INFLUENCE OF THE FILTRATION COEFFICIENT ON THE FORMATION OF CRACKS IN THE BED

Annotation. As the practice of developing hydrocarbon deposits has shown, when extracting oil from multilayer deposits, as a result of numerous hydrodynamic and geological-geophysical studies, separate sections of formations with a more homogeneous structure are identified. In most cases, such formations, as the results of the analysis of the state of development of deposits show, turn out to have sufficiently low filtration and capacitance properties (porosity and permeability), while increasing the volume of hard-to-recover oil reserves. This circumstance of deposits worsens the state of the degree of efficiency of extraction of hydrocarbon reserves from multilayer deposits. In this regard, in order to increase the efficiency of the oil field development process, various measures aimed at intensifying the extraction process from unproductive intervals-formations are very often used in practice. One of the active methods that allow the most complete displacement of oil from the productive reservoir is hydraulic fracturing.

Currently, in many oil fields, in order to increase the flow rate of the well, hydraulic fracturing (FRACKING) in various combinations has been actively carried out recently by using both filtered and unfiltered liquids.

In this regard, the greatest practical interest is the solution of the problem associated with the establishment of the effect of liquid filtration on the size of the crack opening formed during hydraulic fracturing.

The article discusses one of the most common methods of increasing the productivity of wells that open low–permeability reservoirs - hydraulic fracturing (FRACKING).

The paper investigates the effect of the liquid filtration coefficient on the width of cracks that are formed during hydraulic fracturing. Formulas for determining the width of cracks in the filter fluid are obtained. The results obtained show that liquid filtration has a significant effect on the width of the horizontal crack opening.

Keywords. Borehole, filtration, pressure gradient, permeability, crack, hydraulic fracturing, crack width, crack length, collector.

УДК 622.276.75
МРНТИ 52.47.27
DOI 10.56525//RWWP5481

БҰРҚАҚТЫ РЕЖИМДЕГІ ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ҰҢҒЫМАЛАРДЫҢ ЖҰМЫСЫН ТАЛДАУ

***ЗАКЕНОВ С.Т.**
Ш.Есенов атындағы Каспий
технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail: sembigali.zakenov@yu.edu.kz
ЗАКЕНОВА А.С.
Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ,
Алматы, Қазақстан
E-mail: aminazakenova@mail.ru
ЖАНБЫРБАЕВ К.
Ш.Есенов атындағы Каспий
технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
***Автор-корреспондент:** sembigali.zakenov@yu.edu.kz

Аңдатпа. Әлем кенорындарында оңай алынатын төмен тұтқырлы мұнайды қарқынды өңделуіне қарамастан бәсең бағытта өңделіп жатқан тұтқырлығы жоғары мұнай мен битумның мөлшері әлемдік аренада үздіксіз жоғары қарқынды дамуда.

Көмірсутек шикізатына сұраныс артуына байланысты жоғары тұтқырлы мұнайды тиімді өндіретін жылу әдістерін кеңінен пайдалануға әкеліп отыр.

Ұзақ уақыт бойы жылу әдістерін жоғары қуат тұтынуына байланысты келешегі жоқ деп қарастырылып келді.

Өткен ғасырдың 50 жылдардың аяғымен 60 жылдардың басында мұнайшылардың жылу әдістері арқылы қабатқа әсер ету көзқарастары жақсы жағынан өзгере бастады. Одан басқа ұңғымаларды тереңдетіп жылу өңдеу мақсатымен циклдік бу және жылу арқылы өңдеу көрсеткіштері бойынша ұңғының түп аймағына айдалған әрбір 2-3 тонна су буы арқылы қосымша 1 тонна мұнай алуға болатынын көрсетті.

Қаражанбас кен орнын игеруін бастау кезінде термиялық әсер ету объектілерін жайластырудың кеш қалуы салдарынан жаңа ұңғымалар пайдалануға бергеннен кейін ұзақ уақыт бұрқақты режимде жұмыс істеді, яғни кен орнының учаскелері сарқылу режимінде пайдаланылады.

Қаражанбас кен орнын термиялық әдістермен игерудің негізгі қолданыстағы технологиялық схемасында кен орнын игеру мұндай сарқылу режимінде пайдаланылу қарастырылмаған және қабаттарға белсенді термиялық әсер ету үшін кәсіпшілікті жайластырудың созылмалы артта қалуы жағдайында мұнай өндіру жоспарын орындау мақсатында, амалсыз ұңғыларды бұрқақты әдіспен пайдалануға мәжбүр болған.

Кен орындарды игерудің бастапқы кезеңдерінде атап өткендей объектілерді енгізіп іске қосу кейінге шегеріліп қалушылық ұзақ уақыт бойы сақталуын ескере отырып, бұрқақты режимде пайдалануға мәжбүр болатын ұңғымалардың жұмысына талдау жүргізу өзекті болып табылады.

Бұл орайда бұрқақты режимде пайдаланылған өндіруші ұңғымалар жұмысының маңызды материалы жинақталды.

Түйінді сөздер: игеру, пайдалану, ұңғы, мұнай, бу-жылу әсері, талдау, асқынулар, сулану, қабат.

Кіріспе. Геологиялық құрылымның өзіндік ерекшелігі (көп қабатты, аймақтық және қабатты гетерогенділік, мұнайдың зор қабаты) және мұнайдың физика-химиялық қасиеттері (парафиннің, шайырлардың, асфальттардың жоғары мөлшері, қабат температурасының жаппай кристалданудың басталуы жақындығы және т.б.) әлемнің кез-келген кен орнында кездеседі [1].

Алайда, бір кен орнындағы осы ерекшеліктердің жиынтығы алғаш рет Батыс Қазақстанда атап өтілді. Күрделі факторлардың болуы осы кен орындарын игерудің дәстүрлі әдістерін тиімді пайдалану мүмкін еместігі анықтады және өнімді қабаттардың геологиялық-физикалық сипаттамаларының және олардағы мұнайдың қасиеттерінің үйлесуіне байланысты әр нақты жағдайда әсер ету әдістерін таңдауда жеке тәсілді алдын-ала анықтады [2, 3].

Әлемдік тәжірибеде жыл сайын көмірсутек шикізатын өндіруді ұлғайту әдістеріне сұраныс жоғары және мұнай кен орындарын игерудің тиімді әдістерін таңдаудың ғылыми негізделген тәсілдерін іздеуге бағытталған зерттеулер артып келеді. [4, 5].

Материалдар мен зерттеу әдістері. Қазақстанның ғана емес, әлемнің басқа да бірқатар мұнай өндіруші елдерінің мұнай саласының шикізат базасының маңызды құрамдас бөлігі тұтқырлығы жоғары ауыр мұнай қорлары болып табылады.

Әр түрлі бағалаулар бойынша олардың қоры 790 миллиард тоннадан 1 трлн-ға дейін, бұл шамамен 162 млрд. тоннаны құрайтын тұтқырлығы төмен және орташа мұнайдың қалдық өндірілетін қорларынан 5-6 есе көп.

Бүгінгі таңда тұтқырлығы жоғары мұнайлар, соның ішінде битумдар көмірсутек шикізатының ең көп сұранысқа ие түрі емес, алайда кейбір елдер оны дәстүрлі мұнай мен газға балама ретінде таңдады.

Тұтқырлығы жоғары мұнайлар мен табиғи битумдар кен орындары туралы жалпы мәліметтерге келетін болсақ, әлемдік тәжірибеде ең көп қолданылатын жіктеу бойынша тығыздығы 920-1000 кг/м^3 және тұтқырлығы 10-нан 100 мПа•с-қа дейінгі көмірсутекті сұйықтықтар ауыр мұнай болып саналады.

Ауыр және аса ауыр мұнайлар жалпы атаумен біріктіріледі – ауыр мұнайлар немесе тұтқырлығы жоғары мұнайлар [4].

Ауыр мұнай кен орындары үшін қабат жағдайындағы тұтқырлық салыстырмалы түрде аз мәндерден 20 мПа•с-тан табиғи битум мәндеріне жақын тұтқырлық шамаларына дейін (9000 мПа•с) өзгереді.

Бұл ретте кен орындарының көпшілігінің тұтқырлығы 1000 мПа•с шегінде болады.

Әдетте ауыр мұнай кен орындарының коллекторлары өте жоғары сыйымдылық қасиеттерімен сипатталады. Кеуектілік мәндері 20% - дан 45% - ға дейін болуы мүмкін.

Бұл жағдайда коллекторлар сүзу қасиеттерінің бөлшектенуімен және айтарлықтай гетерогенділігімен сипатталады (өткізгіштік жүзден бірнеше мкм^2 бірлікке дейін өзгеруі мүмкін).

Ауыр мұнай кен орындары 300 метрден 1500 метрге дейінгі тереңдіктің барлық диапазонында кездеседі. Бұл ретте 1500 метрден астам тереңдікте орналасқан тұтқырлығы жоғары мұнайдың баланстық қорларының үлесі барлық қорлардың тек 5% -. құрайды.

Қорлар бойынша ең маңызды кен орындары 1000-1500 метр тереңдікте орналасқан. Көбінесе тұтқырлығы жоғары мұнай кен орындары күрделі көп қабатты жүйе болып табылады, онда мұнайдың әртүрлі қабаттары әртүрлі сыйымдылық пен сүзу қасиеттеріне ғана емес, сонымен қатар қабат сұйықтығының әртүрлі қасиеттеріне ие.

Кез – келген игеру жүйесінің тиімділігі, әрине, экономикалық көрсеткіштермен-мұнай өндіруге кететін шығындармен, іріктеу қарқынымен және мұнай алу коэффициентімен (КИН) анықталады.

Маңғыстау өңірінде қолданылатын мұнай кен орындарын игерудің жылу әдістері екі түрлі түрге бөлінеді.

Біріншісі, айдау ұңғымаларының кенжар маңындағы аймағында кокс қалдықтарын жағуды ұйымдастыру арқылы (кенжар жылыту құрылғыларын қолдану арқылы – әдетте қыздыру элементтері сияқты), содан кейін ауаны (құрғақ жану) немесе ауаны айдау арқылы жану фронтын жылжыту арқылы пайда болатын қабатішілік жану процестеріне негізделген құрғақ және дымқыл жану.

Екіншісі, ең көп қолданылатын, жылутасымалдағыштарды (жер бетінен) мұнай қабаттарына айдауға негізделген.

Жылутасымалдағыштар мұнай қабаттарына айдау әдістері технологияның екі негізгі түріне ие.

Біріншісі-мұнайды жылутасымалдағышпен және оның жиектерімен ығыстыруға негізделген. Бұл әртүрлілік қолданылатын жылутасымалдағыштың түріне байланысты: қабатқа бу-жылу әсері (ПТВ) және ыстық судың әсері (ВГВ)

Екіншісі-өндіруші ұңғымалардың кенжар маңындағы аймағын бу-жылумен өңдеуде (ПТОС). Бұл жағдайда қаныққан су буы жылутасымалдағыш ретінде қолданылады.

Бұрқақты режимде пайдаланылған өндіруші ұңғымалар жұмысын кәсіпшілік талдау көрсеткендей, бастапқы дебиті тәулігіне 15 тоннадан асатын жоғары дебитті ұңғымаларды пайдалану, жұмыс істеп тұрған қордың жартысынан көбін құрайтын шағын және орташа дебиттік ұңғымалар (бастапқы дебиті тәулігіне 8 тоннадан аз) өте қысқа мерзімді субұрқақ жұмыс кезеңіне ие.

Мысал ретінде бу-жылу әсер ететін (ПТВ) учәске ГЗУ-6 (топтық өлшеу қондырғысы) учаскесінің ұңғымаларының жұмысын келтіруге болады.

Осы учаскені пайдаланудың бастапқы кезеңінде жоғары дебитті ұңғымалардың үлес салмағы 60% – дан астам (26 ұңғыманың 16-17), ал төмен дебитті (тәулігіне 2 тонна және одан аз) - шамамен 10% құрады. Алайда, бір жыл жұмыс істегеннен кейін бұл көрсеткіштердің инверсиясы орын алды – жоғары дебитті ұңғылар саны 4% – ға дейін төмендейді (бір ұңғыма), ал төмен дебитті ұңғылар саны талданған қордың 55-60 % - на дейін артты. ПТВ көмегімен ГЗУ-6 учаскесін игеру кестесін зерттесек оны бірнеше уақыт кезеңдеріне бөлуге мүмкіндік береді. Бірінші кезең жұмыс істеп тұрған ұңғымалар қорының және мұнай өндіру көлемінің ұлғаюымен сипатталады.

Бұл жағдайда қысымның бастапқы деңгейден 3,59 МПа-дан 2,78 МПа-ға дейін тез төмендеуі байқалады, яғни алты айдан аз уақыт ішінде ол 0,81 МПа-ға төмендеді.

Екінші кезеңде қабат қысымы тұрақтанады және мұнайдың газбен қанығу қысымы деңгейінде қалады (Г және Д көлбеулері үшін орташа қысым 2,68-2,66 МПа құрады).

Бұл кезеңде мұнайдың газсыздандырылуы қабат жағдайында жүреді және бөлінетін газдың кеңею энергиясының арқасында қабат қысымының төмендеуі іс жүзінде тоқтайды, ал бөлінетін газдың пайдалы жұмысы ұңғымалар дебитінің және жалпы айлық мұнай өндірісінің тұрақтануында және тіпті кейбір өсуінде көрінеді.

Осы кезеңде өндіруші ұңғымалардың кенжарлары шегінде газсыздандыру аймақтарының едәуір кеңеюі байқалады.

Мұнай құрамындағы газдың аздығына байланысты (8-10 $м^3$/т) бұл кезең де өтпелі және ұңғымалардың осы тобы үшін ұңғымаларды бір мезгілде пайдалануға беру есебінен шамамен 5 ай жалғасады. Жеке ұңғыма үшін ол 2-3 айдан аспайды.

Осы екі кезеңде өнім қалыпты жағдайда өте тұрақты және 50-60 ^{0}С дейін қызған кезде салыстырмалы түрде тез ыдырайтын көбік жүйесі түрінде топтық өлшеу қондырғыларына (ГЗУ) түседі.

Екінші кезеңде кеңейетін газдың энергиясы тез таусылып, үшінші кезеңге көшу басталады, қабаттық қысым қайтадан күрт төмендей бастайды және нәтижесінде ұңғымалардың жұмыс көрсеткіштері айтарлықтай нашарлайды: дебит төмендейді, сағалық қысым 3 есе немесе одан да көп төмендейді. Бұл кезең де қысқа 5-7 аймен шектеледі.

Осы кезеңнің соңында ұңғымалар тұрақты түрде бұрқақтауды тоқтатады және оларды механикаландырылған жұмыс режиміне ауыстыру қажеттілігі туылды.

Өнімнің едәуір сулануы контурға жақын ұңғымалардың өнімділігінің артуымен қатар, контурға жақын аймақтың белсенділігімен түсіндіріледі – сұйықтық дебиті тәулігіне 20-25 тоннаға дейін өсіп, өнімнің сулану көрсеткіші 60-90% құрады.

Контурдан тыс аймақтың белсенділігі контурдан тыс ұңғымалардан сұйықтықты өндірудің артуына ғана емес, сонымен қатар осы ұңғымалардан мұнай өнімінің артуына да әсер етті. Алайда, бұл кезең өте тез өтті және ол 2-3 айдан аспады. Кейіннен бұл ұңғымаларда мұнай өндірудің төмендеуімен қатар сулануы күрт өсе бастады.

1987 жылдың II және III тоқсандарында мұнай өндірудің ұлғаюы қолданыстағы өндіруші ұңғымалар қорының жартысын механикаландырылған пайдалану әдісіне ауыстырумен байланысты болды.

Бірақ бұл учаскеде термиялық әсерді енгізбестен мұнай өндіруді қарқындатудың бұл шарасы шамалы және қысқа мерзімді тиімділік берді және тек реагентті айдау келесі тоқсанда мұнай өндіруде айтарлықтай өсім берді, ал әсер етуі айдаудан кейін 2 айдан 3 айға дейін басталды. Жеке учаскелер бойынша бұрқақты режимдегі ұңғымалардың жұмысын талдаудан басқа, 1986 жылы бұрғылаудан енгізілген жаңа ұңғымалардың жұмысына талдау жасалды.

Зерттеу нәтижелері. Кәсіпшілік тұрғыдан алынған материалды талдау, жүйелеу және өңдеуден кейбір орташа сипаттамалар алынды (оның бұрқақты режимдегі жұмыс уақытына байланысты дебиттің төмендеуі, ол 12-13 айдан аспады), осылайша жалпы алғанда, барлық жаңа ұңғымалар үшін, олар жыл бойына ай сайын бірдей мөлшерде енгізілді деп қарастырғанда.

Тәуелділіктен көрініп тұрғандай (сурет 1), жаңа ұңғыманың дебиті оның жұмыс жылының соңына қарай (12-13 ай) бастапқы ұңғымадан 80-82 % - ға төмендейді, яғни егер оның жұмысының алғашқы 1-2 айында ол тәулігіне 10-15 тонна құраса, онда 12-13 айдан кейін дебит тәулігіне 2,0-2,5 тоннадан аспады.

Барлық жаңа ұңғымалардың орташа дебиті жылдың соңына қарай (12 айдан кейін) 55-60 % - ға төмендейді, ал бір жарым жылдан кейін ол бастапқы 15 % - да құрамайды, яғни егер бұрғылаудан шыққан жаңа ұңғымалардың дебиті жылдың соңында олардың бастапқы кезінде сипаттамасына сәйкес тәулігіне шамамен 800-1200 тонна құраса, нақты көрсеткіші тәулігіне 340-480 тоннадан артық емес, ал екінші жылдың ортасына қарай бұрқақты режимде субұрқақ әдісімен жұмыс істегенде тәулігіне 150-180 тоннадан артық емес.

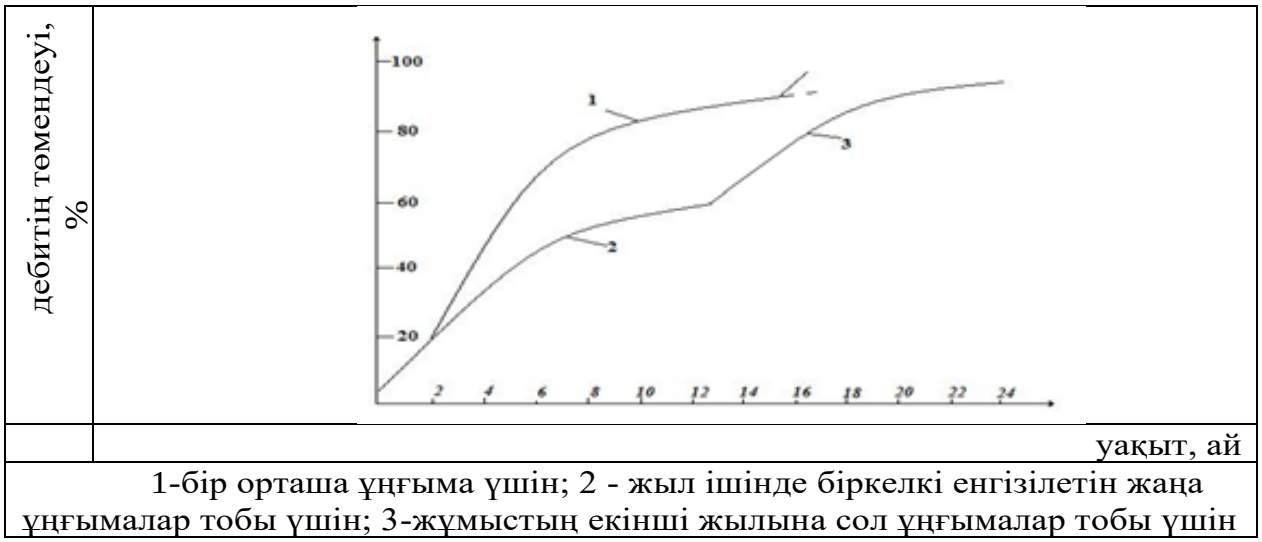

1-бір орташа ұңғыма үшін; 2 - жыл ішінде біркелкі енгізілетін жаңа ұңғымалар тобы үшін; 3-жұмыстың екінші жылына сол ұңғымалар тобы үшін

Сурет 1 - Жаңа ұңғымалардың орташа айлық дебитінің төмендеуінің бұрқақты режимдегі жұмыс ұзақтығына тәуелділігі

Қорытынды. Қандайда бір кен орнын игеруін бастау кезінде негізгі қолданыстағы технологиялық схемасында қарастырылған объектілерді жайластырудың кеш іске қосылуын ескере отырып мұнай өндіруді жоспарлау кезінде ұңғы өнімнің құлдырауын ескеру қажет, әсіресе ұңғымалардың басапқы бұқақты режимде жұмыс жасау кезеңі негізгі бөлігі 8-10 айдан аспауы мүмкін, сондықтан оларды механикаландырылған пайдалану әдісіне ауыстыру керектігі туындайды, ол әдіс өз кезегінде қабатқа әсер ету жүйесі қосылмаса мұнай өндіруде айтарлықтай тиімділікке қол жеткізе бермейді.

Айта кету керек, сирек кездесетін ұңғымалар торында (200×200) барлық жаңа ұңғымалар дебитінің төмендеуі тығыз торға (100×100) қарағанда аз қарқынды жүреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Технологическая схема разработки месторождения Каражанбас с применением термических методов. Союзтермнефть. Краснодар – Москва, 1984. -340 с.

[2]. Комплексный анализ месторождения Каражанбас. Технологический анализ разработки месторождения Каражанбас. Книга – I, том – I,II,III,VI. г. Краснодар – 1993.

[3]. Гарушев А.Р., Иванов В.А., Фоненко И. Е. Технологическая схема разработки опытно - промышленных участков месторождения Каражанбас термическими методами. ВНИПИтермнефть, 1978. - 375 с.

[4]. Храмова В.Г. «Физическая характеристика продуктивных отложений Каражанбасского и Бозачинского месторождения». Вопросы разработки нефтяных месторождении термическими методами. – Москва: ВНИИОЭНГ, 1980. – 180 с.

[5]. Анализ применяемых технологи и их модификации при разработке месторождения Каражанбас тепловыми методами. Москва: ВНИИОЭНГ, – 1992. - 280 с.

REFERENCES

[1]. Tekhnologicheskaya skhema razrabotki mestorozhdeniya Karazhanbas s primeneniem termicheskih metodov. Technological scheme of the development of the Karazhanbas deposit using thermal methods. Soyuztermneft. Krasnodar – Moscow, 1984. [in Russian]

[2]. Kompleksnyj analiz mestorozhdeniya Karazhanbas. Tekhnologicheskij analiz razrabotki mestorozhdeniya Karazhanbas. Comprehensive analysis of the Karazhanbas deposit. Technological analysis of the development of the Karazhanbas deposit. Book – I, volume – I,II,III,VI. Krasnodar – 1993. [in Russian]

[3]. Garushev A.R., Ivanov V.A., Fonenko I. E. Tekhnologicheskaya skhema razrabotki opytno - promyshlennyh uchastkov mestorozhdeniya Karazhanbas termicheskimi metodami. Garushev A.R., Ivanov V.A., Fomenko I. E. Technological scheme of development of pilot - industrial sites of the Karazhanbas deposit by thermal methods. VNIPItermneft – 1978. [in Russian]

[4]. Hramova V.G. «Fizicheskaya harakteristika produktivnyh otlozhenij Karazhanbasskogo i Bozachinskogo mestorozhdeniya». Voprosy razrabotki neftyanyh mestorozhdenii termicheskimi metodami. Khramova V.G. "Physical characteristics of productive deposits of Karazhanbassky and Bozachinsky deposits". Issues of oil field development by thermal methods. VNIIOENG. Moscow – 1980. [in Russian]

[5]. Analiz primenyaemyh tekhnologi i ih modifikacii pri razrabotke mestorozhdeniya Karazhanbas teplovymi metodami. Analysis of applied technologies and their modifications in the development of the Karazhanbas field by thermal methods. Moscow – 1992. [in Russian]

Закенов Сембигали Турешович, Жаңбырбаев Қуандық
Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан
Закенова Амина
Казахский национальный исследовательский технический университет им. К.И. Сатпаева, г. Алматы, Казахстан

АНАЛИЗ РАБОТЫ ЭКСПЛУАТАЦИИ СКВАЖИН В ФОНТАННОМ РЕЖИМЕ

Аннотация. Несмотря на интенсивную разработку маловязкой нефти, достаточно легко добываемой на мировых месторождениях, содержание высоковязкой нефти и битума, перерабатываемых в малом направлении, непрерывно развивается на мировой арене высокими темпами.

В связи с возросшим спросом на углеводородное сырье экономики приводит к широкому использованию тепловых методов эффективной добычи высоковязкой нефти.

Продолжительное время считалось, что тепловые методы не имеют перспектив из-за высокого энергопотребления.

В конце 50-х-начале 60-х годов прошлого века взгляды нефтяников на воздействие пласта тепловыми методами начали меняться в лучшую сторону. Кроме того, по показателям циклической паровой и тепловой обработки пластов на каждые 2-3 тонны водяного пара, закачиваемого в призабойную зону пласта дополнительно можно получить 1 тонну нефти.

Вследствие отставания обустройства месторождения Каражанбас объектами термического воздействия скважины после ввода их в эксплуатацию длительное время работают на естественном режиме, т.е. участки залежи эксплуатировались на режиме истощения.

Подобная разработка залежи не была предусмотрена действующей технологической схемой разработки месторождения Каражанбас термическими методами и обусловлена необходимостью выполнения плана по добычи нефти в условиях хронического отставания обустройства промыслов для активного термического воздействия на пласты.

Учитывая, что это отставание уже сохраняется в течение достаточно продолжительного времени, актуальными является проведение анализа работы скважин на естественном режиме.

Обобщен значительный промысловый материал работы добывающих скважин на естественном режиме.

Ключевые слова: разработка, эксплуатация, скважина, нефть, паротепловое воздействие, анализ, осложнения, обводненность, пласт.

Zakenov Sembigali Tureshovich, Zhanbyrbayev Kuandyk
Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yesenov,Aktau, Kazakhstan
Zakenova Amina
Kazakh National Research Technical University named after K.I. Satpayev, Almaty, Kazakhstan

ANALYSIS OF THE OPERATION OF WELLS IN THE FOUNTAIN MODE

Abstract. Despite the intensive development of low-viscosity oil, which is quite easily extracted from world deposits, the content of high-viscosity oil and bitumen processed in a small direction is continuously developing at a high pace on the world stage.

Due to the increased demand for hydrocarbon raw materials, the economy leads to the widespread use of thermal methods of efficient extraction of high-viscosity oil.

For a long time it was believed that thermal methods have no prospects due to high energy consumption.

In the late 50s-early 60s of the last century, the views of oilmen on the impact of the reservoir by thermal methods began to change for the better. In addition, according to the indicators of cyclic

steam and thermal treatment of formations, for every 2-3 tons of water vapor injected into the bottom-hole zone of the formation, it is additionally possible to obtain 1 ton of oil.

Due to the lag in the development of the Karazhanbas field by objects of thermal impact, wells after their commissioning work for a long time in the natural mode, i.e. the areas of the deposit were operated in the depletion mode.

Such development of the deposit was not provided for by the current technological scheme for the development of the Karazhanbas field by thermal methods and is due to the need to implement the plan for oil production in conditions of chronic lag in the development of fields for active thermal effects on formations.

Considering that this lag has already been maintained for quite a long time, it is relevant to conduct an analysis of the operation of wells in the natural mode.

The significant field material of the operation of producing wells in the natural mode is summarized.

Keywords: development, operation, well, oil, steam-thermal effect, analysis, complications, waterlogging, formation.

Yessenov Science Journal
SCIENCE: RESEARCH AND PRACTICE

ӘОЖ 377.031.4
DOI 10.56525//GRIO6609

ДИЭЛЕКТРИКТЕРДІҢ ЭЛЕКТРЛІК БЕРІКТІГІ

ЖАЗЫЛБАЕВА Н.С.
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан
E-mail: nurgul.zhazylbayeva@yu.edu.kz

Аңдатпа. Адам өмірінде, іс жүзінде де қатты денелер үлкен роль атқарады. Металдар, диэлектриктер, электротехника, жартылай өткізгіштер, бір-біріне жақын жатқан электрондар, магниттер, өткізгіштер – бұлардың барлығы қатты денелер болып табылады. Ғылыми – техникалық прогрестің қалануы негіз болған қатты дене екені сөзбен бекітуге болады. Бірақ оларды зерттеуде тек қана практикалық іс жағы маңызды болған жоқ. Өздерінің даму ішкі жүйелеріне қатты дене физикасы маңыздылық қасиеттерін түсінуіне ғылыми жол ашты. техникада қолданылатын барлық материалдар үш топқа өткізгіштерге, жартылай өткізгіштерге және диэлектриктерге бөлінеді. Бұл материалдар электр кедергісінің шамасы, оның қыздырған кездегі өзгерісінің сипаты және өткізгіштігінің түрі бойынша ажыратылады.

Өткізгіштердің меншікті электр кедергісі 10^{-6}+10^{-3} Ом·см шегінде болады және аралық электр кедергісі аз материал ретінде тұрақты және айналмалы токтарды өткізу үшін кедергілердің элементтері, қыздырғыш элементтер, контактылар т. б. үшін қолданылады.

Жартылай өткізгіштердің меншікті электр кедергісі 10^{-3}+10^{+10} Ом·см шегінде болады және қыздырғанда кемиді. Оларды түзету, күшейту, энергияның алуан түрлерін электр энергиясына айналдыру үшін қолданылады.

Диэлектриктердің меншікті электр кедергісі 10^{+10}+10^{+18} Ом·см шегінде болады, олар изолятор ретінде қолданылады.

Қатты денелердің өткізгіштігі ең алдымен электрондық құрлысымен анықталады. Қатты денелерде атомдардың электромагниттік өрісінің өзара әсерлесуі нәтижесінде энергитикалық электрондық қосалқы деңгейлер энергетикалық зона түзеп жіктеледі [1].

Жоғарырақ энергияға ауысқанда рұқсат етілген қосалқы деңгейлер зонасының ені артады да, зоналар айқасып кетеді. Атомдардың ара қашықтығына дейін жақындағанда тыйым салынған энергия зоналары тіпті жоғалып кетеді. Зоналардың электрондармен толған тығыздығы және олардың айқасуы қатты денелердің электр өткізгіштігін анықтайды.

Түйінді сөздер: диэлектрик, композиция, автоматика, электроника, радиотехника, авиациялық-космостық, ракета, электрлік, өткізгіш.

Кіріспе. Қазіргі уақытта, әсіресе, физика курсындағы мынадай үлкен тақырыптар – сақталу заңдары, қатты дененің динамикасы және т.б. бойынша жаңа демонстрациялық эксперименттерді құру, бар эксперименттерді толықтырып және жетілдіру қажеттіліктері туып отыр. Қазіргі заманға сай ғылыми идеялардың және техникалық жетістіктердің

нәтижесінде одан әрі жетілдіруге мүмкіндіктер бар деп айтуға болады.[6] Диэлектрикті материалдар индустриалды - инновациялық жобаның іске асуында үлкен орын алуда. Қазіргі заманғы автоматика, электроника электротехника, радиотехника салаларын диэлектриктік материалдарсыз елестету қиын. Диэлектриктік және композициялық материалдардың физикалық қасиеттеріне қарай қолданылатын саласы алуан түрлі. Авиациялық-космостық, ракеталық және басқа да техника салаларынан өзгеше олар энергетикалық құбыр жасауда, автомобиль, кен және металлургия өнеркәсіптерінде, құрылыста, байланыста және жол қатынастарында табысты қолданылады. Бұл материалдардың қолданылу ауқымы күннен күнге өсуде және әлі де талай қызығушылық тудырмақ. Бұл материалдардың электрлік қасиеттерін тереңірек білу инновациялық технологиялардың дамуына жол ашады.

Диэлектрлік материалдарды радиоэлектрондық аппаратурада қолдану ерекшеліктері олардың қасиетіне электр өрісі жиілігінің әсерін, әсіресе диэлектрлік шығындарды, есепке алуды талап етеді. Сондықтан радиоэлектроникада барлық диэлектрлік материалдарды олардың электрлік өрістерде полярлы (төмен жиілікті) және полярлық емес (жоғары жиілікті) болып берілуі бойынша бөлу қолданылады [1].

Диэлектрикке берілген электр өрісінің кернеулігін арттыру оның өткізгіштігін арттырады. $U_{өтк}$. кернеуінің белгілі бір мәніне жеткен кезде диэлекрикте тоқ күрт артады, жоғары өткізгіштік каналы құралады және диэлектрик тесіледі. Осы құбылыс жүретін кернеу тесуші кернеу деп аталады. Оның шамасы көптеген факторларға байланысты, бірінші кезекте диэлектриктің қалыңдығына байланысты. Сондықтан диэлектриктің электрлік беріктігін сипаттайтын $E_{берік}$. (МВ/м) шамасы ретінде тескіші кернеудің диэлектриктің қалыңдығына $U_{өтк}$ /h қатынасын алады, яғни электр өрісінің кернеулігі тесу мезетіне сәйкес келеді:

$$E_{берік}. = U_{өтк} /h.$$

Ағып өту механизмі бойынша диэлектриктердің электрлік тескіштігі ішінара электрлі, электр жылулық және электро химиялық болуы мүмкін [2].

Таза электрлік тескіштікке еркін электрондардың диэлектриктің бейтарап бөліктері бар жылдамдатылған электр өрісімен соғылу процесінде туындайтын зарядталған бөліктердің санын бірден арттыру есебінен жоғары өткізгіштік каналын жасау тән. Соғылу процесінде өз кезегінде электр өрісімен жылдамдатылатын еркін жаңа зарядталған бөліктер пайда болады. Соққылық иондану процесін бастайтын еркін электрондар диэлектрикте негізінен қоспаның есебінен болады немесе диэлектрикке берілген металл электродтардың бетінен электр өрісі арқылы пайда болады.

Диэлектрикке кез келген кернеудегі электр өрісін берген кезде ол диэлектрлік шығындар есебінен қыздырылады. Диэлектриктің температурасын арттыру оның электрлік кедергісін төмендететіні белгілі, яғни электр өрісінің осындай кедергісінде қарсы тоқ артады. Бұл процесс диэлектриктің қатты қызуына, температураның әсерінен оның механикалық қасиеттерінің өзгеруіне, ағуына, балқуына және салыстырмалы төмен кернеу кезінде тесілуіне әкеліп соқтыруы мүмкін. Тесілудің мұндай түрі электржылулық деп аталды [3].

Электр өрісі мен жылудың әсерінен диэлектрикте электрлік химиялық процестер жүре бастайды, атап айтқанда: электролиз, иондану, қышқылдану және т.б. Нәтижесінде төмен электрлік беріктіліктегі диэлектрик материалының жіктеу өнімі-заттардың пайда болуы мүмкін. Тесілудің мұндай түрі электрохимиялық деп аталды. Ол температура мен ылғалдылықтың әсерінен жеңілдейді.

Нақты жағдайларда тесілудің бір түрін екіншісінен айыру қиын. Таза электрлік тесілу көбінесе жоғары жылу өткізгіштігі және химиялық беріктілігі бар газ тәріздес диэлектриктерде кездеседі. Сұйық диэлектриктерде тесілудің негізгі түрі электр жылулық, сондай-ақ электро химиялық, өйткені электрлік тесілу қоспалардан барынша тазартылған сұйықтықтарда болады. Қатты диэлектриктерде диэлектриктің күйіне байланысты тесілудің барлық үш түрі байқалады.

Диэлектриктердің электрлік беріктілігі көптеген факторларға байланысты: материалдың түріне, оның көлеміне, температураға, ылғалдылыққа, берілген кернеудің жиілігіне, кернеудің берілу уақытына және т.б. Мысалы, диэлектриктің қалыңдығын арттыру оның электрлік беріктілігін төмендетеді. Диэлектриктің қалыңдығы артқан сайын жылу беру нашарлайды, әсіресе ішкі қабаттарда, бұл материалдың қыздырылуына және өрістің төмен кернеулілігінде электрлік жылулық тесілуге әкеліп соқтырады. Таза электрлік тесілу үшін электр өрісінің біртектілігі елеулі мәнге ие болады. Бірдей қалыңдықтағы диэлектриктер кезінде ине немесе конус түріндегі электродтарға қарағанда тескіш кернеу едәуір жоғары. Электродтардың конус түріндегі формасында сол электродтармен жіберілген кернеу кезінде электр өрісінің кернеулілігі бірден артады (өрістің күш сызықтарын ұйыстыру есебінен) [4].

Электрлік жылу немесе электрлік химиялық тесілу жағдайында электродтардың формасы елеулі әсер етпейді. Тесілудің мұндай түрлері берілген кернеудің жиілігіне бейім, бұл диэлектрлік шығындар кезінде жылудың бөлінуімен байланысты. Диэлектриктің электрлік беріктілігіне оның бертектілігі, ішкі құрылысында әдетте төмен электрлік беріктілікке ие түрлі ақаулардың болуы барынша елеулі әсер етеді және көбіне тескіш кернеудің шамасын анықтайды.

Зерттеу нәтижелері. Эксперименттік тәжірибелер

Материалдардың диэлектрлік қасиеттерін зерттеу.

***Жұмыстың мақсаты*:** Электрлік өрістің қасиетін зерттеуде диэлектрлік материалдың сызықтық және дисперсиялық қасиеті мен диэлектрлік өткізгішпен әртүрлі диэлектриктің поляризациясын анықтау.

Теориялық бөлім

Эксперименттік қондырғының сызбасы

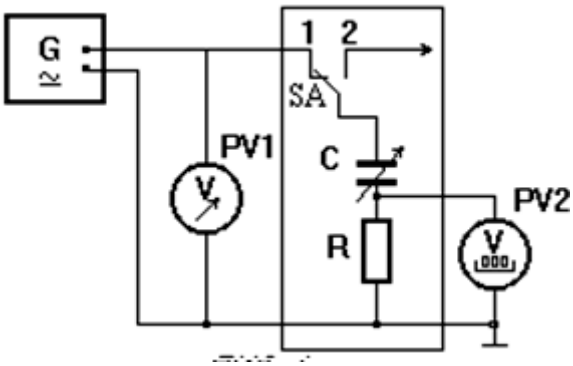

Сурет 1 - Эксперимент жасауда қолданылатын құрал – жабдықтар:

Екі вольтметр PV_1(стрелкалық) және PV_2 (сандық), төменгі жиілікті генератор сигналы, R=120 тең резистордың сызба – нұсқасы, түрлі диэлектриктен тұратын пластин конденсатор, (қалыңдығы d=2мм).

1-ші сурет бойынша сызбаны жинаймыз.

1- ші жағдайға SA айырып – қосқышты қоямыз. Қондырғыны жұмысқа дайындаймызда қосамыз. Генератор жиілігін f=60 кГц және кернеуді U=5 В қоямыз. Содан кейін PV_1 вольтметрін U_1=5 В кернеуге қою керек. Одан әрі қарай пластинаны айналдыра отырып, бірдей қалыңдықты 4 диэлектрикті конденсаторды және диэлектриксіз конденсатордың U_2 кернеуін өлшейміз.

U_1 кернеуін үнемі ұстап тұрамыз.

E_0 вакумдағы пластина мен өріс кернеулігі мына формуламен есептеледі:

$$E_0 = \frac{\sigma}{\varepsilon_0}, \quad \text{мұнда} \quad \varepsilon_0 = 8{,}85 \cdot 10^{-12} \ \frac{Ф}{м}.$$

Сыртқы пластина мына өрісте диэлектрикпен поляризацияланады

және оның сыртында байланысқан зарядтар мен сыртқы тығыздық ±ε′ пайда болады. Сыртқы өріс E_0 бағытына қарсы бұл зарядтар диэлектрикте E′ өрісін тудырады, және мына мөлшерді иемденеді:

$$E_0 = \frac{\sigma^!}{\varepsilon_0}.$$

Қорытындылаушы өріс:

$$E_0 = \frac{\sigma - \sigma^!}{\varepsilon_0}.$$

Поляризация векторындағы электр өрісі:

$$P = \varepsilon_0 \cdot \chi \cdot E.$$

Мұндағы χ – заттың диэлектрлік түсінгіштігі. Поляризация векторының модулмен байланысы зарядтардың тығыздығымен байланысты:

$$P_n = \sigma'.$$

ε = 1+ χ – салыстырмалы диэлектрлік өткізгіш.

Электр индукциясының векторы:

$$D = \varepsilon_0 \cdot E + P.$$

Бұл вектор тек бос зарядтармен анықталады және былай есептеледі:

$$D_n = \sigma.$$

Қаралған жаттығуда сыртқы диэлектрик жоқ. Келесі жағдайда D векторы E векторымен байланысты $D = \varepsilon_0 \cdot \varepsilon \cdot E$.

Эксперименттік бөлім

Ендігі істелетін жұмысқа мына формула қолданылады:

$$C = \frac{\varepsilon_0 \cdot \varepsilon \cdot S}{d},$$

мұндағы S - конденсатор пластинасының алаңы,

d - олардың арақашықтығы.

Материалдың диэлектрлік өткізгіштігі: $\varepsilon = \frac{C}{C_0}$.

Конденсатор сыйымдылығына: $C = \frac{U_2}{2\pi f U_1 R}$,

мұндағы U_1 – RC тізбегіндегі кернеу, U_2 – R кедергісіндегі кернеу,

f – айнымалы жиілік.

Жазық конденсаторда кернеу U_1 кернеумен байланысты: $E = \frac{U_1}{d}$

1-ші тәжірибе

Материалдың поляризациясы мен диэлектрлік өткізгіштігін өлшеу

U_1= 5В, R=120Ом, f=60 кГц, d=0,002м.

Материал	U_2, мВ
Ауа	40
Шынытекстолит	97
Фторопласт	61
Гетинакс	89
Органикалық шыны	76

$$C = \frac{U_2}{2\pi \cdot f \cdot U_1 R}$$

$C_А$ =176 пкФ; $C_{СТ}$ =429 пкФ;

$C_{ФП}$=270 пкФ; $C_{ГН}$=393 пкФ; $C_{ОС}$=336 пкФ;

$$\varepsilon = \frac{C}{C_0}$$

$\varepsilon_{ст} = 2{,}44$; $\varepsilon_{фп} = 1{,}53$;

$\varepsilon_{гн} = 2{,}23$; $\varepsilon_{ос} = 1{,}91$;

Гетинакс үшін есептейміз:

$\chi = \varepsilon - 1 = 1{,}23$;

$E_0 = \frac{U_1}{d} = 2{,}5\frac{кВ}{м}$; $E = \frac{E_0}{\varepsilon} = 1{,}1\frac{кВ}{м}$;

$E' = E_0 - E = 1{,}4\frac{кВ}{м}$; $\sigma = \varepsilon_0 \cdot E_0 = 2{,}2 \cdot 10^{-8}\frac{Кл}{м^2}$;

$\sigma' = \varepsilon_0 \cdot E' = 1{,}2 \cdot 10^{-8}\frac{Кл}{м^2}$; $P = \sigma' = \varepsilon_0 \cdot E \cdot \chi = 1{,}2 \cdot 10^{-8}\frac{Кл}{м^2}$;

$D = \varepsilon_0 \cdot \varepsilon \cdot E = 2{,}2 \cdot 10^{-8}\frac{Кл}{м^2}$;

Есептеудің қателіктері:

$\varepsilon_{U_1} = \left(0{,}5 + 0{,}02 \cdot \frac{U_k}{U_x}\right)\% = \left(0{,}5 + 0{,}02 \cdot \frac{10В}{5В}\right)\% = 0{,}54\%$; $\varepsilon_{U_2} = 4\%; \varepsilon_f = 10\%$;

$\varepsilon_f = 1{,}5\%$;

$\varepsilon_C = \sqrt{\varepsilon_{U_1}^2 + \varepsilon_{U_2}^2 + \varepsilon_f^2 + \varepsilon_R^2} = \sqrt{(0{,}54)^2 + (4)^2 + (1{,}5)^2 + (10)^2}\% \approx 10{,}9\%.$;

$\Delta C = \frac{C \cdot \varepsilon_c}{100\%} \approx 43пкФ$;

$$C = (C \pm \Delta C) = (393 \pm 43)пкФ, \varepsilon_C = 10{,}9\%.$$

$\varepsilon_\varepsilon = \sqrt{\varepsilon_C^2 + \varepsilon_{C_0}^2} \approx \sqrt{2} \cdot \varepsilon_C$ (дәл осылай $\varepsilon_{U_2}(ауа) \approx \varepsilon_{U_2}(гетинакс) \Rightarrow \varepsilon_C \approx \varepsilon_{C_0}$).

$\varepsilon_\varepsilon = \sqrt{2} \cdot 10{,}9\% \approx 15{,}4\%$; $\Delta\varepsilon = \frac{\varepsilon \cdot \varepsilon_\varepsilon}{100\%} \approx 0{,}35.$

$$\varepsilon = (\varepsilon \pm \Delta\varepsilon) = (2{,}23 \pm 0{,}35), \varepsilon_\varepsilon = 15{,}4\%.$$

2 – ші тәжірбие

ε = f(E) тәуелділігін зерттеу

R=120Ом, f=60 кГц, d=0,002м.

$$C = \frac{U_2}{2\pi \cdot f \cdot U_1 \cdot R} \qquad \varepsilon = \frac{C}{C_0} \qquad E = \frac{U_2}{d}$$

U_1, В	U_2, В (ауа)	U_2, В (гетинакс)	C_0, пкФ	C, пкФ	E, В/м	ε
1	0,009	0,019	200	420	500	2,10
2	0,016	0,036	177	398	1000	2,24
3	0,025	0,052	184	387	1500	2,09
4	0,031	0,070	171	384	2000	2,26
5	0,039	0,086	172	380	2500	2,21

График тәуелділігі ε = f(E) – шамамен тура, дәл осылай диэлектрик өткізгіш сыртқы өріске байланысты емес.

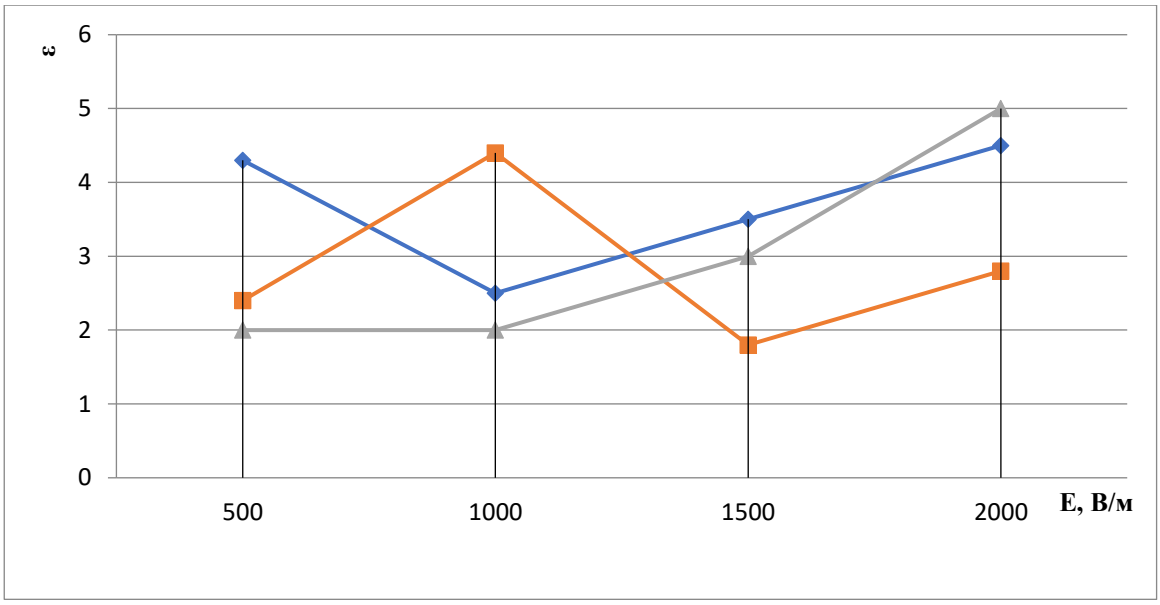

Қорытынды. Қорыта айтқанда, материалдың поляризациясы мен диэлектрлік өткізгіштердің электрлік қасиеттерін зерттеу индустралды - иновациялық технологияның жүзеге асуын және ғылыми - техникалық прогрестің басты бағыттарының бірі энергетиканың физикалық негіздерін меңгеруге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

[1]. Данилевич Я.Б., Иванова А.В., Кручинина И.Ю., Хозиков Ю.Ф.// Электротехника., 2004. №5. 25— 29 б.

[2]. Кручинина И.Ю. - Новые материалы для совершенствования характеристик современных электрических машин // Проблемы создания и эксплуатации новых типов электроэнергетического оборудования. №6. 2004. 110—120 б.

[3]. Электротехнический справочник. Т.1. Общие вопросы. Электротехнические материалы // Ред. 6. В.Г. Герасимов и др. М., 2003.

[4]. Д.Б. Вольфберга. Эффективное использование топливно-энергетических ресурсов. / Под ред./ М.: Энергоатомиздат, 1983. – 208 б.

[5]. Тиходеев Н.Н., Передача электрической энергии. – 2-е изд. Л.: Энергоатомиздат, 1984. – 248 б.

[6]. Туркменбаев Ә.Б., Қатты дененің динамикасы тарауын оқытуда демонстрациялық экспериментті қолдану., /Yessenov Science Journal/, №2 (34) 2018., 102-107 б.

REFERENCES

[1]. Danilevich Ya.B., Ibanova A.B., Krushinina I. Yu., Khozikov Yu. F. // Electrical engineering, 2004., № 5, P.25-29. [in Russian]

[2]. Krushinina I. Yu.- New materials for improving the characteristics of modern electric machines// Problems of creation and operation of new types of electric power equipment. №6. 2004. P.110—120. [in Russian]

[3]. Electrical Engineering Reference. T.1. General questions. Electrical materials// Red. 6. Gerasimov B. G. and others. M., 2003. [in Russian]

[4]. Wolfberg D. B., Efficient use of fuel and energy resources/ Under the editorial board/ M.: Energoatomizdat, 1983.-P 208. [in Russian]

[5]. Tichodeev N.N., Transmission of electrical energy. – 2 p., L.: Energoatomizdat, 1984. – P 248. [in Russian]

[6]. Turkmenbayev A., The use of demonstration experiment in the study of rigid body dynamics.,

/Yessenov Science Journal/, №2 (34) 2018., P 102-107.

Жазылбаева Нұргүл Серікбайқызы

Каспийский университет технологии и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан

ДИЭЛЕКТРИКОВ ЭЛЕКТРИЧЕСКАЯ ПРОЧНОСТЬ

Аннотация. В жизни человека, даже на практике, большую роль играют твердые тела. Металлы, диэлектрики, электротехника, полупроводники, электроны, магниты, проводники, лежащие близко друг к другу-все это твердые тела. Можно утверждать, что основанием для основания научно – технического прогресса является твердое тело. Но в их изучении не только практическая деятельность имела значение. Для своих подсистем развития физика твердого тела открыла научный путь к пониманию свойств важности. все материалы, используемые в технике, делятся на три группы: проводники, полупроводники и диэлектрики. Эти материалы различаются по величине электрического сопротивления, характеру его изменения при нагревании и типу проводимости.

Удельное электрическое сопротивление проводников находится в пределах 10^{-6}+10^{-3} Ом•см и используется в качестве материала с небольшим промежуточным электрическим сопротивлением для элементов сопротивления, нагревательных элементов, контактов и т. д. Для проведения постоянных и вращательных токов.

Удельное электрическое сопротивление полупроводников 10^{-3}+10^{+10} Ом* находится в пределах см и уменьшается при нагревании. Они используются для выпрямления, усиления, преобразования различных видов энергии в электричество.

Удельное электрическое сопротивление диэлектриков 10^{+10}+10^{+18} Ом* находятся в пределах см, они используются в качестве изоляторов.

Проводимость твердых тел определяется прежде всего электронным строением. В твердых телах в результате взаимодействия электромагнитного поля атомов энергетические электронные подуровни классифицируются с образованием энергетической зоны [1].

При переходе к более высокой энергии ширина зоны допустимых подуровней увеличивается, и зоны пересекаются. При приближении к расстоянию между атомами.

Запрещенные энергетические зоны даже исчезают. Плотность зон, заполненных электронами, и их сшивание определяют электропроводность твердых тел.

Ключевые слова: диэлектрик, композиция, автоматика, электроника, радиотехника, авиационно-космическая, ракетная, электрическая, проводниковая.

Zhazylbayeva Nurgul Serikbaevna

Sh. Yessenov Caspian state university of technology and engineering, Aktau, Kazakhstan

DIELECTRICS ELECTRICAL STRENGTH

Abstract. In human life, even in practice, solids play an important role. Metals, dielectrics, electrical engineering, semiconductors, electrons, magnets, conductors lying close to each other are all solids. It can be argued that the basis for the foundation of scientific and technological progress is a solid body. But in their study, not only practical activity mattered. For its subsystems of development, solid state physics has opened a scientific path to understanding the properties of importance. all materials used in engineering are divided into three groups: conductors, semiconductors and dielectrics. These materials differ in the magnitude of electrical resistance, the nature of its changes during heating and the type of conductivity.

The electrical resistivity of the conductors is in the range of 10^{-6} + 10^{-3} oms • cm and is used as a material with a small intermediate electrical resistance for resistance elements, heating elements, contacts, etc. for conducting constant and rotational currents.

Electrical resistivity of semiconductors 10^{-3}+10^{+10} Om* is within cm and decreases when heated. They are used for rectification, amplification, conversion of various types of energy into electricity. Electrical resistivity of dielectrics 10^{+10}+10^{+18} Oms* are within cm, they are used as insulators.

The conductivity of solids is determined primarily by the electronic structure. In solids, as a result of the interaction of the electromagnetic field of atoms, energy electronic sublevels are classified with the formation of an energy zone [1].

With the transition to a higher energy, the width of the zone of permissible sublevels increases, and the zones intersect. When approaching the distance between atoms

Forbidden energy zones even disappear. The density of the zones filled with electrons and their crosslinking determine the electrical conductivity of solids.

Keywords: dielectric, composition, automation, electronics, radio engineering, aerospace, rocket, electrical, conductor.

МАЗМҰНЫ

ПРОКРАСТИНАЦИЯ ЖӘНЕ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТ БАЙЛАНЫСЫНЫҢ САНДЫҚ ЗЕРТТЕУІ
Ахметова Д.Б., Бегимова М.М...... 5
ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ ТЫРНАҚАЛДЫ ТУЫНДЫЛАРЫ
Қабылов Ә.Д...... 14
ТАРАС ШЕВЧЕНКОНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КАСПИЙ МАҢЫ АЙМАҒЫНЫҢ ЖЕКЕ АВТОРЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕСІ
Бычков Д.М., Саметова Ф.Т...... 24
ҚЫЛМЫСТЫҢ АЛДЫН АЛУ: ТҮСІНІГІ МЕН ТҮРЛЕРІ
Дүйісова А.М...... 34
ЕРЕКШЕ БАЛАЛАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ
Арашова Н.К...... 41
ҚАТЕЛЕРДІ АНЫҚТАУ ЖАЛҒАН ДОСТАРДЫ АУДАРУ МӘТІН СТИЛІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН
Дальмуханова Ф.К...... 48
ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПОЛИКОНФЕССИОНАЛДЫ ҚОҒАМ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ: СИПАТТАМАЛЫҚ ТАЛДАУ
Тоқбаева Л.Қ...... 55
МЕКТЕП МҰҒАЛІМДЕРІН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ИНКЛЮЗИВТІ ОҚЫТУҒА ДАЙЫНДАУ
Егенисова А.Қ., Жұмағұлова Ж.М...... 63
ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУ
Егенисова А.К., Жексенбаева Л.З...... 71
МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ҚАБЫЛДАУЫНДАҒЫ ЭТНИКА АРАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ
(ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)
Мамбетова А.И., Абидин А.Н., Каюпова Ф.М...... 83
ВАЛЮТАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ РЕТТЕУ МЕН ЫРЫҚТАНДЫРУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ
Молдагалиева А.Д...... 95
АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ӘЛЕУЕТІН ЖАНДАНДЫРУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ІТ ТЕХНОЛОГИЯНЫҢ РӨЛІ
Изтурганова Г.К...... 107
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ҚАТЫНАСТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Ауешова Б.Т...... 114
ҚАЛАЛЫҚ АГЛОМЕРАЦИЯЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ: ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ
Ауешова Б.Т., Ешпанова Д.Д., Турусбекова У.К...... 122
ДАУДЫ ШЕШУДЕ МЕДИАЦИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕРІ
Кобегенова Г.Ж...... 130
ҚАБАТТА ЖАРЫҚШАҚТЫҢ ТҮЗІЛУІНЕ СҮЗІЛУ КОЭФФИЦИЕНТІНІҢ ӘСЕРІ
Бисембаева К.Т., Койшина А.И...... 138
БҰРҚАҚТЫ РЕЖИМДЕГІ ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ҰҢҒЫМАЛАРДЫҢ ЖҰМЫСЫН ТАЛДАУ
Закенов С.Т., Закенова А.С., Жанбырбаев К...... 147
ДИЭЛЕКТРИКТЕРДІҢ ЭЛЕКТРЛІК БЕРІКТІГІ
Жазылбаева Н.С...... 154

СОДЕРЖАНИЕ

КОЛИЧЕСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СВЯЗИ МЕЖДУ ПРОКРАСТИНАЦИЕЙ И ЭМОЦИОНАЛЬНЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ
Ахметова Д.Б., Бегимова М.М...... 5
РАННИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ АБИША КЕКИЛБАЕВА
Кабылов А.Д...... 14
ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРИКАСПИЙСКОГО РЕГИОНА В ТРУДАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО
Бычков Д.М. Саметова Ф.Т...... 24
ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ: ПОНЯТИЕ И ВИДЫ
Дуисова А.М...... 34
ХАРАКТЕРИСТИКА САМОПОЗНАНИЯ ОСОБЕННЫХ ДЕТЕЙ И ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ
Арашова Н.К..... 41
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОШИБОК ПРИ ПЕРЕВОДЕ ЛОЖНЫХ ДРУЗЕЙ НА ОСНОВЕ СТИЛЕЙ ТЕКСТА
Дальмухановао Ф.К...... 48
КАЗАХСТАНСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО И ПОЛИКОНФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА: ОПИСАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
Токбаева Л.К..... 55
ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЕЙ ШКОЛ К ИНКЛЮЗИВНОМУ ОБУЧЕНИЮ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ
Егенисова А.К., Жумагулова Ж.М...... 63
ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ
Егенисова А.К., Жексенбаева Л. 71
МЕЖЭТНИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ В ВОСПРИЯТИИ НАСЕЛЕНИЯ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ)
Мамбетова А.И., Абидин А.Н., Каюпова Ф.М. 83
МЕЖДУНАРОДНАЯ ПРАВОВАЯ ПРАКТИКА РЕГУЛИРОВАНИЯ И ЛИБЕРАЛИЗАЦИИ ВАЛЮТНЫХ ОТНОШЕНИЙ
Молдагалиева А. 95
РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОЙ IT ТЕХНОЛОГИИ В АКТИВИЗАЦИИ АНТИКОРРУПЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА
Изтурганова Г.К...... 107
ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ МИГРАЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН
Ауешова Б.Т. 114
ГОРОДСКИЕ АГЛОМЕРАЦИЙ ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
Ауешова Б.Т., Ешпанова Д.Д., Турусбекова У.К. 122
КЛЮЧЕВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИАЦИИ В РАЗРЕШЕНИИ СПОРОВ
Кобегенова Г. 130
ВЛИЯНИЕ ФИЛЬТРАЦИННОГО КОЭФФИЦИЕНТА НА ОБРАЗОВАНИЕ ТРЕЩИН В ПЛАСТЕ
Бисембаева К.Т., Койшина А.И...... 138
АНАЛИЗ РАБОТЫ ЭКСПЛУАТАЦИИ СКВАЖИН В ФОНТАННОМ РЕЖИМЕ
Закенов С.Т., Закенова А., Жаңбырбаев Қ. 147
ДИЭЛЕКТРИКОВ ЭЛЕКТРИЧЕСКАЯ ПРОЧНОСТЬ
Жазылбаева Н.С. 154

CONTENT

A QUANTITATIVE STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN PROCRASTINATION AND EMOTIONAL INTELLIGENCE
Ahmetova J., Begimova M. 5
EARLY WORKS OF ABISH KEKILBAYEV
Kabylov A. 14
INDIVIDUAL AUTHOR'S INTERPRETATION OF THE CASPIAN REGION IN THE WORKS OF TARAS SHEVCHENKO
Sametova F., Bychkov D. 24
CRIME PREVENTION: CONCEPT AND TYPES
Duissova A.M. 34
CHARACTERISTICS OF SELF-KNOWLEDGE OF SPECIAL CHILDREN AND FORMATION PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS
Arashova N.K. 41
ERRORS DETERMINATION TRANSLATION OF FALSE FRIENDS BASED ON TEXT STYLES
Dalmukhanova F.K. 48
KAZAKHSTAN'S MODEL OF THE FORMATION OF A MULTIETHNIC AND MULTI-CONFESSIONAL SOCIETY: DESCRIPTIVE ANALYSIS
Tokbayeva L.K. 55
PREPARING SCHOOL TEACHERS FOR INCLUSIVE EDUCATION IN THE EDUCATION SYSTEM
Egenissova A.K., Zhumagulova Zh.M. 63
APPLICATION OF INTERACTIVE TEACHING METHODS IN THE EDUCATIONAL PROCESS
Egenissova A.K., Zheksenbayeva L.Z. 71
INTER-ETHNIC INTEGRATION IN THE PERCEPTION OF THE POPULATION OF THE MANGISTAU REGION (BY THE MATERIALS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH)
Mambetova A.I., Abidin A.N., Kayupova F.M. 83
INTERNATIONAL LEGAL PRACTICE OF REGULATION AND LIBERALIZATION OF CURRENCY RELATIONS
Moldagaliyeva A. 95
THE ROLE OF INFORMATION IT TECHNOLOGY IN ACTIVATING THE ANTI-CORRUPTION POTENTIAL OF CIVIL SOCIETY
Izturganova G.K. 107
PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF MIGRATION RELATIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
Auyeshova B.T. 114
URBAN AGGLOMERATIONS FORMATION AND DEVELOPMENT: THEORETICAL RESEARCH AND METHODOLOGICAL ASPECTS
Auyeshova B.T., Eshpanova D.D., Turusbekova U.K. 122
KEY ISSUES IN USING MEDIATION IN DISPUTES RESOLUTION
Kobegenova G. 130
THE INFLUENCE OF THE FILTRATION COEFFICIENT ON THE FORMATION OF CRACKS IN THE BED
Bissembayeva K., Koishina A. 138
ANALYSIS OF THE OPERATION OF WELLS IN THE FOUNTAIN MODE
Zakenov S. T., Zakenova A., Zhanbyrbayev K. 147
DIELECTRICS ELECTRICAL STRENGTH
Zhazylbayeva N.S. 154

Баспаға қол қойылған күні 17.07.2023
Пішімі 60*84 1/2
Көлемі 164 бет
Шартты баспа табағы 10
Таралымы 300 дана
Есенов университетінің
редакциялық-баспа бөлімінде басылып шықты
130000, Ақтау қ., 32 ш/а

Подписано в печать 17.07.2023
Формат 60*84 1/2
Объем 164 стр.
10 печатных листа
Тираж 300 экз.
Отпечатано в редакционно-издательском отделе
Университета Есенова
130000, г. Актау, 32 мкрн.